

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सत्र-३ : पेपर क्रमांक SOC 06

सामाजिक संशोधन पद्धती

(Methodology of Social Research - with Practical)

एम. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१५

द्वितीय आवृत्ती : २०१६

तृतीय आवृत्ती : २०१७

सुधारित चौथी आवृत्ती : २०२१

एम. ए. भाग २ (सत्र ३ : सामाजिक संशोधन पद्धती) करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

मुद्रक

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

ISBN-978-81-8486-590-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी

प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शहाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण विभागांतर्गत पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे हार्दिक स्वागत. या अभ्यासक्रमात तुम्ही समाजशास्त्राचे सत्र पद्धतीनुसार एकूण आठ पेपर्स अभ्यासणार आहात. त्यापैकी सत्र ३ साठी पेपर क्र. SOC 06 सामाजिक संशोधन पद्धती असा आहे. या पेपरमध्ये एकूण चार अध्ययन घटक समाविष्ट असून त्यांचे लेखन अत्यंत सुलभपणे व पद्धतशीरपणे केलेले आहे. त्यामुळे तुम्हा विद्यार्थ्यांना सामाजिक संशोधन पद्धतीचे यथार्थ आकलन होईल याची मला खात्री आहे.

या पुस्तकाच्या निर्मितीमध्ये शिवाजी विद्यापीठाचे मा. कुलगुरू प्रा. डॉ. डी. टी. शिर्के, प्र-कुलगुरू मा. डॉ. पी. एस. पाटील, समाजशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष प्रा. डॉ. मच्छिंद्र सकटे व अभ्यास मंडळाचे सर्व सदस्य, या पेपरसाठी लेखन करणारे सर्व सहकारी प्राध्यापक आणि दूरशिक्षण विभागातील सर्व प्रशासकीय सेवकांचे मोलाचे सहकार्य मिळाले. त्याबद्दल वरील सर्वांचे मी मनपूर्वक आभार मानतो.

■ संपादक ■

डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय,
उन्नज, जि. सातारा

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सामाजिक संशोधन पद्धती
एम. ए. भाग-२ : समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-३ घटक क्रमांक
प्रा. अर्चना जगतकर न्यू कॉलेज, कोल्हापूर	१
प्रा. डॉ. एम. एस. शिंदे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
श्री. बबन पाटोळे सहाय्यक प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२
प्रा. डॉ. सौ. शैलजा का. माने आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे	३
प्रा. दयावती पाडळकर बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव	४

■ संपादक ■

डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	वैज्ञानिक संशोधन	१
२.	सामाजिक वैज्ञानिक संशोधन	१५
३.	संशोधन आराखडा	६८
४.	नमुना पद्धती	९२

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सत्र-३ : घटक १
वैज्ञानिक संशोधन
(Scientific Research)

१.० घटक संरचना

१.१ उद्दिष्ट्ये

१.२ प्रस्तावना

१.३ विषय विवेचन

१.३.१ वैज्ञानिक संशोधनाचे स्वरूप आणि प्रकार

स्वयं - अध्ययनासाठीचे प्रश्न - १

१.३.२ वैज्ञानिक पध्दती आणि पध्दतीशास्त्रातील फरक

स्वयं - अध्ययनासाठीचे प्रश्न - २

१.३.३ नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रज्ञातील दृष्टीकोणातील फरक

स्वयं - अध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३

१.४ सारांश

१.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.६ सरावासाठीचे प्रश्न

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ उद्दिष्ट्ये : (Objectives)

सामाजिक संशोधन अभ्यासत असताना त्यामध्ये वैज्ञानिक पध्दतीने संशोधन करणे अत्यंत महत्वाचे असते. वैज्ञानिक पध्दतीने संशोधन हे पध्दतशीरपणे केले जाते. सत्याचा शोध घेण्यासाठी अखंडपणे संशोधक प्रयत्नशील असतो. या घटकामध्ये वैज्ञानिक पध्दत जाणून घेत असताना

अ) वैज्ञानिक संशोधन पध्दतीचा अर्थ, वैज्ञानिक पध्दतीचे विविध टप्पे यांचे स्वरूप सविस्तरपणे अभ्यासता येईल. तसेच शुध्द संशोधन आणि व्यावहारिक संशोधनाचा अर्थही जाणून घेता येईल. त्याचप्रमाणे संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधनाचे स्वरूप अभ्यासता येईल त्याचबरोबर तुलनात्मक अध्ययन सविस्तरपणे करता येईल.

- ब) वैज्ञानिक पध्दतीचे स्वरुप अभ्यासल्यानंतर वैज्ञानिक पध्दत आणि पध्दतीशास्त्राचे अध्ययन करता येईल तसेच वैज्ञानिक पध्दत आणि पध्दतीशास्त्रातील फरकाचा अभ्यास करता येईल.
- क) वैज्ञानिक संशोधनाचे स्वरुप जाणून घेताना सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि नैसर्गिक शास्त्रज्ञांच्या संशोधन विषयक दृष्टिकोनातील फरकाचेही अध्ययन करता येईल.

१.२ प्रस्तावना :

“कोणत्याही विषयाचा पध्दतशीर अभ्यास करणे म्हणजे शास्त्र होय.” अशी शास्त्राची सर्वसाधारण व्याख्या केली जाते. शास्त्राचे प्रामुख्याने दोन गटात वर्गीकरण केले जाते. नैसर्गिक शास्त्रे आणि सामाजिक शास्त्रे. नैसर्गिक शास्त्रामध्ये निसर्गातील घटकाचा व वस्तूचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, खगोलशास्त्र तर सामाजिक शास्त्रात मानवाच्या सामाजिक जीवनाचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, इतिहास, तत्वज्ञान इ. चा समावेश याठिकाणी होत असतो. कोणत्याही विषयाला शास्त्र म्हणून जी मान्यता प्राप्त होते ती मान्यता विषयामध्ये अभ्यासाचे घटक कोणते यावर तो अवलंबून नसते तर ते अभ्यासाचे घटक आपण ज्या विशिष्ट अभ्यासपध्दतीने म्हणजेच शास्त्रीय अभ्यास पध्दतीने हाताळतो. तेव्हा त्या विषयाला शास्त्रीय स्वरुप प्राप्त होते. एकूणच कोणत्याही विषयाला शास्त्र म्हणून मान्यता मिळवण्यासाठी शास्त्रीय अभ्यासपध्दतीचा वापर हा करावाच लागतो. शास्त्र कोणतेही असो सार्वत्रिक सत्याचा शोध घेणे हा त्याचा प्रमुख हेतू व उद्दिष्ट्ये आहेत. “शास्त्र म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून सत्याचा शोध घेण्यासाठी अखंडपणे चालू असणारा तो एक प्रदीर्घ प्रवास आहे.”

कोणत्याही मानवी समाजात सत्याचा शोध घेताना त्यासंबंधी व्यावहारिक सत्य आणि शास्त्रीय सत्य या दोहोंच्यामधील भिन्नता लक्षात घेणे आवश्यक असते. पारंपारिक सत्य हे प्रामुख्याने लोकरुढी व परंपरा याचप्रमाणे त्या-त्या समाजातील वयोवृद्ध व बुद्धीमान व्यक्ती यांच्याकडून प्रस्थापित झालेले असते. पारंपारिक सत्याचा सामान्य माणूस कोणत्याही प्रकारचे प्रश्न, शंका उपस्थित न करता स्विकार करतो. अशा प्रकारचे सत्य हे श्रद्धेशी निगडीत असते. तर या उलट शास्त्रीय सत्य हे कोणत्याही व्यक्तीकडून स्विकारले जात असताना त्याची काळजीपूर्वक चौकशी केली जाते, ते तपासून घेतले जाते, त्याचे परीक्षण केले जाते व त्या-त्या ठिकाणी प्रयोग व निरीक्षणाचा वापर करून प्रत्यक्ष अनुभव घेतला जातो. विशेष म्हणजे आंधळेपणाने कोणत्याही गोष्टींचा स्विकार केला जात नाही.

शास्त्रीय सत्य म्हणजे घटना-घटनांच्या परस्परसंबंधाबाबत अनुभवजन्य अशा प्रकारचे ठामपणाने केलेले सार्वजनिक स्वरुपाचे ते विधान असते. अशा प्रकारचे विधान करणे म्हणजेच सामान्यीकरण होय, आणि सिध्दांताची मांडणी करणे होय. म्हणूनच शास्त्र म्हणजे दुसरे-तिसरे काही नसून विविध सिध्दांताच्या आधारे त्या विशिष्ट घटकांबाबत ज्ञानाचे केलेले सारांशीकरण असते. शास्त्राच्या निर्मितीसाठी मानवाची अनुभवजन्य इंद्रिये मानवाच्या ठिकाणची जिज्ञासा, सर्वांच्या मते एकमत होणे हे तीन घटक जबाबदार असतात.

मानवाच्या इतिहासाइतकाच मानवाचा ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न जुना आहे. कारण ज्ञान संपादन करणे ही मानवाची स्वभावप्रवृत्तीच असल्यामुळे प्राचीन काळापासूनच ज्ञान प्राप्तीसाठी विविध साधनांचा वापर करून ज्ञान मिळविण्याचा तो सातत्याने प्रयत्न करित आहे. हा अभ्यास सामान्य नियमांच्या आधारे करून त्याने नियमांची मांडणीही केली व या नियमांच्या आधारे तो आपले वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन जीवन सुसह्य करण्यासाठी प्रयत्न करू लागला. आधुनिक काळातील शोधामागे एक प्रकारची शास्त्रोक्त प्रवृत्ती असलेली दिसून येते. विज्ञानाच्या प्रगतीचे मूळ हे याच प्रवृत्तीत आहे या शास्त्रीय वृत्तीतूनच आज सर्वदूर प्रसिध्द असणारी वैज्ञानिक पध्दती अस्तित्वात आली आहे. वैज्ञानिक संशोधनामुळे एखाद्या सामाजिक घटनेसंदर्भातील कारणमीमांसा स्पष्टपणे दाखविता येते. शास्त्रीय-संशोधन पध्दतीच्या मागे जी तार्कीक सुसंगती आहे ती सुध्दा टप्प्याने विकसित झाली आहे.

१.३ विषय विवेचन :

या घटकामध्ये वैज्ञानिक संशोधनाचे स्वरूप काय आहे तसेच त्याचे विविध प्रकारे कोणते आहेत या संदर्भातले अध्ययन केले जाणार आहे. तसेच वैज्ञानिक पध्दती आणि पध्दतीशास्त्रातील फरकाचा ही अभ्यास केला जाणार आहे. याशिवाय या प्रकरणाच्या शेवटच्या घटकामध्ये नैसर्गिक शास्त्रज्ञ आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरकावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. याचेही अध्ययन या घटकात आपण करणार आहोत.

१.३.१ वैज्ञानिक संशोधनाचे स्वरूप :

एकूणच शास्त्रीय सत्य शोधून काढण्यासाठी संशोधकाला विशिष्ट अभ्यासपध्दतीचा वापर करावा लागतो. या विशिष्ट अभ्यास पध्दतीलाच वैज्ञानिक अभ्यास पध्दत म्हणतात. कार्लपिअर्सन यांनी यासंदर्भात पुढील अर्थाचे विधान केले आहे.

“शास्त्राला सत्य शोधून काढण्यासाठी वैज्ञानिक अभ्यास पध्दती इतका दूसरा कोणताही जवळचा मार्ग नाही.”

वैज्ञानिक संशोधनाची व्याख्या आणि त्यासंदर्भात काही महत्वाच्या बाबी वरील माहितीच्या आधारे समजून घेता येतील.

वैज्ञानिक संशोधन पध्दतीचे विविध टप्पे सांगितले जातात, ते खालील प्रमाणे.

१) ऑगस्त कॉम :

विषयाची निवड

निरीक्षणातून तथ्याचे संकलन

तथ्याचे वर्गीकरण

तथ्याची पडताळणी

सिध्दांताचे प्रतिपादन

२) जे. ए. थॉमसन यांनी 'Introduction to Science' या ग्रंथात वैज्ञानिक संशोधनाचे सहा टप्पे सांगितले आहेत.

१. निरीक्षणातून माहिती संकलन
२. सामग्रीचे मापन
३. वर्गीकरण व सारणीकरण
४. विश्लेषण
५. गृहीतकांची निर्मिती
६. सामान्य नियमाचे प्रतिपादन

लुण्डबर्ग यांनी वैज्ञानिक संशोधनाचे चार टप्पे 'Social Research' या पुस्तकात वर्णन केले आहेत

संशोधनाचे टप्पे :

१. गृहीतकांची निर्मिती
२. तथ्यांचे निरीक्षण व लेखन
३. तथ्यांचे वर्गीकरण
४. सामान्यीकरण

वैज्ञानिक संशोधनाच्या टप्प्यांच्या संदर्भात विचार वेगवेगळे असतील तरी यातील प्रमुख टप्पे कमीत कमी चार असणे आवश्यक आहे. वैज्ञानिक संशोधनात सामान्यतः किती टप्पे असावयास हवे या संदर्भात Social Science Research Council, New York सल्लागार समितीने काही अनिवार्यता स्पष्ट केल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे,

- १) समस्येची तर्कसंगत व्याख्या केलेली असावी.
- २) शब्द, विचार, संकल्पना तसेच साधने यांची स्पष्ट असंदिग्ध व्याख्या विश्लेषण दिलेले असावे.
- ३) सामग्रीचे संकलन व वर्गीकरण योग्य पध्दतीचा वापर केला जावा.
- ४) निश्चित स्पष्ट शब्दात निष्कर्षाची मांडणी केली जावी.
- ५) संपूर्ण संशोधन हे वस्तुनिष्ठ, पक्षपात विरहित असावी.

वरील बाबींचा संशोधनांतर्गत अवलंब केला जातो.

वैज्ञानिक संशोधनात खालील संशोधनाच्या टप्प्यांचा वापर आवश्यक नाही तर अनिवार्य ठरतो.

१) समस्यासूत्रण :

वैज्ञानिक अभ्यासपध्दतीमधील समस्या सूत्रीकरण ही पहिली पायरी असते. यामध्ये अभ्यासक आपल्या समोर उभ्या असणाऱ्या समस्येचे एका विशिष्ट पध्दतीने मांडणी करत असतो. वैज्ञानिक समस्येचे सूत्रण करणे ही वैज्ञानिक अध्ययनाची आधारशिला आहे व वैज्ञानिक समस्येच्या सूत्रणांकरिता वैज्ञानिक अध्ययनाची आवश्यकता आहे. कोणत्याही संशोधनात संशोधन समस्येची निवड ही महत्वाची ठरते कारण संशोधन समस्येच्या निश्चिती वरच पुढील संशोधन अवलंबून असते. त्यासाठी योग्य अशा समस्येची निश्चिती करणे गरजेचे असते.

समस्या सूत्रीकरणामध्ये पुढील गोष्टी महत्वाच्या ठरतात.

- १) अभ्यासकाने हाती घेतलेल्या समस्येमधील विविध संकल्पना आणि शब्द यांचे अर्थ निश्चित करणे.
- २) समस्येतील संकल्पनेच्या अनुरोधाने आपल्या संशोधन विषयाची स्पष्ट शब्दामध्ये मांडणी करणे.
- ३) आपल्या संशोधन विषयाची व्याप्ती आणि कालावधी निश्चित करणे.
- ४) संशोधन विषयाला हव्या असणाऱ्या तथ्यांचे संकलन कोणत्या पध्दतीने करायचे हे निश्चित करणे. प्रामुख्याने निरीक्षण तंत्राच्या साहाय्याने संकलन केले जाते आणि निरीक्षण तंत्राला मुलाखत, प्रश्नावली, नमुना निवड इत्यादींचा आधार घेतला जातो.
- ५) संकलित तथ्यांचे विश्लेषण करताना अभ्यासाच्या कोणत्या पध्दती उपयोगात आणावयाच्या आहेत यासंबंधी निर्णय आधीच घ्यावे लागतात.

थोडक्यात संशोधकाला समस्यासूत्रीकरण करताना वरील सर्व गोष्टी विचारात घेऊन समस्येची मांडणी करावी लागते. संशोधकाने आपल्या विषयाची निवड अतिशय काळजीपूर्वक केली पाहिजे. विषयाची किंवा त्याच्या विवक्षित पैलूंची निवड म्हणजे समस्यासूत्रण होय.

२) गृहीतकृत्याची निर्मिती :

संशोधक आपण हाती घेतलेल्या संशोधन समस्येचे एक संभाव्य उत्तर तयार करतो. या उत्तरालाच किंवा संभाव्य अशा विधानालाच गृहीत कृत्य असे म्हणतात. गृहीतकृत्यामुळे संशोधनाला दिशा मिळते. संशोधन विषयाच्या पूर्वज्ञान आणि माहिती यांच्या आधारे गृहीतकृत्यांची निर्मिती केली जाते. गृहीतकृत्यांमुळे संशोधकाला आपल्या अध्ययन विषयावर लक्ष केंद्रीत करण्यास मदत होते.

गृहीतकृत्य हे सैध्दांतिकदृष्ट्या सोपे, स्पष्ट, विशिष्ट, संशोधन समस्येच्या संदर्भात अनुकूल आणि निरीक्षणक्षम असणे आवश्यक असते. संशोधनकर्त्याने अत्यंत काळजीपूर्वक गृहीतकृत्यांची निर्मिती केली पाहिजे. गृहीतकृत्य हे संभाव्य उत्तर असले तरी ते खरेच ठरेल असे नाही. काही वेळा ते खोटे ठरण्याचीही शक्यता असते. संशोधनकर्त्याने गृहीतकृत्य खरे ठरविण्याचा आग्रह धरण्याचे कारण नाही. गुड आणि हॅट यांनी आपल्या 'Methods in Social Research' या प्रसिध्द ग्रंथात गृहीतकृत्यांचे वर्णन पुढील प्रमाणे

केले आहे. 'गृहीततत्व म्हणजे संशोधकाने केलेले अशा प्रकारचे विधान की ज्या विधानांचा खरे-खोटेपणा तपासून घ्यावयाचा असतो.' गृहीतकृत्यामुळे संशोधन प्रक्रिया एका विशिष्ट दिशेने व अधिक वेगाने पुढे जाऊ शकते. संशोधकाने जर अभ्युपगमाची / गृहीतकृत्याची मांडणी केली नाही तर त्याची अवस्था एखाद्या अंधान्या खोलीत एखाद्या अंधळ्या व्यक्तीने धडपडत राहाण्यासारखी होईल. म्हणून योग्य गृहीतकाची मांडणी करणे हे संशोधनाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते.

३) संशोधन आराखडा :

गृहीतकृत्यांच्या मांडणीनंतर संशोधकाला संशोधनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. वेळ, पैसा, श्रम यांचा अपव्यय न करता कमीत कमी खर्च, वेळ आणि श्रमात संशोधन प्रक्रिया योग्य दिशेने पूर्ण करावयाची असते. तथ्यसंकलन, नमुना निवड, निरीक्षण, संख्याशास्त्रीय योजना इ. बाबत येणाऱ्या कार्यपध्दतीबाबतच्या निर्णयांचा अंतर्भाव करून बनविण्यात आलेली योजना म्हणजे संशोधन आराखडा होय.

४) नमुना निवड :

संशोधनकर्त्याला आपल्या संशोधन विषयाचे समग्र निश्चित करून त्या समग्रातील प्रातिनिधिक नमुना निवडावा लागतो. नमुना निवड करताना संभाव्यता आणि असंभाव्यता अशा दोन पध्दती आहेत. कोणत्या नमुना निवड पध्दतीचा वापर करावयाचा याचा निर्णय संशोधकाला घ्यावा लागतो. नमुना हा योग्य आणि प्रातिनिधिक स्वरूपाचा असणे आवश्यक असते. कारण अशा नमुन्याच्या आधारावर काढलेले निष्कर्ष हे समग्र समाजाला लागू पडणारे असतात.

५) तथ्य संकलन आणि तथ्यांचे वर्गीकरण :

तथ्यांचे प्राथमिक आणि द्वितीयक असे दोन स्रोत आहेत. संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने संशोधनकर्ता प्राथमिक किंवा द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्यांचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते कारण संकलित केलेली तथ्ये माहिती व आकडेवारी ही अस्ताव्यस्त आणि विखुरलेली असते म्हणून तथ्यांना व्यवस्थित करणे महत्वाचे असते. वर्गीकरणामुळे विस्कळीत तथ्यांना शिस्त लागते. तसेच घटना घटनांच्या कार्यकारण संबंधाबाबत अभ्यासकाला काही स्पष्टीकरण सुचू लागते व अभ्यासकाची वाटचाल निष्कर्षाच्या दिशेने होवू लागते. थोडक्यात तथ्य संकलन व वर्गीकरण करणे संशोधकासाठी महत्वाचे असते.

६) तथ्यांचे विश्लेषण व निष्कर्ष :

विश्लेषण ही एक अत्यंत व्यापक अशी प्रक्रिया आहे संशोधन प्रक्रियेत तथ्यांच्या संकलनानंतर तथ्यविश्लेषण करणे महत्वाचे असते संकलित केलेल्या तथ्यांचे परीक्षण, वर्गीकरण, संकेतीकरण, कोष्टके तयार संख्याशास्त्रीय निष्कर्षाचे प्रतिपादन करणे यांचा समावेश होतो. विश्लेषणानंतर त्या विषयाच्या संदर्भात निष्कर्ष मांडले जातात.

७) निष्कर्षाचे निर्वचन आणि अहवाल लेखन :

संशोधनातून मांडलेल्या निष्कर्षांच्या व्यापक अर्थाचा शोध घेणे म्हणजेच निर्वचन होय. यानंतर संशोधनाचे निष्कर्ष लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्या संशोधनाचा अहवाल तयार करणे आवश्यक आहे. अहवालासोबत आवश्यक असणारी परिशिष्टेही जोडली पाहिजेत.

या सर्व टप्प्यांचा वापर केल्यानंतर संशोधन प्रक्रिया पूर्ण होते.

संशोधन प्रक्रियेच्या विविध टप्प्यांच्या अध्ययनानंतर संशोधनाच्या विविध प्रकारांचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. संशोधनाचे विविध प्रकार खालील मुद्द्यांच्या आधारे मांडता येतील.

संशोधनाचे प्रकार :

१) शुध्द/मुलभूत संशोधन : (Pure Research)

कोणत्याही शास्त्रात शुध्द/मुलभूत संशोधन हे नेहमीच केले जात असते. किंबहुना याच प्रकारचे संशोधन प्रत्यक्ष शास्त्रात आकाराला येत असते. शुध्द संशोधनात संशोधकाला सतत घडणाऱ्या एखाद्या प्रश्नाचे/समस्येचे उत्तर शोधून काढण्यामध्ये सर्वच प्रकारचा आनंद प्राप्त होत असतो. केवळ ज्ञानप्राप्ती करणे हाच या संशोधनाचे कार्य ज्ञानासाठी ज्ञान ह्याच उद्देशातून वैज्ञानिक शोध घेणे हेच असून ज्यातून मानवाच्या बौध्दिक प्रश्नांचे, शंकांचे निराकरण करून पारंपारिक सिध्दांताला शुध्द स्वरूप देणे हा उद्देश असतो. याकारिता संशोधनात वस्तुनिष्ठता व तटस्थतेवर भर दिला जातो. या संशोधनातून जे निष्कर्ष पुढे येतील त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहारात कोणता उपयोग होईल यासंबंधी तो कोणत्याही प्रकारची चिंता करत नाही.

शुध्द संशोधनाचे समर्थन अनेक अभ्यासकांनी केले आहे. त्यापैकी हक्सले या विचारवंताने या संशोधनाचे जोरदार समर्थन केले आहे. शुध्द संशोधन हे संशोधकाला सर्वोच्च आनंद देणारे असते. हे संशोधन सातत्याने नवीन ज्ञान प्राप्त करते. जुने सिध्दांत प्रचलित परिस्थिती योग्य आहेत किंवा नाहीत याचा वेध घेऊन त्यात सुधारणा केली जाते.

मुलभूत संशोधनात एखाद्या समस्यांचे मूळ कारण शोधून काढले जाते. परंतु समस्येच्या निराकरणासाठी उपाय सुचविले जात नाहीत. यावरून ही पध्दती सैध्दांतिक स्वरूपाची आहे असे म्हणता येते.

गुड आणि हॅट यांनी मुलभूत संशोधनाची काही उद्दिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यात अभ्यासाची दिशा निर्धारित करणे, तथ्यांचे वर्गीकरण करणे, संक्षिप्तीकरण करणे, ज्ञानार्जनाची तृप्ती यांचा समावेश होतो.

थोडक्यात मुलभूत किंवा शुध्द संशोधन हे केवळ शुध्द ज्ञान प्राप्ती करण्यासाठी केले जाते.

२) उपयोजित संशोधन : (Applied Research)

रॉबर्ट एस. लिंड यांनी उपयोजित संशोधन पध्दतीचा पुरस्कार केला आहे. जेव्हा तथ्यांचे संकलन उद्योग किंवा प्रशासन यांच्या संदर्भात उपयोगीता वादी दृष्टिकोनातून केले जाते. तसेच ज्याची नीती मूल्ये

निर्मात्यांना आवश्यक असतात. तेव्हा अशा संशोधनास उपयोजित संशोधन असे म्हटले जाते. या संशोधनाच्या माध्यमातून मिळविलेल्या ज्ञानाचा समाज जीवनाच्या सौख्यासाठी उपयोग करणे हे या पध्दतीचे उद्दिष्ट आहे. या संशोधनात ज्ञानाचे मूल्यमापन सैध्दांतिक तत्वावर न करता सर्वसाधारणतः हे मूल्यमापन व्यावहारिक उपयुक्ततेवर आधारित असते.

उपयोजित संशोधनात सामाजिक समस्यांवर उपाययोजना सूचविणे या बाबींवर भर दिला जातो. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात एच आय व्ही बाधित लोक किती आहेत? ही समस्या सोडविण्यासाठी कोणते उपाय करता येऊ शकतात. याबाबतीत विचार करता येतो. उपयोजित संशोधनात त्याद्वारे निष्कर्ष काढण्यासाठी सांख्यिकीचा उपयोगही केला जातो. सध्याच्या स्थितीत समाजाच्या कल्याणासाठी व नियोजनात्मक बाबींच्या संदर्भात अनेक योजनांची आखणी करण्यात येत असते. या संदर्भात मार्गदर्शक तत्वे सुचविण्याचे कार्य उपयोजित संशोधनाच्या माध्यमातून करता येऊ शकते.

३) गुणात्मक संशोधन पध्दती : (Qualitative Research Method)

सामाजिक संशोधनाचा मुलभूत उद्देश हा सामाजिक विश्व आणि त्याच्या विविध घटकांचे आकलन करणे हा आहे. संख्यात्मक आणि गुणात्मक पध्दती हे सामाजिक संशोधनाचे दोन प्रकार आहेत.

त्यापैकी प्रथम आपण गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा विचार करणार आहोत. गुणात्मक संशोधनात अनेक पध्दती शास्त्रीय दृष्टीकोन आहेत. तसेच त्यांची सैध्दांतिक तत्वेदेखील निरनिराळी आहेत. यामध्ये सामाजिक वास्तवतेचे वर्णन उत्तरदात्यांच्या अनुभवावर आधारित असून सामाजिक संबंधाच्या अन्वेषणाचा हा उद्देश अ- संख्यात्मक असून त्यामध्ये तथ्यसंकलनाच्या पध्दतींचा अंतर्भाव केला जातो.

गुणात्मक संशोधनाबाबतीत असे म्हणता येते की संशोधक आंतरक्रिया आणि अन्वयार्थामार्फत वास्तवतेचा अनुभव येतो त्यामुळे या संशोधनात वस्तुनिष्ठता शक्य असत नाही.

गुणात्मक संशोधना संदर्भात बारटन आणि पॉल लाझारस्फेड यांनी तीन बाबी नमूद केल्या आहेत. यामध्ये १) गुणात्मक संशोधन हे अन्वेषणाला मदत करीत असून संशोधनाची उद्दिष्टे, निर्देशकांची निश्चिती आणि वर्गीकरण करते.

२) गुणात्मक संशोधन हे सामाजिक संबंधातील निश्चित घटकाबाबत चल, तुलना, निष्कर्षामधील संबंधाचा शोध घेते.

३) गुणात्मक संशोधन हे एकात्मिक रचनेची पूर्व मान्यता आणि गृहीतकृत्याला परीक्षणक्षेत्र बनविते.

गुणात्मक संशोधन पध्दतीमध्ये सामाजिक विश्वासंदर्भातील माहिती उत्तरदात्यांचा अनुभव व त्यांचा दृष्टीकोन जो वास्तवात आहे ते त्याला प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच संख्येने कमी उत्तरदात्यांचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये संख्यात्मक विश्लेषण केले जात नाही तर विस्तृत व सविस्तर शाब्दिक तथ्य व पूर्ण स्वरूपाची माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. उत्तरदात्यांनी स्वतः दिलेला अर्थ व

अनुभविक दृष्टीकोनावर भर दिला जातो. तसेच दैनंदिन मानवी सामाजिक क्रियेचा अर्थ प्राप्त करण्यात येतो. कारण कर्ता व इतर लोक स्वतःच घटनेला अर्थ देतात आणि अर्थपूर्ण मानवी क्रिया करतात.

गुणात्मक संशोधन पध्दती ही अनेक अर्थाने लवचिक आहे. तसेच ती एक खुली पध्दती आहे, की ज्यात अभ्यासविषय, संशोधन स्थिती, संशोधन पध्दतीच्या बाबतीत अनेक अंगाने अनुभव घेण्यास मुक्त अशा स्वरूपाची असते. गुणात्मक संशोधन हे प्रत्येक प्रतीकाचा वा घटनेचा अर्थ संदर्भातून आकलन करण्याचा प्रयत्न करते. व्यक्तीगत संपर्कातून आकलन करण्याची तटस्थता तसेच सखोल आकलन म्हणून खुले मूल्यमापन केले जाते. संमिश्र व्यवस्था म्हणून एका भागाचा अभ्यास न करता समष्टी घटनेला आकलन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. समाज एक गतिशील व्यवस्था म्हणून, गतिशील दृष्टीकोनाचा अवलंब लवचिकपणे केला जातो.

एकूणच ही पध्दती उत्तरदात्यावर आधारित सर्व अंगाने मुक्त व लवचिक दृष्टीकोन, सिध्दांत बांधणीचा उद्देश, सैध्दांतिक नमुना निवडीचा अवलंब यामध्ये केला जातो.

गुणात्मक संशोधन पध्दतीची तंत्रे खालील प्रमाणे विशद करता येतील.

१) सहभागी निरीक्षण :

निरीक्षण ही तंत्र पध्दती आहे. ज्यात संशोधक समूहात सहभागी होऊन समूहाचा आंतरिक सदस्य होऊन जातो. सहभागी निरीक्षण या गुणात्मक संशोधन पध्दतीचे मूळ हे परंपरागत संस्कृतिवर्णन संशोधनात आहे. आंतरिक भूमिकेतून संशोधक सामाजिक विश्वाला वा समुदायाला आकलन करतो. सहभागी निरीक्षणाच्या चार भूमिका आहेत. त्या गटाच्या कार्यात पूर्णपणे सहभागी निरीक्षक म्हणून सहभागी , सहभागी म्हणून निरीक्षण आणि पूर्णपणे निरीक्षण अशा आहेत. सहभागी निरीक्षणात वेळ, स्थान, सामाजिक स्थिती, भाषा आणि सामाजिक जाणीव या तत्वांचा समावेश होतो.

२) संस्कृतिवर्णन :

संस्कृतिवर्णन या शब्दाचा शब्दशः अर्थ हा जीवन जगण्याच्या पध्दतीबाबत लिहिणे होय. या संशोधनात संशोधन प्रक्रियेत माहिती मिळविण्याचे दोन स्रोत संशोधकाला तथ्य संकलनासाठी उपयुक्त ठरतात. प्राथमिक व दुय्यम स्रोत असे म्हटले जाते. प्रश्नावली, मुलाखत, अनुसूची, निरीक्षण यावदारे संशोधनकर्त्याला विषयाशी संबंधित असे साहित्य वाचून त्याचे चिंतन, मनन करावे लागते. सखोल ज्ञान मिळवावे लागते. आपल्यापेक्षा जेष्ठ व अनुभवी व्यक्तींना विचारांचे आदान-प्रदान करून माहिती घ्यावी लागते. या देवाण-घेवाणीतून संशोधनकर्त्याला आपल्याकडील त्रुटी, दोष काढून टाकून दोषविरहित संशोधन बनविता येते. कधी-कधी एकापेक्षा अधिक साधनांचा वापर करून संशोधन केले जाते.

तथ्यांचे संकलन करणे व त्याचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे तक्ते, आलेख तयार केले जातात. वर्गीकरण करून तक्ते तयार केले जातात. विखुरलेल्या तथ्यांना एकत्रित करणे. आवश्यक त्या तथ्यांचे वर्गीकरण करून त्यातून साम्य व भेद दर्शविणे हे करावे लागते.

त्यामुळे संशोधनात तथ्य संकलन करून त्यांचे यथायोग्य वर्गीकरण करून उत्तम संशोधन करणे व योग्य निष्कर्ष काढणे हे संशोधकाचे कामच असते. स्वाभाविक स्थितीतून दैनंदिन व्यवहाराचे निरीक्षण किंवा सहभागी होऊन सामाजिक गटाच्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न असतो. या पध्दतीत औपचारिक मुलाखत, केंद्रित गट, दैनंदिनी अभ्यास, अनौपचारिक मुलाखत, कर्मचारी मूल्यांकन निरीक्षण, शासन सभेचे निरीक्षण, कागदपत्रे विश्लेषण इ. स्रोत अंतर्भूत आहेत. संस्कृतिवर्णन पध्दतीने संस्कृतीला आकलन केले जाते. समष्टीवादी अध्ययन केले जाते. सखोल अभ्यास पध्दतीचा अवलंब केला जातो.

३) पायाभूत सिध्दांत :

वर्तनात्मक विज्ञानासाठी सामान्य संशोधनपध्दती विकसित केली असून पॉल लाझारस्फेल्ड यांच्याकडून प्रशिक्षण घेतलेले ग्लेसर बी, आणि हर्बर्ट ब्लुमर यांचे विद्यार्थी स्ट्रॉस यांनी गुणात्मक संशोधनाचा हा दृष्टीकोन विकसित केला. गुणात्मक तथ्यविश्लेषणाचा अवलंब केला जातो. संकल्पनात्मक विचारावर आधारित गृहीतकृत्याची निर्मिती करणे हा एक उद्देश आहे.

४) व्यष्टी अध्ययन पध्दती :

व्यष्टी अध्ययन म्हणजे काही सामाजिक घटनेच्या एका व्यष्टीचे सखोल परीक्षण करणे उदाहरणार्थ, एक व्यक्ती, एक कुटुंब, एक गाव. वर्णनात्मक दृष्टीकोनातून अध्ययन केले जाते. सामाजिक व्यष्टीचे सखोल अंतर्दृष्टीने अन्वेषण करण्यावर व्यष्टी अध्ययनात भर दिला जातो.

५) आशय विश्लेषण :

या पध्दतीत कागदोपत्री नोंद असलेल्या मानवी संप्रेषणाचा अभ्यास केला जातो. संप्रेषण माध्यमाच्या आशयाला शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. आशय विश्लेषणातून वर्तन आकृतिबंधाचे स्वरूप प्रस्तुत करण्याला मदत होते. विविध विषयांचे विश्लेषण केले जाते.

वरील प्रमाणे गुणात्मक संशोधन स्पष्ट करता येईल. यानंतर संख्यात्मक संशोधनासंदर्भात विवेचन करता येईल.

४) संख्यात्मक संशोधन : (Quantitative Research)

सदर संशोधनामध्ये आकडेवारी किंवा सांख्यिकीय विरहीत विश्लेषण असते. यथार्थ किंवा वास्तव गोष्टींचे वर्णन जे एखाद्या समूहाने समुदायाने किंवा वैयक्तिक व्यक्तीने अनुभवलेले असते. उदाहरणार्थ, भिंती विरहीत तुरुंगाची संरचना व संघटना (कमी सुरक्षितता तुरुंग) ही केंद्रीय किंवा जिल्हा निहाय तुरुंगाशी (सुरक्षित तुरुंग) केली जाते. व कैद्याची कशा प्रकारे सुधारणा व समाजीकरण केले जाते यांचा अभ्यास या संशोधनाव्दारे केला जातो. तसेच महिला आरक्षण संदर्भात विधानसभा आणि लोकसभामध्ये राजकीय पक्षांचा पाठिंबा अभ्यासणे इत्यादी.

५) तुलनात्मक संशोधन : (Comparative Research)

फरक आणि साम्य यांची तुलना करण्यासाठी ह्या संशोधनाचा वापर होतो. दोन घटक, सांस्कृतिक किंवा सामाजिक समूहाचा अभ्यास तुलनात्मक पध्दतीने करता येतो. उदाहरणार्थ, हिंदू आणि मुस्लीम यांच्यातील विवाह पध्दतीचा तुलनात्मक अभ्यास, कला आणि संस्कृती, दोन जाती किंवा जमाती, शहरी आणि ग्रामीण लोकातील रुढी, चालीरिती, अशा अनेक विषयांची तुलना करून संशोधन करता येते.

६) अनुलंब संशोधन : (Longitudinal Research)

एखाद्या विशिष्ट कालावधीचा अभ्यास करण्यासाठी अनुलंब संशोधनाचा वापर करतात. उदाहरणार्थ, १९७९-१९८९ आणि १९९९ सालातील भारतीय स्त्री-पुरुषातील एड्सचे लक्षण.

या संशोधनात एक ठराविक कालावधी अभ्यासला जातो. यामध्ये संभाव्य आणि असंभाव्य संशोधनाचा समावेश होतो.

वरील पध्दतीने संशोधनाचे विविध प्रकार अभ्यासता येतील.

यानंतरच्या भागात आपण वैज्ञानिक पध्दती आणि पध्दती शास्त्र यातील फरकाचा अभ्यास करणार आहोत.

१.३.२ वैज्ञानिक पध्दत आणि पध्दतीशास्त्र यातील फरक :

संशोधन ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. 'वैज्ञानिक पध्दत' आणि 'पध्दतीशास्त्र' यातील फरक अभ्यासणे अत्यंत गरजेचे आहे. संशोधनाशी संबंधित माहिती गोळा करण्यासाठी ज्या साधनांचा किंवा तंत्राचा वापर केला जातो त्याला 'पध्दत' असे म्हणतात. ज्ञान मिळवण्याची प्रक्रिया जे शास्त्रीय निरीक्षणावर आणि तार्कीकतेवर अवलंबून असते त्याला पध्दत असे म्हणतात. तार्कीक आणि वैज्ञानिक अनुशीलन म्हणजे 'पध्दती' होय. वर्णन, स्पष्टीकरण आणि वर्गीकरण म्हणजे पध्दती होय. उदाहरणार्थ, समजा एखाद्या सामाजिक शास्त्राचा किंवा समाजशास्त्राच्या पध्दतीविषयी अभ्यास करण्यासाठी आपल्याला अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या 'पध्दती' चा अभ्यास करावा लागतो. उदाहरणार्थ, सर्वेक्षण पध्दत, प्रायोगिक पध्दत, सांख्यिकिय पध्दत, व्यक्तिगत पध्दत इ. एखाद्या विज्ञान शाखेच्या अभ्यासासाठी तंत्राचा वापर केला जातो. जनमत सर्वेक्षण तंत्र, मुलाखत तंत्र, निरीक्षण तंत्र इ. अनेक तंत्राचा वापर करून विज्ञानाचा उलगडा करता येतो. तंत्र आणि पध्दती यामध्ये सहसंबंध आढळतो. संशोधनाला चालना देण्यासाठी वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करतात. अनुभवजन्य घटना आकलन होण्यासाठी पध्दतीचा वापर होतो. पध्दती म्हणजे वैज्ञानिक अनुशीलन प्रक्रिया होय. ज्ञानाची कक्षा वाढविणे, तथ्याची जुळवाजुळव, स्पष्टीकरण आणि विश्लेषण ह्या गोष्टी वैज्ञानिक पध्दतीत येतात.

वरील पध्दतीने वैज्ञानिक पध्दत आणि पध्दतीशास्त्रातील फरक विशद करता येईल.

या नंतरच्या भागात आपण नैसर्गिक शास्त्रज्ञ आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरक अभ्यासणार आहोत.

१.३.३ नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरक :

सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि नैसर्गिक शास्त्रज्ञ यांचा दृष्टीकोन हा नेहमीच भिन्न असतो. निसर्ग शास्त्रज्ञ

- १) अनुभवजन्य अभ्यास किंवा घटना यामध्ये सहभागी होत नाही.
- २) घटकांची मुलाखत घेत नाहीत.
- ३) प्रयोग करण्यासाठी प्रयोगशाळेचा वापर करतो.
- ४) प्रायोगिक साधने व रसायनांचा वापर केला जातो.
- ५) चलांवर पूर्णपणे नियंत्रण असते.

उलटपक्षी

सामाजिक शास्त्रज्ञ :

- १) अनुभवजन्य घटना, प्रसंग यामध्ये सहभाग असतो.
- २) माहिती गोळा करण्यासाठी मुलाखत तंत्राचा वापर करतो.
- ३) प्रयोगशाळा नसते.
- ४) परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य नसते.

दोन वैज्ञानिकांच्या दृष्टीकोनातील बदल ही 'पध्दती' होय. याला 'पध्दत' लागू पडत नाही. 'पध्दती' ही संशोधनावर अवलंबून असलेल्या तत्वज्ञानाशी निगडीत असते. नैसर्गिक शास्त्रात वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर हा केलाच जातो.

सामाजिक शास्त्रापेक्षा भौतिक शास्त्रामध्ये संशोधन तंत्राचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. सर्वच शास्त्रात वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करतात पण हे त्या शास्त्राशी निगडीत असते. सामाजिक शास्त्रात वैज्ञानिकता कमी प्रमाणात असते. कारण ती भौतिक तंत्राचा वापर करत नाहीत.

वरील मुद्यांच्या आधारे नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरक लक्षात येतो.

स्वयंअध्ययन प्रश्न : १

प्रश्न - रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) शास्त्राला सत्य शोधून काढण्यासाठी पध्दती इतका जवळचा मार्ग नाही.
- २) लुंडबर्ग यांनी वैज्ञानिक संशोधनाचे इतके टप्पे वर्णन केले आहेत.

- ३) ही वैज्ञानिक अभ्यास पध्दतीतील पहिली पायरी आहे.
- ४) म्हणजे संशोधन समस्येचे संभाव्य उत्तर होय.
- ५) मुळे विस्कळीत तथ्यांना शिस्त लागते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न : २

प्रश्न - एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) संशोधनातील वैज्ञानिक पध्दत म्हणजे काय?
- २) 'पध्दतीशास्त्र' म्हणजे काय?
- ३) वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर का केला जातो?
- ४) समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या पध्दती कोणकोणत्या आहेत?

१.४ सारांश :

कोणत्याही विषयाचा पध्दतशीर अभ्यास करणे म्हणजे शास्त्र होय. अशी शास्त्राची व्याख्या केली जाते. शास्त्राला सत्य शोधून काढण्यासाठी वैज्ञानिक अभ्यास पध्दतीचा उपयोग करावा लागतो. वैज्ञानिक संशोधनामध्ये विषयाची निवड, निरीक्षण, तथ्यांचे संकलन, तथ्यांचे वर्गीकरण पडताळणी, सिध्दांताचे प्रतिपादन करणे अशा टप्प्यातून संशोधनाचा प्रवास होतो. तर समस्या सूत्रण, गृहीतकृत्याची निर्मिती, उद्देशांची मांडणी, संशोधन आराखडा, नमुना निवड, तथ्यांचे संकलन, वर्गीकरण, विश्लेषण आणि निष्कर्ष काढणे इ. अनेक टप्प्यातून संशोधनाची प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. या नंतरच्या भागात आपण शुध्द, व्यावहारिक, गुणात्मक, संख्यात्मक, तुलनात्मक आणि अनुलंब असे संशोधनाचे विविध प्रकारांचा अभ्यास केला आहे. त्यानंतरच्या भागामध्ये वैज्ञानिक पध्दत आणि पध्दती शास्त्र यातील फरक अभ्यासला आहे आणि शेवटच्या भागामध्ये सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि नैसर्गिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरकाचा अभ्यास केला आहे.

१.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

स्वयंअध्ययन प्रश्न - १ ची उत्तरे

- १) वैज्ञानिक पध्दती
- २) चार टप्पे
- ३) समस्यासूत्रण
- ४) गृहीतकृत्ये
- ५) वर्गीकरण

स्वयंअध्ययन प्रश्न - २ ची उत्तरे

- १) संशोधनाशी संबंधित माहिती गोळा करण्यासाठी ज्या साधनांचा किंवा तंत्राचा वापर केला जातो त्याला 'पध्दत' असे म्हणतात.
- २) तार्कीक आणि वैज्ञानिक अनुशीलन करणे तसेच वर्णन, स्पष्टीकरण आणि वर्गीकरण म्हणजे पध्दती होय.
- ३) संशोधनाला चालना देण्यासाठी वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर केला जातो.
- ४) सर्वेक्षण, प्रायोगिक, सांख्यिकीय, वैयक्तिक या विविध पध्दती.

१.६ सरावासाठीचे प्रश्न :

टीपा लिहा

- १) शुध्द संशोधन
- २) उपयोजित संशोधन
- ३) गुणात्मक संशोधन
- ४) संख्यात्मक संशोधन
- ५) तुलनात्मक संशोधन
- ६) अनुलंब संशोधन

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) वैज्ञानिक संशोधनाचे स्वरूप विशद करा.
- २) 'वैज्ञानिक पध्दत' आणि 'पध्दतीशास्त्र' यातील फरक विशद करा.
- ३) नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीकोनातील फरक विशद करा.

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) भांडारकर पु. ल. "सामाजिक संशोधन पध्दती" महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर
- २) डॉ. दिलीप खैरनार, प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी.
- ३) प्रा. घाटोळे रा. ना. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती, मंगेश प्रकाशन नागपूर.
- ४) डॉ. गुरुनाथ नाडगोंडे, 'सामाजिक संशोधन पध्दती', फडके प्रकाशन कोल्हापूर.

सत्र-३ : घटक २
सामाजिक विज्ञान संशोधन
(Social Science Research)

घटक संरचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ सामाजिक विज्ञान प्रतिमान

२.२.२ प्रतिकात्मक आंतर क्रियावाद, प्रघटन शास्त्र, संरचनात्मक कार्यात्मवाद, संरचना

२.२.३ सामाजिक संशोधनातील पायऱ्या / टप्पे

२.३ सारांश

२.४ सरावासाठी प्रश्न

२.५ चिंतन आणि कार्य

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास,

- * सामाजिक विज्ञान प्रतिमान समजून घेता येईल.
- * प्रतिकात्मक आंतरक्रियावान, प्रघटनशास्त्र, संरचनात्मक कार्यात्मवाद, संरचना समजून घेता येईल.
- * सामाजिक संशोधनातील पायऱ्या / टप्पे समजून घेता येतील.

२.१ प्रस्तावना :

मानव आणि मानवेतर प्राणी यामध्ये भेद आहे. मानवाजवळ बुद्धी असल्यामुळे त्याने निसर्गातील घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे व या बुद्धीच्या जोरावरच त्याने आकाशातील ग्रहगोलांचे कोडे उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवाजवळ असलेल्या जिज्ञासूवृत्ती व ज्ञानसाधनेमुळे देखील त्याने निसर्गातील घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. जिज्ञासूवृत्तीमुळेच मानवाला ज्ञानाची प्राप्ती झाली आहे. पण मानवाची खरी प्रगती होण्याचे कारण म्हणजे त्याचे घटनेकडे शास्त्रीय किंवा चिकित्सक दृष्टीने पाहणे होय.

मानवाच्या बुद्धीचा / ज्ञानाचा विकास हा टप्प्याटप्प्याने झाला. सुरवातीच्या कालखंडामध्ये निसर्गातील घटना घडण्यामागे ईश्वरी शक्ती, अलौलिक शक्ती आहे असे तो मानत असे. पूर्वी मानव हा त्याच्याजवळ असलेल्या सामान्य ज्ञानाच्या आधारावर म्हणजेच, श्रद्धा विश्वास व प्रचलित ज्ञानावर निसर्गातील घटनांचा गुंता सोडविण्याचा प्रयत्न करत असे. यामधील मर्यादा मानवाच्या लक्षात आल्यानंतर ज्ञानाची प्रगती होण्यासाठी चिकित्सेची, सूक्ष्म विचाराची, विश्वसनीय विचाराची आवश्यकता असते याची मानवाला प्रचिती आली. केवळ विश्वास, श्रद्धा, प्रचलित व्यवहारज्ञान याच्याआधारे ज्ञानाच्या कक्षा रुदावत नाहीत तर त्यासाठी कोणत्याही घटनेची शास्त्रीय चिकित्सा करण्याची गरज असते. घटना घडण्यामागे काही नियम, कारणे असतात याचा जेव्हा मानवाला साक्षात्कार झाला तेव्हा मानवाला वैज्ञानिक प्रगती साधणे शक्य झाले.

शास्त्रीय संशोधनातून ज्ञानाचा शोध घेतल्यास, खऱ्या अर्थाने ते ज्ञान वस्तुनिष्ठ राहिल. शास्त्रीय संशोधनाची दोन आवश्यक तत्वे आहेत. यामध्ये पहिले तत्व म्हणजे निरीक्षण होय. निरीक्षणाव्दारे प्रत्यक्ष निरीक्षण करून आपण विशिष्ट विषयाच्या संदर्भात ज्ञान प्राप्त करू शकतो. आणि दुसरे तत्व म्हणजे कार्यकारण भाव होय. कार्यकारणभावामुळे या तथ्याचा अर्थ, त्यांचा पारस्परिक संबंध आणि विद्यमान वैज्ञानिक ज्ञानाशी त्याचा संबंध निश्चित केला जातो. शास्त्रीय संशोधनाची ही दोन आवश्यक तत्वे जर सामाजिक तथ्यांच्या संबंधित संशोधनात असतील आणि वैज्ञानिक पध्दतीच्या आधारे हे संशोधन करण्यात आले असेल तर त्यास सामाजिक संशोधन म्हटले जाते. सामाजिक संशोधन ही ज्ञानप्राप्तीची अशी एक पध्दती आहे की, जी निरीक्षण वर्गीकरण, प्रयोग आणि निष्कर्षाच्या सामान्य शास्त्रीय पध्दतीवर आधारित असते आणि या पध्दतीव्दारा अज्ञात सामाजिक घटनांचा शोध घेतला जातो. त्याचप्रमाणे ज्ञात सामाजिक घटनांचे विवेचन आणि विश्लेषण देखील केले जाते. अशा प्रकारे सामाजिक संशोधन ही सामाजिक जीवनाच्या संबंधामध्ये सत्याचा शोध घेणारी एक शास्त्रीय पध्दती आहे.

२.२ विषय – विवेचन :

या घटकामध्ये आपण विज्ञान आणि सामान्य ज्ञान यातील फरक अभ्यासणार आहोत. यानंतर सामाजिक संशोधनाची ध्येये जाणून घेणार आहोत तसेच सामाजिक संशोधनातील पायऱ्या / टप्पे कोणते आहेत हे अभ्यासणार आहोत.

२.२.१ सामाजिक विज्ञान नमुना/प्रतिमान (Social Science Paradigm)

समाजशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान आहे. सामाजिक संशोधन पद्धती मध्ये समाजातील घटनांचे तटस्थ विश्लेषण केले जाते. हे विश्लेषण वस्तुनिष्ठ माहितीच्या आधारे केले जाते. सामाजिक संशोधन हे पूर्णपणे तार्किक माहितीवर अवलंबून असते. सामाजिक संशोधनात वैज्ञानिक पद्धतीने शोध घेतला जातो. म्हणून समाजातील घटनांचे सविस्तर अभ्यास करण्याचे काय सामाजिक संशोधन करते. “शास्त्राला सत्य शोधून काढण्यासाठी वैज्ञानिक अभ्यास पद्धती इतका दुसरा जवळचा मार्ग नाही.”

सामाजिक वैज्ञानिक किंवा विज्ञान नमुना हा एक दृष्टीकोण आहे. म्हणजेच आपण ज्या नजरेणे समाजातील घटनांचे विवेचन करतो त्याच पद्धतीने तशा घटना दिसतात. उदा. एखाद्या संशोधकाने झोपडपट्टीतील युवकांचे निरीक्षण केले आहे. तटस्थ नजरेने न पाहता वरवरचे पाहून फक्त व्यसनाधीनता, बेकारी, दारिद्र्य यांचे स्पष्टीकरण झोपडपट्टीमुळे ह्या समस्या उत्पन्न होतात. तर हे त्याचे व्यक्तीगत मत झाले. थोडक्यात प्रतिमान / नमुना आपण ज्या नजरेने एखादी घटना पाहतो त्याच पद्धतीने त्याचे विश्लेषण करतो म्हणून नमुना एक दृष्टीकोण आहे.

● **बृहत् किंवा दिर्घलक्षी व सूक्ष्मलक्षी सिद्धांत (Macro and Micro Theory)**

अभ्यास विषयाचा व्याप्तीवर व दृष्टिकोणावर (Macro) बृहत् व सूक्ष्मलक्षी (Micro) सिद्धांताचे स्वरूप आधारलेले आहे. सामाजिक घडामोडींचा आशय यथार्थ बनविण्याच्या उद्देशातून बृहत् व सूक्ष्म सिद्धांत यांचा सर्वत्र सामाजिक शास्त्रात आजकाल अवलंब केला जात आहे.

बृहत् किंवा दिर्घलक्षी सिद्धांत (Macro Theory)

समाजशास्त्रात बृहत् (Macro) सिद्धांताचा पुरस्कार इमार्गल डरखीम यांनी केलेला आहे. याच बृहत् सिद्धांताला काही समाजशास्त्रज्ञानी समिष्टवादी (Moral Theory) सिद्धांत अशीही संज्ञा वापरलेली आहे. या सिद्धांताचा अभ्यास विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण अत्यंत व्यापक व विशाल स्वरूपाचा असतो. समग्र समाजाचे अध्ययन करून समग्र समाजाला लागू पडणाऱ्या नियमांची मांडणी या सिद्धांतात केली जाते. परंपरावादी समाजशास्त्रज्ञांचे अभ्यासविषय संपूर्ण समाज व्यवस्थेशी निगडीत असत. मानव समाज, संस्कृती, सामाजिक संस्था इ. सर्वस्पर्शी विषयाबाबतचे सिद्धांत बृहत् (Macro) किंवा समिष्टवादी (Moral) सिद्धांतात अंतर्भूत होतात. एखादी व्यक्ती किंवा समाजातील एखादा घटक हा बृहत् सिद्धांताचा अभ्यास विषय ठरत नाही. याउलट सामाजिक घडामोडींचा सामाजिक स्तरावर कोणता परिणाम होतो याचे या सिद्धांतात विवेचन केले जाते. संपूर्ण समाज हा बृहत् सिद्धांताचा प्रमुख विषय मानला जात असल्याने या सिद्धांताचे स्वरूप व्यापक व सामान्य स्वरूपाचे ठरतात. परंपरावलंबी स्वरूपाच्या घटकांतून घडणाऱ्या घडामोडींचे स्थान अत्यंत जटील असल्याने बृहत् सिद्धांत स्थूल स्वरूपाचे असतात. समाजातील लहान लहान घटकांचे अध्ययन करण्याकडे बृहत् सिद्धांत भर देत नाहीत. सामान्य समाजशास्त्राचे निष्कर्ष हे बृहत् सिद्धांताशी निगडीत असतात. परंतु आधुनिक काळात विशिष्ट समाजशास्त्र या नात्याने जसजसे विकसित पावू लागले तसतसे बृहत् सिद्धांताचे स्वरूप कमी होऊ लागले.

टॉलकॉट पारसन्स यांचा सामान्य व्यवस्थेविषयक सिद्धांत (General System Theory) हे बृहत् सिद्धांताचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. समाजशास्त्रीय सिद्धांताचा विकास हा बृहत् सिद्धांताच्या आधारावर होऊ लागला, असे काही समाजशास्त्रज्ञांचे मत आहे. एखाद्या प्रादेशिक

समाजाच्या सामाजिक जीवन पद्धतीचा बृहत सिद्धांताच्या आधारावर अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी विकास केलेला आहे. परंतु या बृहत सिद्धांतास समलक्षी सिद्धांत या संज्ञेने त्यांनी संबोधिलेले आहे.

सूक्ष्मलक्षी किंवा व्यष्टिवादी सिद्धांत (Micro Theory or Molecular Theory)

समाजशास्त्रात सूक्ष्मलक्षी सिद्धांताचा पुरस्कार जॉर्ज सिमेल व मॅक्स वेबर यांनी केलेला आहे. लहानातल्या लहान घटकाचे अतिसूक्ष्मपणे अध्ययन करून ज्या सिद्धांताची निर्मिती केली जाते त्यास सूक्ष्म किंवा व्यष्टिवादी सिद्धांत (Micro Theory or Molecular Theory) अशी संज्ञा वापरली जाते. जरी अध्ययनाचे कार्यक्षेत्र अत्यंत मर्यादित असले तरी सूक्ष्म अध्ययनावर विशेष भर दिला जातो. सामाजिक आंतरक्रियेतील अथवा समाज व्यवस्थेतील अणूचे अध्ययन करून सूक्ष्म सिद्धांताची निर्मिती केली जाते. एखाद्या घटनेचे अथवा समस्येचे चिकित्सक पद्धतीने अध्ययन करावयाचे झाल्यास सूक्ष्मसिद्धांत उपयोगी पडतात. व्यक्ती अथवा व्यक्तीसमूहाचे वर्तन, प्रवृत्ती, दृष्टिकोण इ. चा सामाजिक जीवन पद्धतीतील प्रभाव पडताळून पहावयाचे झाल्यास सूक्ष्म सिद्धांताचा अवलंब करावा लागतो. समाजशास्त्र हे विशिष्ट शास्त्र म्हणून जसजसे विकसित पावू लागले तसतशा समाजशास्त्राच्या अनेक शाखा उदयास येऊ लागल्या. सामान्य निष्कर्षापेक्षा विशिष्ट निष्कर्षामुळे सामाजिक वास्तवता अधिक स्पष्ट होत असते. संशोधनात्मक अध्ययन तंत्रात अमूलाग्र स्वरूपाचा जसजसा बदल होऊ लागला तसतसे सूक्ष्मलक्षी सिद्धांताची निर्मिती करण्याकडे समाजशास्त्रज्ञांचे लक्ष विशेष आकर्षक होऊ लागले. सिद्धांताचा नेमकेपणा सूक्ष्मलक्षी अध्ययनात जितका जास्त प्रदर्शित होतो तितका दिर्घलक्षी सिद्धांतात आढळून येत नाही. उदा. उद्योग / कारखाने एक समाज व्यवस्थेचा घटक या नात्याने प्रस्थापित झालेले सिद्धांत हे दिर्घलक्षी किंवा समलक्षी किंवा समष्टिवादी स्वरूपाचे असतात. तर याउलट औद्योगिक व्यवस्थापनातील कामगारांचे वर्तन, त्यांची भूमिका, त्यांच्या मनावर पडलेले तणाव याबाबतचे सिद्धांत सूक्ष्मलक्षी, व्यष्टिवादी स्वरूपाचे असतात. संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणातून विविध सामाजिक संस्थांचा व घडामोडींचा अभ्यास केला जाऊ लागल्याने सूक्ष्मलक्षी सिद्धांतांच्या आधारावर समग्र सामाजिक घडामोडींचा वास्तवता जाणून घेणे अत्यंत कठीण जाते. कारण सामाजिक घडामोडीला कारणीभूत असणाऱ्या अनेक घटकांपैकी एक घटक वेगळा करून त्याचे विशेष व सर्वसाकल्याने अभ्यास करावयाचा झाल्यास सूक्ष्मलक्षी सिद्धांत निरुपयोगी ठरतो.

जॉर्ज होमान्स यांचा विनिमय सिद्धांत (Exchange Theory) हे सूक्ष्मलक्षी सिद्धांताचे उदाहरण देता येईल.

रॉबर्ट मर्टन यांनी Social Theory and Social Structure या ग्रंथात बृहत (Macro) व सूक्ष्मलक्षी (Micro) सिद्धांतात समन्वय साधणारा मध्यस्तरीय सिद्धांत (Middle Range Theory) मांडला. मध्यस्तरीय सिद्धांताचा अधिक वापर अनुभवाधिष्ठित संशोधनात्मक अध्ययनात होऊ

शकतो. एका बाजूला विशिष्ट स्तरावरील सामाजिक वर्तन, सामाजिक संघटन व सामाजिक परिवर्तन इ. संबंधित घटकांबद्दल सिद्धांत मांडण्याचा व दुसऱ्या बाजूला असामान्यीकृत घटनांचे क्रमवार विवेचन करण्याचा प्रयत्न मध्यस्तरीय सिद्धांतात केला जातो. साध्या संकल्पनेतून विशिष्ट संकल्पना अथवा सिद्धांत मांडण्याच्या प्रक्रियेत अनुभवाधिष्ठित निरिक्षणास प्राधान्य दिले जाते.

बृहत सिद्धांत (Macro Theory) व सूक्ष्मलक्षी सिद्धांत (Micro Theory) यातील फरक

	बृहत सिद्धांत (Macro Theory)	सूक्ष्म सिद्धांत (Micro Theory)
१	या सिद्धांताची व्याप्ती विशाल असते.	या सिद्धांताची व्याप्ती मर्यादित असते.
२	याचे अध्ययन क्षेत्र व्यापक असते.	याचे अध्ययन क्षेत्र लहान असते.
३	या सिद्धांताचे स्वरूप सामान्य (General) असते.	या सिद्धांताचे स्वरूप विशिष्ट (Specific) असते.
४	विशाल समाज हे या सिद्धांताचे अध्ययन क्षेत्र असते.	समाजातील लहानातला लहान घटक किंवा अणू हे या सिद्धांताचे अध्ययन क्षेत्र असते.
५	हा सिद्धांत समाजरचनेवर भर देत नाही.	हा सिद्धांत समाजरचनेवर व आंतरिक संबधावर भर देतो.
६	सामान्य शास्त्रीय पद्धतीचा पुरस्कार या सिद्धांतात केला जातो.	चिकित्सक शास्त्रीय अध्ययन पद्धतीचा पुरस्कार या सिद्धांतात केला जातो.
७	या सिद्धांतामुळे संपूर्ण समाज व्यवस्थेचे विश्लेषण करतो येते.	या सिद्धांतामुळे एखाद्या घटनेची शास्त्रीय मीमांसा करता येते.
८	या सिद्धांतात पूर्वकथांची क्षमता अत्यंत कमी असते.	या सिद्धांतात पूर्व कथनाची क्षमता सर्वाधिक असते.
९	इमाईल डरखीम यांनी या सिद्धांताचा पुरस्कार केला.	जॉर्ज सिमेल व मॅक्सवेबर यांनी या सिद्धांताचा पुरस्कार केला.
१०	उदा. पार्सनसचा सामान्य समाज व्यवस्थेविषयकचा सिद्धांत.	उदा. जॉर्ज होमानसचा सामाजिक विनिमय सिद्धांत.
११	उदा. कारखाना हे समाज व्यवस्थेचे अंग म्हणून या सिद्धांताद्वारे अध्ययन केले जाते.	उदा. कारखान्यातील कामगारांच्या वर्तनाचे, महत्वकाक्षेचे, त्याच्या मनावर पडलेल्या तणावांचे सूक्ष्म अध्ययन या सिद्धांताद्वारे केले जाते.

प्रारंभिक विज्ञानवाद / प्रत्यक्षवाद Early Positivism

ऑगस्त कॉम्टने जे अनेक समाजशास्त्रीय विचार मांडले त्यामध्ये त्याची विज्ञानवाद अथवा प्रत्यक्षवाद ही संकल्पना सर्वात महत्वाची विचारसरणी समजली जाते. कॉम्टने या विचारसरणीकडे मानवी बौद्धिक विकासातील शेवटची अवस्था म्हणून पाहिले.

समाजशास्त्रीय विचारांना समाजशास्त्रीय विचारांना वैज्ञानिक स्वरूप प्राप्त करून देण्यामध्ये अनेक विचारवंतांचा हातभार लागला त्यामध्ये ऑगस्त कॉम्ट या फ्रेंच विचारवंतांचे योगदान फार महत्वाचे आहे. कॉम्टने प्रथम Sociology हा शब्द प्रयोग अस्तित्वात आणला. त्यामुळे त्याला समाजशास्त्राचा जनक (Father of Sociology) असे संबोधले जाते. कॉम्टने इ.स. १९३९ मध्ये एक सामाजिक विज्ञान म्हणून समाजशास्त्राची निर्मिती केली. इंग्रजी मधील Sociology हा शब्द लॅटीन भाषेतील Socius आणि ग्रीक भाषेतील Logos या दोन शब्दापासून तयार झाला. Sociology या शब्दाचा अर्थ 'समाज' आणि Logos या शब्दाचा अर्थ 'शास्त्र' अथवा विज्ञान असा आढळतो. यावरून समाजाचा सर्वांगपूर्ण अभ्यास करणारे जे शास्त्र ते समाजशास्त्र होय अशी धारणा कॉम्टने स्पष्ट केली.

ग्रंथसंपदा

- १) कॉम्टने १८२२ "A plan for scientific world necessary to re-organize society" मध्ये हे आपले पहिले पुस्तक प्रसिद्ध केले.
- २) १८२६ मध्ये "Consideration on spiritual power" हे पुस्तक प्रसिद्ध केले.
- ३) १८३० मध्ये "Course of positive philosophy" या महत्वपूर्ण ग्रंथाच्या लिखाणास सुरुवात केली. या पुस्तकाचे एकूण सहा खंड असून प्रथम खंड हा १८३० मध्ये प्रसिद्ध झाला तर सहावा खंड १८४२ मध्ये प्रसिद्ध झाला.
- ४) १८५२ मध्ये "The catechism of positive Religion" हा कॉम्टचा शेवटचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला.

वरील ग्रंथाशिवाय १८४४ मध्ये Positive Society ची स्थापना केली.

समाजशास्त्र एक नवीन विज्ञान (समाजशास्त्र – एक संकल्पना) (Concept of Sociology)

कॉम्टने जे विविध समाजशास्त्रीय विचार प्रतिपादन केले त्यामध्ये समाजशास्त्र एक नवीन विज्ञान हा अतिशय महत्वपूर्ण विचार मानला जातो. "समाजशास्त्र हे सामाजिक व्यवस्था व प्रगती यांचे शास्त्र आहे." Sociology is a science of social order and progress असे प्रतिपादन केले. १८ व्या शतकापर्यंत समाजाविषयी मांडले जाणारे विचार काल्पनिक तसेच धर्माच्या आधारे मांडले जात

असत. कॉम्ट हा विज्ञानवादी असल्याने त्याला वरील विचारसरणी मान्य नव्हती. त्याच्यामते, समाजाचा वस्तुनिष्ठ व सर्वांगपूर्ण अभ्यास करावयाचा असेल तर तो काल्पनिक दृष्टिकोणातून न करता वैज्ञानिक पद्धतीने करावा. समाजशास्त्र हे एक सामान्य सामाजिक शास्त्र (General Social Science) अथवा एक नवीन विज्ञान असल्याने अशा अभ्यासामध्ये वैज्ञानिक पद्धतीचा वापर करून निष्कर्ष काढणे आवश्यक आहे.

ऑगस्त कॉम्टचा विज्ञानवाद किंवा प्रत्यक्षवाद (Comte's Positivism)

ऑगस्त कॉम्टने जे अनेक समाजशास्त्रीय विचार मांडले त्यामध्ये त्याची विज्ञानवाद अथवा प्रत्यक्षवाद ही संकल्पना सर्वात महत्वाची मानली जाते. कॉम्टने या विचारसरणीकडे 'मानवी बौद्धिक विकासातील शेवटची अवस्था' म्हणून पाहिले. याचा अर्थ विज्ञानवादाला शास्त्रीय दृष्टिकोण असेही संबोधले जाते. कॉम्टने विज्ञानाबद्दलचे आपले मत पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले. त्याच्यामते, "जगातील सर्व घडामोडी नैसर्गिक नियमानुसार घडून येत असतात. त्यामुळे हे नियम समजावून घेताना काल्पनिक अथवा तात्त्विक विचारांचा उपयोग होत नाही तर त्यासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. जागतिक घटना अथवा घडामोडीकडे पाहण्याचा हा दृष्टिकोण आणि त्यातून मिळणारे ज्ञान यालाच विज्ञानवाद म्हणावे" असे प्रतिपादन केले.

कॉम्टचा विज्ञानवादाची (प्रत्यक्षवाद) वैशिष्ट्ये (Characteristics of Comte's Positivism)

कॉम्टचा विज्ञानवाद हा धार्मिक विचारापासून वेगळा असून तो अधिक यथार्थ व वास्तववादी असल्याने त्याची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

- १) विज्ञानवादामध्ये घटनांचा कार्यकारणसंबंध जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- २) अनुभवनिष्ठता हे विज्ञानवादाचे प्रमुख अंग असल्याने सामाजिक घटनांच्या अभ्यासासाठी आपणास निरीक्षण, परिक्षण, वर्गीकरण, सैद्धांतिकता इ. चा अवलंब करणे गरजेचे ठरते.
- ३) विज्ञानवादामध्ये धार्मिक व तात्त्विक विचारांना महत्त्व न देता भूतकालीन अनुभवाच्या आधारे वर्तमानकालीन घटनांचे विश्लेषण केले जात असल्याने त्याचा विज्ञानवाद आदर्शवादाशी संबंधित नसून तो वास्तवतेशी निगडीत असल्याने दिसून येते.
- ४) आधुनिक जगामध्ये विज्ञानवादाला विरोध केला जात नसल्याने तो सर्वसमावेशक समजला जातो.
- ५) ज्याप्रमाणे सामाजिक घटना, कोणाच्याही इच्छा अपेक्षेनुसार घडत नाहीत तर त्या नैसर्गिक बदलाप्रमाणे स्वाभाविक असतात. त्याप्रमाणे विज्ञानवाद कोणत्याही अमर्याद अथवा अर्निबंध विचाराचा स्वीकार करीत नाही.

- ६) विज्ञानवाद हा अनावश्यक ज्ञानाशी संबंध ठेवत नाही, म्हणजेच अनावश्यक ज्ञान वैज्ञानिक मार्गाने मिळवण्याशी तो निगडीत आहे.
- ७) सामाजिक पुनर्रचनेचे एक प्रभावी साधन म्हणून विज्ञानवाद अतिशय उपयुक्ततावादी मानला जातो.

कॉम्टच्या विज्ञानवादाच्या वरील वैशिष्ट्यावरून असे स्पष्ट होते की, विज्ञानवादाने सामाजिक संशोधनासाठी मानवी विचारांना धार्मिक व तात्विक अवश्यांपासून बाजूला करून वैज्ञानिक स्तरावर आणण्याचा प्रयत्न केला. बौद्धिक विकासाशिवाय सामाजिक प्रगती अशक्य असते. मात्र त्यासाठी घटनांचे वास्तव किंवा प्रत्यक्ष ज्ञान असणे गरजेचे असते.

कॉम्टचा विज्ञानवाद आणि सामाजिक पुनर्रचना (Positivistic Plan of Social Reconstruction)

फ्रेंच राज्यक्रांती होऊन गेल्यावर औद्योगिक क्रांतीचे विविध परिणाम दिसू लागले. प्रचलित समाजव्यवस्था विस्कळीत होऊन नवीन समाजव्यवस्थेचा उदय होऊ लागला होता. सरंजामशाहीची जागा भांडवलशाही व्यवस्थेने घेतली. भांडवलदारांशी कामगारांची पिळवणूक करून संपत्तीचे केंद्रीकरण करण्यास सुरुवात केली. भांडवलशाही व्यवस्थेमधील ही फार चिंतेची बाब होती. अशावेळी समाजात मूलभूत बदल झाले पाहिजेत या दृष्टिने कॉम्टच्या समाजाच्या पुनर्रचनेची योजना तयार केली.

विज्ञानवाद आणि सामाजिक पुनर्रचना यासंदर्भात कॉम्टने असे विचार मांडले आहेत की, समाजात नवीन औद्योगिक मूल्यांचा स्वीकार करावयाचा असेल तर त्यासाठी व्यक्तीच्या नितिमत्तेत बदल होणे आवश्यक आहे. उदा. भांडवलदारांनी आपल्या हातामध्ये असणारी संपत्ती ही केवळ स्वतःच्या मालकीची आहे असे न मानता ती पूर्णपणे समाजाची आहे. तसेच तिचा विनियोग समाजाच्या कल्याणासाठी केला पाहिजे याची जाणीव ठेवून वर्तन केले तर भांडवलशाहीतील दोष दूर होतील व एक नवीन समाज निर्माण होईल.

विज्ञानवाद एक धर्म (Positivism as a Religion)

ऑगस्ट कॉम्टच्या मते, विज्ञानवादातून जे ज्ञान मिळते ते वास्तव असते. अशा ज्ञानाच्या आधारे संपूर्ण मानवता एकत्र आणणे शक्य होते. विज्ञानवाद (प्रत्यक्षवाद) हे केवळ एक विज्ञान नाही तर ते मानवतेचा एक धर्म आहे.

विज्ञानवाद एक धर्म म्हणून विवेचन करताना, कॉम्टने विज्ञानवादाचे खालीलप्रकारे विभाजन केले आहे.

अ) वैज्ञानिक तत्वज्ञान

ब) वैज्ञानिक धर्म व नितीशास्त्र

क) प्रत्यक्ष राजकारण

अ) वैज्ञानिक तत्वज्ञान (Philosophy of the science)

समाजातील प्रत्येक मनुष्याचा आपल्या प्रयत्नावर दृष्ट विश्वास असला पाहिजे. त्याने आपला सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी स्वतःचे प्रयत्न महत्वाचे मानले पाहिजेत. त्याच्या वैज्ञानिक तत्वज्ञानाचे असे सांगितले की, मानवाने स्वतःची प्रगती स्व-बळातून घडवून आणावी. गणित, खगोलशास्त्र, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, सामाजशास्त्र, नितीशास्त्र यासारख्या विज्ञानवादी तत्वज्ञानातून ते शक्य आहे असे कॉमंतला वाटते.

ब) वैज्ञानिक धर्म व नितीशास्त्र (Scientific Religion and Ethics)

स्वतःचे सामर्थ्य इतरांच्या कल्याणासाठी वापरावे अथवा 'दुसऱ्यासाठी जगा' असे विज्ञानवादाचे नितीशास्त्र आहे. कॉमंतच्या मते धर्माचा संबंध प्रत्यक्षपणे कोणत्याही अलौकिक शक्तीशी असत नाही तर विज्ञानवाद हा स्वतःच आधुनिक समाजाचा धर्म आहे.

क) प्रत्यक्ष राजकारण (Positive Politics)

कॉमंतच्या मते, वैज्ञानिक अवस्थेतील समाजात राजकारण हे युद्ध टाळण्यासाठी असावे. तसेच युरोपियन देशांसाठी एक राष्ट्रकूल स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.

'विज्ञान आणि धर्म' यांच्या नैतिक एकत्रिकरणातून मानव जातीचे भले आहे यावर त्याचा दृढ विश्वास होता. मानवजातीच्या कल्याणासाठी धर्म व विज्ञान यांचे सामजस्य अधिक गरजेचे असते.

तीन अवस्थांचा नियम (Law of Three Stages)

फ्रेंच विचारवंत ऑगस्त कॉमंत यांनी १८२२ मध्ये 'तीन अवस्थांचा नियम अथवा' 'मानवी बौद्धिक विकासाच्या अवस्था' हा महत्वपूर्ण नियम प्रतिपादन केला. त्या तीन अवस्था म्हणजे-

- १) काल्पनिक किंवा धर्मशास्त्रीय अवस्था
- २) आध्यात्मिक किंवा तात्त्विक अवस्था
- ३) वैज्ञानिक किंवा प्रत्यक्ष अवस्था

१) काल्पनिक किंवा धर्मशास्त्रीय अवस्था (Theological or Theological Stage)

धर्मशास्त्रीय अवस्था म्हणून या अवस्थेचा उल्लेख केला जातो. या प्रथम अवस्थेत व्यक्ती प्रत्येक गोष्टीचा विचार अलौकिक शक्तीच्या संदर्भात म्हणजेच ईश्वर प्रणीत शक्तीशी करित असते.

अशा विचारानंतर मानवप्राणी इतर विश्वातील प्राण्यांपेक्षा वेगळा बनला. या अवस्थेत मानव निसर्गात घडणाऱ्या उदा. पाऊस, वारा, वादळ, दुष्काळ यासारख्या घटनांची कारणे स्वतःच्या बुद्धिनुसार स्पष्ट करतो. हे सर्व दैवी शक्तीमुळे घडतात असे मानले जाऊ लागले. याचाच अर्थ विश्वातील प्रत्येक घटना व हालचाल ईश्वरप्रणीत असते असे मानले गेले.

२) अध्यात्मिक किंवा तात्त्विक अवस्था (Metaphysical Stage)

कॉम्टने मानवी विचारांच्या उत्क्रांतीमधील ही दुसरी महत्वाची अवस्था पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली. त्याच्यामते, कोणत्याही घटनेमागे ईश्वरी संकेत असतो हे खरे नाही तर अमूर्त अशा शक्तीचे अस्तित्व मात्र असते. अशा अमूर्त शक्तीमुळेच विश्वामध्ये अनेक प्रकारच्या घडामोडी घडून येतात. अध्यात्मिक अवस्थेत मानवाने 'परमेश्वर' ही संकल्पना महत्वाची न मानता त्याऐवजी एक 'अमूर्त शक्ती' संकल्पना ग्राह्य मानली. त्यावरून मानवी विचारांचा अथवा मानवी बौद्धिक प्रगतीचा विकास अमूर्त शक्तीमुळेच झाला हेच कॉम्टला सूचित करावयाचे आहे. थोडक्यात, काल्पनिक अवस्थेत, मानवाने ईश्वराचा शोध लावला तर अध्यात्मिक अथवा तात्त्विक अवस्थेमध्ये ईश्वर न मानता एका अमूर्त किंवा गूढ शक्तीला ईश्वराच्या जागी मानले.

३) वैज्ञानिक अथवा प्रत्यक्ष अवस्था (Scientific or Positivistic Stage)

कॉम्टच्या मते, मानवी विचारांची आधुनिक अवस्था म्हणून वैज्ञानिक किंवा प्रत्यक्ष अवस्थेकडे पाहिले जाते. या अवस्थेत कार्यकारण संबंधाना अधिक महत्त्व असून समाजात घडणाऱ्या घटनांनी कारणे शोधण्यापेक्षा नियम शोधण्यावर अधिक भर देण्यात आला. त्यासाठी घटनांचे निरीक्षण, परिक्षण, विश्लेषण आणि तथ्यांच्या आधारे सामान्यीकरण करून नियम मांडले जाऊ लागले. थोडक्यात या अवस्थेत जे वास्तव अथवा प्रत्यक्षात आहे त्याचाच विचार होत असल्याने मानवी बुद्धिमतेच्या विकासातील ही अखेरचीच अवस्था समजली जाते.

सामाजिक डार्विनवाद (Social Darwinism)

डार्विनला जैव विकासवादाचा जनक मानले जाते. डार्विनच्या सिद्धांताला नैसर्गिक वर्णवाद असे ही मानले जाते. डार्विनने त्याचा सिद्धांत १८५९ मध्ये त्याच्या Origine of Species या ग्रंथात मांडला. एकंदरीत डार्विनवाद सजीवाच्या अस्तित्वाचा संघर्ष Struggle for Existence दिसतो.

सजीवामध्ये प्रजोत्पादनाची क्षमता (Reproduction Capabilities among organism)

प्रत्येक सजीवामध्ये स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी प्रजोत्पादनाची भरपूर क्षमता असते. या प्रजोत्पादनात प्रत्येक सजीवाची प्रजोत्पादनाची मर्यादा ठरलेली असते. त्यामुळे पृथ्वीवर त्याचे

अस्तित्व संतुलीत राहते. काही सजीव वयस्कर होईपर्यंत नष्ट होतात. जर प्रजोत्पादनाला मर्यादा नसती तर पृथ्वीवर अतिरिक्त सजीवाची संख्या झाली असती.

जीवन संघर्ष (Life Struggle)

सर्व सजीव स्वतःच्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करत असतात. अन्न, वस्त्र, निवारा याचा समावेश होतो त्याच बरोबर योग्य वातावरण याचेहि समावेश होत असतो. सजीवाच्या अस्तित्वाच्या संघर्षात काही जीव आपले अस्तित्व टिकवतात तर काही नष्ट होतात. कारण सृष्टी मध्ये दोन जीव समान आसत नाहीत त्याच्येमध्ये असामान्यता असू शकते. अशा विभिन्न जीवांच्या एकत्रीकरणातून संघर्ष होणे स्वाभाविक असते. म्हणून स्पेन्सर Survival of the Fittest म्हणतात.

विभिन्नता आणि वंश (Race and Varieties)

डार्विनच्या मते जुळे सोडून एकाच जोडी पासून उत्पन्न प्रजातीचे सदस्य समान नसतात. त्यांच्यात भिन्नता आवस्थ असते. ही भिन्नता लाभकारी, बेकार किंवा हानिकारक असू शकते. लाभकारी सजीव जीवन संघर्षात यशस्वी होतात. लाभदायक विभिन्न प्रजातीमध्ये वांशिक सकारात्मक गुण येऊ शकतात.

योग्य जबाबदारी किंवा नैसर्गिक निवड (Survival of the fittest and natural selection)

काही जीव यशस्वी जीवन व्यतीत करतात. त्याच बरोबर स्वतःचे वंश सातत्य टिकवतात ते योग्य आहेत. असे डार्विन म्हणतो. डार्विन अशा योग्य जीवाची निवड करतात.

वातावरणात सातत्याने परिवर्तन (Everchanging Environment)

सजीव नेहमी वातावरणात प्रभावी राहतात. कारण सजीवात असणारी भिन्नता होय. वातावरणामुळे सजीव त्या त्या परिस्थितीमध्ये अनुकूलन करत असतात. जे वातावरणाशी समायोजन करत नाहीत ते सजीव नष्ट होतात.

नव्या सजीवाची निर्मिती (Creation of New Organism)

सजीवाच्या सर्वजाती नैसर्गिकरित्या उत्पन्न झाल्या आहेत. कोणत्याही जीव जातीमध्ये पीढी दर पीढी परिवर्तन होत असते हे परिवर्तन त्यांच्या पूर्वजापेक्षा भिन्न असू शकते असे डार्विन म्हणतो. एक वेळ अशी येते जेव्हा तो सजीव पूर्वजापासून आसमान होतो. अशा सजीव पून्हा नव्या सजीवाचे स्थान प्राप्त करतो.

थोडक्यात- डार्विनवाद जैव विकासातला प्रसिद्ध सिद्धांत आहे या सिद्धांता नुसार प्रत्येकाला किंवा प्रत्येक सजीवाला आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करावा लागतो. त्याच बरोबर एक सजीव दुसऱ्या

सजीवाशी भिन्न असतो. भिन्नतेच्या संघर्षात कमजोर नष्ट होतात. तर सक्षम यशस्वी होतात. गुणवत्ता हि पीढी दर पीढी एका समुहातून किंवा एक सजीवातून दुसऱ्या सजीवात मार्ग क्रमन करीत असते. एखादी पीढी त्याच्या पूर्वजापेक्षा ही भिन्न असू शकते वातावरणानुसार सजीवामध्ये अनुकूलनाची प्रक्रिया सुरू असते. सजीवाच्या भिन्नतेमुळे परस्पर संघर्षातून नवी पीढी जन्मास येते.

संघर्ष प्रतिमान (नमुना) (Conflict Paradigm)

औद्योगिक क्रांतीने समाजात भांडवलदारी उत्पादन पद्धतीचा पाया घातला. या पद्धतीने श्रमिक व धनिक असे दोन वर्ग उदयास आले. धनिक वर्गाकडून श्रमिकांचे अधिक प्रमाणात आर्थिक शोषण केले जावू लागले. अर्थातच, भांडवलशाहीमुळे समाजात अन्यायकारक वातावरण निर्माण झाले. अशा या भांडवलशाही विरुद्ध ज्या अनेक विचारवंतांनी संघटित आवाज उठविला त्यामध्ये जर्मन विचारवंत कार्ल मार्क्सचा अग्रक्रम लागतो.

कार्ल मार्क्सची ग्रंथसंपदा

- १) १८४१ मध्ये "On the difference between the Natural Philosophy of Deonocritus and Epicurus" हा Ph.d चा प्रबंध लिहिला.
- २) १८४५ मध्ये मार्क्स व एंजल्स यांच्या संयुक्त प्रयत्नातून 'Holy Family' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला.
- ३) १८४८ मध्ये एंजल्सच्या सहाय्याने 'Communitst Menifesto' (साम्यवादी जाहिरनामा) प्रसिद्ध केला.
- ४) १८४७ मध्ये "The Poverty of Philosophy" हा ग्रंथ लिहिला.
- ५) १८५९ मध्ये "A Critique of Political Economy" हा ग्रंथ लिहिला.
- ६) १८६७ मध्ये 'दास कॅपिटल' (Das Capitas) या ग्रंथाचा पहिला खंड प्रकाशित झाला.
- ७) १८७५ मध्ये "The Critique of Gotha Programme" हा मार्क्सचा समीक्षणवजा ग्रंथ प्रकाशित झाला.
- ८) Economic and Philosophical Manuscripts, The German ideology हे ग्रंथ मार्क्सच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित करण्यात आले.

मार्क्सचा वर्गसंघर्ष सिद्धांत (Class Conflict Theory of Marx)

कार्ल मार्क्सचा वर्गसंघर्षाचा सिद्धांत म्हणजे त्याच्या अविश्रांत परिश्रमाचा दाखला आहे. मार्क्सचा वर्गसंघर्ष सिद्धांत हा उत्पादन पद्धतीशी अथवा व्यवस्थेशी निगडीत असून फ्रान्सची

राज्यक्रांती आणि वर्गसंघर्ष यांचा संबंध जोडून त्याने आपली वर्गसंघर्षाची भूमिका स्पष्ट केली. मानवी इतिहास हा संघर्षरूपी आहे. आर्थिक कारणानुसार मानव समाजात मालक गुलाम, सरंजामदार, शेतमजूर आणि भांडवलदार कामगार हे प्रत्येक वर्ग एकमेकांविरुद्ध संघर्षाची भूमिका स्विकारतात. या प्रत्येक वर्गात नेहमी संघर्ष असतो. आधुनिक समाजात संपत्तीच्या जोरावर वर्गरचना आधारित असते. यातून धनिक व श्रमिक असे दोन वर्ग निर्माण झाले. यालाच मार्क्सने भांडवलदार व कामगार असे नाव दिले. यातील भांडवलदार वर्गाच्या हातामध्ये संपूर्ण उत्पादनाची साधने केंद्रित झालेली असतात. त्यामुळे हा वर्ग दुसऱ्या वर्गाचे आर्थिक शोषण करण्याचा प्रयत्न करतो. दुसरा वर्ग म्हणजे कामगार वर्ग हा वर्ग प्रत्यक्षात वस्तूचे उत्पादन करित असतो. परंतु, त्याची उत्पादित मालावर मालकी नसते. श्रम हाच केवळ त्याचा अधिकार असतो. याचा गंभीर परिणाम म्हणजे या शोषित वर्गामध्ये असंतोष निर्माण होऊन तोच पुढे वर्गसंघर्षाच्या रूपाने प्रकट होतो. अशा या वर्ग संघर्षात धनाच्या रूपाने भांडवल हेच श्रमिकांचे शोषण करते आणि शोषणामुळेच वर्गसंघर्षामध्ये वाढ होते.

मार्क्सच्या मते, भांडवलशाही समाजात उत्पादन आणि वितरणात एक प्रकारची 'बळी तो कान पिळी' अशी मक्तेदारी निर्माण होते. यातूनच वर्ग जाणीव (Class Consciousness) उदयास येते. अधिकाधिक मजूर अथवा कामगार एकत्र येतात आणि आपल्यावर जाणीवपूर्वक केल्या जाणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढा देण्यास सज्ज होतात. भांडवलशाही व्यवस्थाच अशा वर्गसंघर्षाच्या निर्मितीचे आणि स्वतःच्या विनाशाचे साधन असते. शेवटी या वर्गसंघर्षाची परिणती क्रांतिकारी परिवर्तनात होत असते. मार्क्सला परिवर्तनासाठी क्रांतीच आवश्यक वाटते. अशा क्रांतीमधून शोषक वर्गाचा विनाश होतो आणि शोषित वर्गाची हुकुमशाही प्रस्थापित होते. जोपर्यंत भांडवलशाही समाजव्यवस्था अस्तित्वात राहिल तोपर्यंत वर्गसंघर्ष राहणारच.

मार्क्सच्या वर्गसंघर्षातील महत्वपूर्ण बाबी:

१) कामगार वर्गाचा उदय (Emergence of Workers Class)

भांडवलशाहीत अनेक व्यक्तीना एका ठिकाणी कामगार म्हणून काम करावे लागते. त्यामुळे त्यांना परस्परांच्या परिस्थितीची जाणीव होते. त्यांच्यात एकोपा आणि संघटितपणाची भावना निर्माण होते. यातूनच कामगारांच्या मनात वर्ग-जाणीव निर्माण होऊन भांडवलशाही विरुद्ध संघर्ष करण्याची भावना वाढत जाते.

२) संपत्तीचे महत्व (Importance of Capital)

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत व्यक्तीचे वर्तन हे तिच्या संपत्तीशी असलेल्या संबंधावरून ठरते. त्यामुळे व्यक्ती कोणता व्यवसाय करते ही बाब महत्त्वाची नसून उत्पादन साधनांच्या संदर्भातील तिचे

स्थान महत्वाचे असते. वर्ग जाणीवेची वाढ आणि उत्पादन सांधन मालकी यातील विषमता यामुळे भांडवलदार व कामगार यांच्यात संघर्ष निर्माण होतात.

३) दारिद्र्यात वाढ (Increase poverty)

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत भांडवलदाराकडून कामगारांची जी आर्थिक पिळवणूक केली जाते, त्यामुळे त्यांच्या दारिद्र्यात सतत वाढ होत जाते.

४) दुरावा किंवा अलगतता (Alienation or Estrangement)

आर्थिक पिळवणूक आणि कामाच्या ठिकाणची अयोग्य परिस्थिती इ. मुळे कामगाराला त्याचे काम, निर्माण होणाऱ्या वस्तू आणि त्यांचे सहकारी याविषयी वाटणारी आपूलकी कमी होते. त्यांना एकूणच उत्पादन प्रक्रियेविषयी आत्मियता वाटत नाही. याउलट कामाची जागा, त्यांचे सहकारी आणि समाज यांच्याविषयी दुरावा अथवा अलगततेची भावना वाढत जाते.

५) आर्थिक व राजकीय सत्ता आणि अधिकार यांचे केंद्रीकरण (Centralization of economic authority and right)

ज्यांच्या हातात आर्थिक सत्ता असते त्यांना राजकीय सत्ता मिळविणे अवघड नसते. भांडवलदारांकडून राजकीय सत्तेचा वापर स्वतःचे हितसंबंध सुरक्षित ठेवणे, कामगार वर्गावर सत्ता गाजविणे अथवा त्यांची पिळवणूक करणे यासाठी केला जातो. भांडवलशाहीत केवळ भांडवलदार वर्गाकडेच आर्थिक व राजकीय सत्ता आणि अधिकार यांचे केंद्रीकरण झालेले असते. अशा अधिकार व सत्तेपासून कामगार वर्ग वंचित होतो. परिणामतः कामगार वर्गामध्ये भांडवलदार वर्गाविरुद्ध वर्गसंघर्ष भावना वाढीस लागते.

६) क्रांती (Revolution)

मार्क्सच्या मते, आधुनिक उत्पादन प्रक्रियेत भांडवलदार आणि कामगार यांच्यामध्ये वारंवार उद्भवणाऱ्या संघर्षाची परिणती ही शेवटी क्रांतीत होते. त्यामुळे भांडवलशाही रचना नष्ट होते.

७) साम्यवादाचा उदय (Rise of Communism)

मार्क्सच्या मते, जेव्हा उत्पादन प्रक्रियेत कामगारांची सत्ता प्रस्थापित होईल तेव्हा मालमत्ता ही समाजाच्या मालकीची होईल. संपत्तीच्या खाजगी मालकी हक्कातील विषमतेमुळे निर्माण होणारी वर्गव्यवस्था नष्ट होईल आणि वर्गहीन अथवा संघर्षरहित समाज उदयास येईल. यालाच मार्क्सने समाजवाद असे नाव दिले.

माक्सच्या वर्गसंघर्ष सिद्धांताचे मूल्यमापन (Evaluation of Marxian Theory of Class Conflict)

कार्ल मार्क्सने आपला जो उत्पादन प्रक्रियेशी निगडित वर्गसंघर्ष सिद्धांत मांडला त्याचे सखोल विवेचन केल्यानंतर असे निदर्शनास येते की, त्याचा हा सिद्धांत स्तरीकरणाचा सिद्धांत नसून तो सामाजिक परिवर्तनाचा एक व्यापक सिद्धांत आहे. तसेच हा सिद्धांत म्हणजे समग्र परिवर्तनाचे एक साधन आहे. मार्क्सचा वर्गसंघर्ष सिद्धांत हा वस्तुस्थिती निदर्शक होता.

अतिप्रचीन समाजापासून ते आजच्या आधुनिक युगापर्यंत असे दिसून येते की, समाजात दोन परस्परविरोधी वर्ग अस्तित्वात असतात. यातील एका वर्गाकडे पैसा, सत्ता अथवा मालमत्तेचा मालकी हक्क असतो. तर दुसरा वर्ग या सर्वापासून वंचित असतो. पहिला वर्ग (भांडवलदार) दुसऱ्या वर्गाचे (कामगार) शोषण करतो. जेव्हा शोषण क्रियेचा अतिरेक होतो तेव्हा श्रमिक वर्ग धनिक वर्गाविरुद्ध क्रांती निशाण उभारतो. ही क्रांती म्हणजेच वर्गसंघर्ष होय. जेव्हा समाजातून धनिक वर्ग नाहिसा होतो तेव्हा वर्गविरहित अथवा संघर्षरहित समाज उदयास येतो. अशा समाजाला मार्क्सने साम्यवाद हे नाव दिले.

२.२.२ प्रतिकात्मक किंवा सांकेतिक आंतरक्रियावाद (Symbolic Interactionism)

अनेकवादी वर्तन संप्रदायव सामाजिक क्रियावादी संप्रदाय या दोन मानसशास्त्रीय मूल्यावर आधारलेल्या संप्रदायाच्या व्यतिरिक्त प्रतिकात्मक किंवा सांकेतिक आंतरक्रियावादी विचारवंतांनी मानवी वर्तन व्यवहाराचे, सामाजिक संबंधाचे व सामाजिक जीवन पद्धतीचे विवेचन सामाजिक मानसशास्त्राच्या आधारावर करण्याचा विशेष प्रयत्न केलेला आहे. जी. एच. मीड यांचा प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाचा जनक म्हणून उल्लेख केला जातो. सी. एच्. कूले, जॉन ड्यूर्ये, विल्यम जेन्स, जे. बी. बाल्डवीन व डब्ल्यू. आय. थॉमस या समाजशास्त्रज्ञांनी प्रतिकात्मक आंतरक्रियेचे अनेक पॅलू विशद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. राधा कलम मूखर्जीचे योगदान या क्षेत्रात उल्लेखनीय आहे.

शिकागो विद्यापीठात श्री.जी.एच.मीड यांनी प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या संदर्भात संशोधनात्मक अध्ययनास प्रारंभ केला व त्यांनी 'परत्वाच्या सामान्यीकरणाचा' किंवा 'सामान्यीकृत अन्य' सिद्धांत मांडला. मीड यांचा परत्वाचा सिद्धांत हा सी. एच्. कूले यांच्या प्रतिबिंबित स्वत्वाच्या (Looking Glass Self) संकल्पनेशी जुळणारा आहे. मीड यांना आपल्या ह्यातीत प्रतिकात्मक आंतरक्रियेबाबतचे विचार ग्रंथ रूपातून प्रकाशित करण्याचे भाग्य लाभले नसले तरी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना त्यांनी लिहिलेले अनेक लेख एकत्रित करून १९३४ साली 'Mind, Self and Society' नावाचा ग्रंथ त्यांच्या नावे प्रकाशित केला.

आंतरक्रियेची प्रक्रिया ही फक्त मानव समाजातच आढळते असे नाही, तर ती सर्व समाजशील प्राण्यांतही आढळते. मानव व मानवेत्तर प्राणी यातील फरक समाजशीलतेवर अथवा फक्त शरिर रचनेवर आधारलेला नसून तो प्रामुख्याने संस्कृतिशीलतेवर आधारलेला आहे. प्रत्येक सजीव प्राण्याचा आवाज वैशिष्ट्यपूर्ण व वेगळा आहे. आवाजाच्या माध्यमातून आपआपल्या प्राणीवर्गातील प्राण्यांना एकत्रित करण्याचा सदैव प्रयत्न करित असतात. मात्र विशिष्ट प्रसंगी अथवा विशिष्ट परिस्थितीत प्राण्याने काढलेल्या विशिष्ट आवाजाला खास अर्थ असतो.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाचा आशय व अर्थ (Meaning of Symbolic Interactionism)

जेव्हा आंतरक्रियेची प्रक्रिया ही प्रतिकांच्यावर आधारलेली असते, अशा आंतरक्रियेला प्रतिकात्मक किंवा सांकेतिक आंतरक्रिया अशी संज्ञा वापरली जाते. एकमेकांच्या प्रतिक्रिया, आचार-विचार, मूल्ये अथवा श्रद्धा जाणून घेण्यासाठी समाज व्यवस्थेत प्रतिकात्मक घटकांचा वापर करण्यात येत असतो. विचार, मूल्ये मूर्त स्वरूपातून प्रकट करण्यासाठी प्रतिकांचा वापर केला जातो. या प्रतिकांना सांस्कृतिक महत्व प्राप्त झालेले असल्याने संदेश व्यवहाराचे साधन म्हणून प्रतिकांचा (Symbols) अवलंब केला जातो. विचारांचे किंवा संदेशाचे आदान-प्रदान व सांस्कृतिक समाजाचे भावनिक ऐक्य कायम टिकविण्याच्या प्रक्रियेत प्रतिकांचा अवलंब केला जात असल्याने सामाजिक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेत या प्रतिकांना विशेष महत्व प्राप्त झालेले असते. मात्र प्रतिके (Symbols) व चिन्ह (Sign) हे समानार्थी स्वरूपात वापरले जात नाहीत.

सामाजिक व सांस्कृतिक महत्व (Social and cultural importance)

१) प्रतिके ही समाजमान्य असतात (Symbols are Socially Sanctioned)

समाज व्यवस्थेचे निर्धारण करतेवळी समाज मूल्यांचे पालन व्यक्तीकडून व्हावे अशी अपेक्षा समाज व्यक्त करित असतो. जीवनाकडे पाहण्याचा व्यक्तीचा दृष्टिकोण कोणता असावा याबाबत समाज काही आदर्शवादी मूल्यांची जोपासना करण्याचा प्रयत्न करतो. विशेषतः व्यक्तीचे वर्तन हे सामाजिक मूल्य व्यवस्थेला पोषक ठरणारे असावे लागते. मात्र जेव्हा व्यक्ती या मूल्य व्यवस्थेचे उल्लंघन करण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा ती समाज व्यवस्था अस्थिरतेकडे किंवा अशांततेकडे वाटचाल सुरु करते. मानवाच्या अंतर्गत व बहिर्गत स्वरूपाच्या वर्तन व्यवहारावर नियंत्रण टाकण्याच्या उद्देशातून ज्या प्रतिकात्मक घटकांचा वापर सामूहिक स्वरूपातून समाज टाकण्याचा प्रयत्न करतो त्या प्रतिकांच्याबद्दल पावित्र्याची भावना त्या समाजात पिढ्यान् पिढ्या निर्माण झालेली असते. म्हणून प्रतिकांना व्यापक स्तरावर जोपर्यंत सामाजिक मान्यता प्राप्त होत नाही तोपर्यंत ती प्रतिके फक्त व्यक्तीपूरती मर्यादित ठरतात.

२) प्रतिके ही मानवनिर्मित असतात (Symbols are man made)

प्रतिकांच्या माध्यमातून वैचारिक व मूल्यात्मक देवाण-घेवाणाची प्रक्रिया ही फक्त मानव समाजात आढळते. श्रद्धा किंवा भावना व्यक्त करण्यासाठी प्रतिकांचा वापर करण्याची क्षमता ही फक्त मानव प्राण्यात आढळते. समाज जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात वेगवेगळ्या प्रतिकांचा वापर मानवाकडून झालेला आहे. उदा. ख्रिश्चन धर्माचा जीवनविषयक दृष्टिकोन क्रूस (+) या प्रतिकाद्वारे स्पष्ट होतो. तर (+) हे प्रतिक गणितीशास्त्रात बेरजेचे चिन्ह म्हणून वापरले जाते. एखाद्या चिन्हाला जेव्हा विशिष्ट आशय प्राप्त होतो तेव्हाच त्याचा प्रतिकात अंतर्भाव होतो. मानवेत्तर प्राण्यातही भावना अथवा श्रद्धा आढळून येत असल्या तरी त्या प्राण्यात भावना व्यक्त करण्यासाठी प्रतिकात्मक घटकांचा वापर केला जात नाही. म्हणून प्रतिके ही मानव निर्मित असतात.

३) प्रतिके सामाजिक ऐक्य निर्माण करतात (Symbols creat social harmaony)

आपआपल्या धार्मिक, भाषिक, सांस्कृतिक समाजातील लोकांत भावनिक ऐक्य निर्माण करण्यासाठी प्रतिकांचा खास करून अवलंब केला जातो. समाजाचे संघटन हे भावनिक ऐक्यावर अवलंबलेले असल्याने संबंधित समाजाने सामूहिक स्वरूपातून जे प्रतिक पवित्र मानलेले आहे त्याचा सामाजिक ऐक्यासाठी वापर केला जातो. प्रत्येक राष्ट्राचा राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रभाषा ही राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रतिके म्हणूनच अंगिकारली जातात. भावनिक ऐक्य हे समाजाचे व राष्ट्राचे नैतिक सामर्थ्य म्हणून ओळखले जाते. आपापल्या समाजातील लोकांना एकत्रित करण्यासाठी, त्यांच्यात भावनिक ऐक्य निर्माण करण्यासाठी व पवित्र बाबींचे पावित्र्य टिकविण्यासाठी प्रतिकांचा वापर नहेमीच केला जातो. समुदाय भावना वाढीस लावणे, कर्तव्य तत्परतेची जाणीव लोकांना करून देणे व सामूहिक जबाबदारीची जाणीव करून देणे या उदार हेतूतून प्रतिकांचा वापर केला जातो.

४) प्रतिके ही संदेश व्यवहाराची साधने असतात (Symbols are means of communication)

सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रीय जीवनातील मूल्यांचे नियमकांचे, तत्वप्रणालीचे व जीवनविषयक दृष्टिकोनाचे प्रकट स्वरूप प्रतिकांच्या माध्यमातून व्यक्त केले जाते. जीवनविषयक मूल्यांचा प्रचार व प्रसार करतेवळी प्रतिकांचा अवलंब केला जातो. जनसंपर्क माध्यमाचे एक साधन म्हणून प्रतिके ही महत्वाची भूमिका व वठवितात विशिष्ट क्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या प्रतिकांना अर्थपूर्णता प्राप्त झालेली असल्याने त्या प्रतिकांचा आशय कोणता आहे, त्याचे जीवनात कोणते महत्व आहे हे लोकांना पटवून देण्यासाठी प्रतिकांचा वापर केला जातो. वेगवेगळ्या संस्था व संघटना बोध वाक्यांला अनुसरून काही प्रतिकांचा वापर करतात. उदा. हिंदू समाजात ॐ, मूस्लिम समाजात '७८६' इ. अशी उदाहरणे देता येतील. ही जीवनमूल्ये वैयक्तिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राष्ट्रीय

जीवनात महत्वाची भूमिका वढवीत असल्याने त्यांचा प्रचार, प्रसार व स्वीकार प्रत्येक व्यक्तीकडून व्हावा या जाणीवेतून प्रतिकांचा वापर केला जातो.

५) प्रतिकांचा उदय सामाजिक मनातून होत असतो (Symbols arise in ones social mind)

प्रतिकांची होणारी निर्मिती ही जरी सामाजिक स्वरूपाची असली तरी त्या प्रतिकाबद्दल वाटणारा आदरभाव व पावित्र्यभाव हा संस्काराच्या माध्यमातून विकसित होत असतो. सामाजिक स्वास्थ्य सामाजिक संरक्षण व समाज विकास साध्य करण्याच्या प्रक्रियेत प्रत्येक व्यक्तीचा सहभाग असणे जरीचे असते. समाजिकरण ही व्यक्तीमत्वाच्या विकासाची जरी प्रक्रिया असली तरी ती एक संस्काराची व मानवीकरणाची सामाजिक प्रक्रिया आहे. समाज व्यवस्थेने ज्या बाबी निशिद्ध मानलेल्या आहेत त्याचा व्यक्तीने पुरस्कार करू नये, अशा पद्धतीने संस्कार सामाजिक मनावर करावे लागतात. समाजाने सामूहिक स्वरूपातून सामाजिक स्वास्थासाठी जी मूल्ये स्वीकारलेली आहेत त्याचा आदर व पावित्र्य टिकविण्याची क्षमता संस्काराच्या माध्यमातून निर्माण करण्याची जबाबदारी ही समाजातील प्रत्येक संस्थेवर व संघटनेवर पडलेली असते. आदरयुक्त प्रतिकांचे पावित्र्य हे व्यक्तीच्या सामाजिक मनातून विकसित होत असते.

जॉर्ज हर्बर्ट मीड (George Herbert Mead)

जॉर्ज मीड यांना प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाचा जनक म्हणून ओळखले जाते. प्रतिकात्मक सामाजिक आंतरक्रियेच्या संदर्भात अमेरिकेतील शिकागो विद्यापीठात प्रायोगिक दृष्ट्या १९३० या सुमारास अध्ययन करित असतातना त्यांनी अध्ययनात वेगवेगळ्या विषयावर संशोधन करून शोध निबंध लिहून ठेवले. परंतु, दुर्दैवाने त्यांना आपल्या हयातीत ग्रंथरूपातून ते निबंध प्रकाशित करता आले नाहीत. मात्र त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी ते शोध निबंध एकत्र करून त्यांची पद्धतशीर मांडणी करून मीड यांच्या नावे, १९३२ 'Philosophy of the present;' साली १९३४ साली Mind, Self and Society; १९३६ साली Movements of thought in the 19th Century आणि १९३८ साली 'The Philosophy of the Act' इ. पुस्तके प्रकाशित केली. प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या संदर्भातील त्यांचे महत्वाचे पुस्तक म्हणजे 'Mind, Self and Society' होय.

जॉर्ज मीड यांच्या प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादी विचारसरणीवर सी. एच्. कूले यांच्या प्रतिबिंबित स्वत्वाच्या संकल्पनेचा (Concept of looking glass self) विशेष प्रभाव पडलेला दिसून येतो. बाह्य सामाजिक विश्वाचा मानवी मनावर सातत्याने प्रभाव पडत असल्याने व्यक्ती व समाज किंवा 'स्व' आणि 'पर' हे दोन्ही एकमेकांशी इतके कटिबद्ध झालेले असतात की ते एकमेकापासून अलग करता येत नाहीत. व्यक्तिगत निरीक्षण व अनुभव यांच्याद्वारे 'स्व' आणि 'पर' या संकल्पना

उदयास येत असल्याने मानवाच्या अंतर्गत व बहिर्गत वर्तन पद्धतीचे अध्ययन समाजिक मानसशास्त्रीय मूल्यावर करण्याचा मीड यांनी अटोकाट प्रयत्न केलेला आहे.

प्रतिकात्मक आंतरक्रिया (Symbolic Interaction)

आंतरक्रिया हा समाज जीवनाचा मूलभूत पाया मानून त्याचे मानसशास्त्रीयदृष्ट्या विवेचन करण्याचा प्रयत्न मीड यांनी केला. निसर्गातील प्रत्येक प्राण्यांच्यात क्रिया व प्रतिक्रियांचे परस्परसंबंध आढळून येतात. एका प्राण्याची कृती दुसऱ्या प्राण्याला विशिष्ट कृती करण्यास भाग पाडते. परंतु, क्रिया व प्रतिक्रिया या शारीरिक हावभावावरून व्यक्त करण्याचा प्रयत्न मानवतेर प्राण्यात दिसून येतो. तर मानव समाजात शारीरिक हावभावामुळे वेगवेगळ्या प्रतिकांचा, साधनांचा, शब्दांचा वापर करण्यासाठी प्रवृत्ती मानव समाजात आढळते. विशिष्ट शारीरिक हावभाव अथवा प्रतिकांस विशिष्ट अर्थ किंवा आशय प्राप्त झालेला असतो. म्हणून कोणतीही आंतरक्रिया अर्थपूर्ण किंवा आशय प्रधान स्वरूपाची असते असे मत मीड यांनी व्यक्त केलेले आहे. प्रतिकात्मक आंतरक्रियेची प्रक्रिया ही हळूहळू मानवी समाजात विकसित होवू लागली. एवढेच नव्हे तर ती प्रक्रिया सामाजिक कौशल्याचे घातक मानले जाते असे मीडचे मत आहे.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेत भाषेचे स्थान हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भाषेचा उदय ही एक प्रमुख सामाजिक घटना असली तरी मानवाच्या रानटी अवस्थेत भाषेचा उदय झालेला नव्हता. शारीरिक हावभावावरून एकमेकांच्यात वैचारिक आदान-प्रदान होत असे. प्रत्येक शारीरिक स्वरूपाच्या इशान्याला विशिष्ट अर्थ प्राप्त करून देण्याच पद्धत प्राचीन काळात अस्तित्वात होती. असंस्कृत समाज व्यवस्थेकडून सुसंस्कृत समाज व्यवस्थेकडे मानव समाजाची प्रगती जसजशी होऊ लागली तसतसे विशिष्ट शारीरिक स्वरूपाच्या इशान्याला विशिष्ट शब्दाने उच्चटले जाऊ लागले व त्यातूनच भाषेचा हळूहळू विकास होवू लागला. सुसंस्कृत समाज व्यवस्थेत भाषा हे एक विनिमयाचे प्रमुख म्हणून ओळखले जावू लागले. परंतु, मीड यांनी भाषाशास्त्राच्या उदयाचा इतिहास स्पष्ट करतेवळी प्रतिकात्मक स्वरूपाची शारीरिक हालचाल, आशयप्रधान असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची क्रिया व प्रतिक्रिया शारीरिक हावभावावरून व्यक्त केली जात असे व त्या आशय प्रधान क्रिया-प्रतिकात्मक (Symbolic) स्वरूपाच्या असतात असे मत स्पष्ट केले.

मीड यांच्यामते, मानव हा बुद्धिजीवी, विचारकडून कृती करणारा, व जिज्ञासूवृत्ती धारण करणारा चतुर प्राणी आहे. त्याचबरोबर मानवास कल्पनाशक्तीही प्राप्त झालेली आहे. व्यक्ती हा समाजातला लहान अणू जरी असला तरी समाजापासून अलिप्त राहून तो स्वतःचा सर्वांगीण विकास साध्य करू शकत नाही.

कॉलिन्स व मॅकोस्की या विचारवंतांनी 'The Discovery of Society' या ग्रंथात असे म्हटले आहे कि प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात 'स्वत्वाची' (Self) संकल्पना बाल्यावस्थेपासून अस्तीत्वात असते. मूल समाज व्यवस्थेत राहून लहानाचे मोठे बनत जाते तसतसे स्वत्वाची संकल्पना स्वत्वाशी तर 'तू, तुला, तुझे' या संकल्पना परत्वाशी निगडीत असतात. मात्र स्वत्व व परत्व या संकल्पना विकसित होण्यास व्यक्ती व समाज कितपत कारणीभूत आहेत याचे मानसशास्त्रीय दृष्ट्या विवेचन केल्यामुळेच सिद्ध होणार आहे असे मत कॉलिन्स व मॅकोस्की यांनी व्यक्त केले आहे. मीड यांनी स्वत्वाची व परत्वाची संकल्पना बुद्धि प्रामाण्यतेच्या तत्वावर स्वीकारलेली नसून ती कल्पनातीत स्वरूपातून स्वीकारलेली आहे. व्यक्तीनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ स्वरूपाच्या आंतरक्रियेतून स्वत्वाची व परत्वाची संकल्पना विकसित होत असते. प्रतिकात्मक आंतरक्रियेची संकल्पना विशद करतेवेळी मीड यांनी संलग्न सिद्धांताची (Coherent Theory) मांडणी केलेली आहे.

मीड यांचा संलग्नसिद्धांत (Mead's Coherent Theory)

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाचे विवेचन करतेवेळी मीड यांनी मन (Mind) स्वत्व (Self) व समाज (Society) या तीन आधारभूत घटकातील परस्पर संबंधाचा सामाजिक मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास केलेला आहे. 'क्रियाशील मना' चे विश्लेषण करतेवेळी विल्यम जेम्स, सी. एच्. कूले व जेम्स बाल्डविन यांच्या विचारांचा प्रभाव मीड यांच्या विश्लेषणावर पडलेला दिसून येतो.

मन, स्वत्व आणि समाज या तीन घटकांच्या आधारावर कोणत्याही मानवाची खरी ओळख होत असते, असे मीड यांचे मत आहे. यापैकी वैयक्तिक (Individual Mind) मन वैयक्तिक स्वत्वाची (Individual Self) व सामाजिक मन सामाजिक स्वत्वाची निर्मिती करते. शरीर व मन यांचे स्वरूप अनुक्रमे मूर्त व अमूर्त जरी असले तरी ते एकमेकांशी कटिबद्ध असतात की ते एकमेकापासून वेगळे करता येत नाहीत. व्यक्तीमत्वावर मानवी मनाचा सातत्याने प्रभाव पडत असतो. मानवी मन, स्वत्व आणि समाज या तीन संकल्पनांच्या आधारावर प्रतिकात्मक आंतरक्रियेचे स्वरूप मीड यांनी आपल्या संलग्न सिद्धांतात विशद केलेले आहे.

मन (Mind)

मीडने आपल्या त्रिसूत्री संलग्न सिद्धांतात पहिले स्थान मानवी मनास दिलेले आहे. मानवी मनाची घडण ही शारीरिक विकासाबरोबरच होत असल्याने बालक स्वतःहून कुटुंबात अथवा आपल्या अवतीभवती वावरण्याचा जसजसे प्रयत्न करते तसतसे भाषेच्या उच्चारातून आपल्या क्रिया-प्रतिक्रिया करण्याचा प्रयत्न करते. कुटुंबातील प्रौढ व्यक्ती कशा वागतात याचे बारकाईने निरीक्षण करून त्यांची प्रसंगी नक्कल करण्याचा प्रयत्न लहान मूले करतात. जसजसे किशोरावस्थेकडून बालकाचा विकास होत जातो, तसतसे स्वतंत्रपणे विचार करण्यास, स्वतंत्रपणे कृती करण्यास व स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास

ते बालक तयार होते. मीड यांनी मानवी विकासाचे टप्पे पाडताना पुढील तीन अवस्था महत्वाच्या मानलेल्या आहेत. १) शारीरिक हावभावाद्वारे आपला प्रतिसाद व्यक्त करणे. २) अनुकरणाच्या माध्यमातून इतरांची भूमिका वाढविणे. ३) बौद्धिक प्रगतावस्थेतून कल्पनाशक्तीला उजाळा देणे.

शारीरिक हावभावावरून आपला प्रतिसाद व्यक्त करण्याचा प्रयत्न बालक बाल्यावस्थेत करित असले तरी किशोरावस्थेत व कुमारावस्थेत ते बालक भाषेच्या, उच्चाराच्या माध्यमातून व कृतीच्या माध्यमातून आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करते. एवढेच नव्हे तर काही प्रतिकांचा वापर करून आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते व त्या प्रतिकांचा निश्चित आशय जाणू घेण्याची क्षमता मूलांच्यात विकसित होत जाते. मनाची प्रौढावस्था ही शारीरिक प्रौढावस्थेबरोबरच विकसित होते. स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता मूलांच्यात जसजशी विकसित होत जाते तसतशी कल्पनाशक्ती विकसित होण्यास सुरुवात होते.

२) स्वत्व (Self)

जेव्हा स्वतःबद्दलची जाणीव बालकास होत जाते तेव्हा स्वत्व व परात्वाच्या संकल्पना त्या बालकात निर्माण होतात. मीड यांनी मानवी मन हा समाजाचाच अविभाज्य घटक आहे असे संबोधले आहे. समाज जीवनातील अनेक बरे-वाईट अनुभव घेवून मानवी मनाची जडण-घडण होत असते. मानवी मन हे सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रतिकात्मक रूप मानून त्याचा अभ्यास समाज मानसशास्त्रीयदृष्ट्या मीड यांनी केला.

मानव समाजात वापरली जाणारी प्रतिके ही संदेश व्यवहाराची साधने म्हणून ओळखली जातात. प्रतिकांना सांस्कृतिक व सामाजिकदृष्ट्या विशेष महत्व प्राप्त झालेले असते. मानव समाजात प्रचलित असणारी प्रतिके ही फक्त मानव निर्मित स्वरूपाची कृती नसून ती सामाजिक आंतरक्रियेची प्रतिकात्मक साधने आहेत.

स्वतःबद्दलची जाणीव लहान मूलांच्यात जेव्हा विकसित होते तेव्हा पासून 'मी, मला व माझे' याबाबतच्या संकल्पना उदयास येतात. परंतु त्याचबरोबर 'तु, तुला व तुझे' या परत्वाच्या संकल्पनाही विकसित होत जातात. दुसऱ्यापेक्षा स्वतःचा विचार करण्याच्या प्रवृत्तीतून स्वत्वाची संकल्पना मानवी मनात उदयास येत जाते. त्यामुळे स्वत्व ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे.

प्रौढावस्थेत अनुकरणाप्रिय वर्तन व्यक्तीच्या जीवनाचा व त्याच्या स्वभावाचा एक अविभाज्य घटक ओळखला जातो. मन, बुद्धी, शरीर यांचा संपूर्ण विकास झालेला असल्याने अनुकरणाप्रियता कमी झालेली असते.

स्वतत्वाची संकल्पना विशद करताना मीड यांनी वैयक्तिक व सामाजिक मनाचे विवेचन केलेले आहे. वैयक्तिक मनात स्वतःबद्दलची प्रतिमा, स्वत्वाची जाणीव, स्वाभिमान, आत्मकिंद्रीतपणा इ. संकल्पनाचा उदय होतो. तर सामाजिक मनात इतरांच्या दृष्टिने आपले वर्तन, आपली भूमिका, आपली कृती, आपला दर्जा व आपली जबाबदारी इ. अंतर्भाव होतो. वैयक्तिक मन स्वत्वाच्या जाणीवेला तर सामाजिक मन सामाजिक जाणीवेला प्रेरणादायी ठरते.

३) समाज (Society)

आपल्या संलग्न सिद्धांतापैकी तिसरा महत्वाचा घटक म्हणून मीड यांनी मानवी समाजास विशेष स्थान दिले आहे. मीड यांच्यामते व्यक्तीच्या सामाजिक मनातून व सामाजिक स्वत्वातून या संस्थांचा व संघटनांचा उदय झालेला आहे. या संस्थांच्या व संघटनांच्या माध्यमातून समाज व्यवस्था उदयास आलेली आहे. समाज व्यवस्थेतील अनेक संस्थांशी व्यक्तीचा संपर्क येतो. विविध लोकांच्या सानिध्यात राहून व्यक्तीला जीवन काढावे लागते. तेव्हाच सामाजिक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे नेहमीच सहभागी होत असते. सामाजिक परिस्थितीनुसार आपले वर्तन, स्वभाव आचार व विचार कसे आहेत इतरांच्याकडून जाणून घेण्याचा व आवश्यकतेनुसार वर्तनात बदल करण्याचा व्यक्ती अटोकाट प्रयत्न करित असते.

व्यक्तीचे वैयक्तिक मन हे वैयक्तिक स्वत्वाला, वैयक्तिक स्वत्व हे स्वहिताला व स्वहित हे वैयक्तिक जाणिवेला जशी चालना देते त्याचप्रमाणे त्या व्यक्तीचे सामाजिक मन सामाजिक स्वत्वाला, सामाजिक स्वत्व हे समाज हिताला व समाजहित हे सामाजिक जाणिवेला प्रेरणा देत असते. मनाच्या या दोन पर्यायापैकी कोणता पर्याय निवडावा याबाबत व्यक्तीच्या मनात द्विधा परिस्थिती निर्माण झालेली असते. इतरांच्या मनात आपल्या विषयी चांगली प्रतिमा निर्माण करावयाची झाल्यास सामाजिक मतानुसार वागण्याचा प्रयत्न व्यक्ती करते. अशा वर्तन व्यवहारामुळे स्वहिताच्या संकल्पनेवर, आचार-विचारावर व आपल्या वर्तन पद्धतीवर मर्यादा टाकून समाजहित, सामाजिक संरक्षण साध्य करण्याकडे व्यक्ती प्रयत्न करते. म्हणजेच समाजहिताच्या जाणिवेतून वैयक्तिक हिताच्या संकल्पनाचा त्याग करण्याकडे त्याचे मनोवृत्ती विकसित होत जाते.

आपल्या त्रिसूत्री संलग्न सिद्धांतात मीड यांनी मानवाच्या सामाजिक विश्वाचे समाजशास्त्रीयदृष्ट्या अध्ययन करतेवेळी वर्तनात्मक मानसशास्त्राचा आधार घेतलेला आहे. मानवी आंतरक्रिया ही दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तीमधील एकप्रकारचे दळणवळण होय. या दळणवळणातूनच समाज आकार घेत असल्याने त्याचे स्वरूप नेहमीच गतिमान असते. मानवी वर्तनातील भिन्नता, सामाजिक परिस्थितीकडे त्याचा पाहण्याचा दृष्टिकोन मानवात प्रचलित असलेल्या

जाणीव यांच्या आधारावरच सामाजिक आंतरक्रियेचा आशय विषद करण्याचे कार्य प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद करीत असते.

श्री. सी. एच्. कुले यांची प्रतिबिंबित स्वत्वाची संकल्पना (C.H.Cooley's concept of Looking Glass Self)

प्रतिकात्मक सामाजिक आंतरक्रियेच्या संदर्भात श्री. सी. एच्. कुले यांनी प्रतिबिंबित स्वत्वाच्या संकल्पनेचे विवेचन 'Human Nature and the social order' या ग्रंथात केलेले आहे. या ग्रंथाव्यतिरिक्त 'Social Process', 'Social Organisation', 'Sociological Theory and Social Research', व 'Life and the Student' या अनेक ग्रंथातून समाजशास्त्रीय विचारांची मांडणी केलेली आहे.

कूले यांच्या समाजशास्त्रीय विचारावर स्पेन्सर यांच्या सामाजिक उत्क्रांतीवादाचा प्रभाव पडलेला आहे. मानवी समाजाचे अध्ययन करणे म्हणजे मानवाच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचे अध्ययन करणे होय. समाजापासून कोणत्याही व्यक्तीला स्वतंत्र स्थान प्राप्त होत नाही. मानवी समाज हा सजीव घटकांनी मिळून बनलेला असल्याने प्रत्येक व्यक्तीच्या जाणिवा, भावना, श्रद्धा, मूल्ये व आचार-विचार इ.नी मिळून समाज बनत असतो. दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक व्यक्तीमधील परस्पर संबंधात प्रत्येक व्यक्तीच्या भावनांचा, मूल्यांचा व आचार-विचारांचा एकमेकांशी संबंध येत असतो. क्रिया व प्रतिक्रियांचा, मानवाच्या स्वभावांचा एकमेकावर आघात होत असतो. त्यामुळे सामाजिक आंतरक्रिया, सामाजिक संबंध, मानवाचे सामाजिकवर्तन, वर्तन व्यवहाराची पद्धत, मानवी वर्तनावर पडणारी बंधने, वर्तनात होणारे बदल इ. अनेक घटकांचा अभ्यास केल्याशिवाय समाजाचे आंतरिक स्वरूप स्पष्ट होत नाही.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या संदर्भात कूले यांनी मांडलेली प्रतिबिंबित स्वत्वाची संकल्पना ही जॉर्ज मीड यांच्या त्रिसूत्री संलग्न सिद्धांताशी व परत्वाच्या संकल्पनेशी जुळणारी आहे.

समाजातील प्रत्येक व्यक्ती हा समाजाचा अविभाज्य घटक या नात्याने आपले वैयक्तिक व सामाजिक जीवन कंठित असतो, अनेक व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तन व्यवहारातून सामाजिक आंतरक्रियेचा उदय होत असल्याने त्या आंतरक्रियेत व्यक्तीचा स्वभाव. आचारविचार व त्याची मूल्ये यांचा विशेष प्रभाव पडत असतो.

व्यक्तीमत्वाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत मानवी मनाच्या विकासावर विशेष भर दिला जातो. कुलेच्या मते मानवी मनाची जडण-घडण ही अनेक सामाजिक संस्थांच्याद्वारे साध्य होत असते. समाजातील विविध संस्था मानवी गरजेतून व समाजाच्या सामूहिक मनातून उदयास आलेल्या असतात. मानवी वर्तनाचा संबंध हा त्या व्यक्तीच्या मनोव्यापाराशी निगडित असतो. व या मानवी

मनातील सर्वात महत्वाची बाब म्हणजेच त्या व्यक्तीचे स्वत्व होय. स्वतःची ओळख व्यक्तीला स्वत्वाच्या जाणिवेतून होत असते. परंतु, ही स्वत्वाची जाणीव इतरांच्या संपर्कातून उदयास येत असते. कूलेच्या मते, 'मी कसा आहे' हे ठरविण्याचा अधिकार व्यक्तीला नसून संपर्कात येणाऱ्या इतर लोकांना प्राप्त झालेला असतो. इतरांचे मन किंवा नजर ही माझ्या दृष्टीने माझे प्रतिबिंब पाहण्याचा एक काल्पनिक आरसा आहे, अशी त्या व्यक्तीची धारणा झालेली असते. संपर्कात येणाऱ्या अनेक लोकांच्या नजरा एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनाकडे, स्वभावाकडे, क्रिया-प्रतिक्रियाकडे भिडलेल्या असतात. व त्याच्या आधारावर संबंधित व्यक्तीबद्दल एक विशिष्ट मत बनत असते. सामाजिक आंतरक्रियेत सहभागी होणाऱ्या लोकांच्या प्रतिक्रियेतून व्यक्तीच्या सामाजिक स्वत्वाचा विकास साध्य होत असतो. म्हणून स्वत्व ही वैयक्तिक बाब नसून ती एक सामाजिक बाब आहे.

स्व-अनुभवातून सामाजिक स्वत्वाचा विकास होत असतो. सामाजिक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेत सहभागी झालेल्या भिन्न मनोवृत्तीच्या लोकांशी संपर्क येत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीला अनेक बरे-वाईट अनुभव येत असतात. व त्या अनुभवाच्या आधारावर सामाजिक विश्वाबद्दलची एक विशिष्ट मनोधारणा व्यक्तीच्या मनात निर्माण झालेली असते. ही मनोधारणा व्यक्तीला विशिष्ट वर्तन ठेवण्यास भाग पाडते व त्यातून सामाजिक स्वत्वाची जडणघडण होत असते. समाजापासून स्वत्व वेगळे करणे हे अत्यंत कठीण आहे. व्यक्तीच्या मनात सामाजिक जाणिवा निर्माण करण्यास सामाजिक परिस्थितीबऱ्याच अंशी कारणीभूत असते.

हर्बर्ट ब्लूमर (Herbert Blumer)

जॉर्ज मीड यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिकागो विद्यापीठात शिक्षण घेतल्यानंतर १९५२ साली बर्कले येथील कॅलिफोर्निया विद्यापीठात अध्ययनाचे कार्य सुरू केले. आपले समाजशास्त्रीय विचार त्यांनी 'Human Behaviour and Social Process' या ग्रंथात मांडले. या व्यतिरिक्त ब्लूमर यांचे प्रतिकात्मक आंतरक्रियासंबंधीचे विचार संपादित स्वरूपातून अॅरनॉल्ड रोज यांनी 'Society as Symbolic Interaction' या ग्रंथात विशद केले आहेत. सामाजिक मानसशास्त्राच्या आधारावर प्रतिकात्मक आंतरक्रियासंबंधी ब्लूमर यांनी पुरस्कारलेल्या वैचारिक संप्रदायाला शिकागो संप्रदाय (Chicago School) या संज्ञेने ओळखले जाते.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या संदर्भात ब्लूमर यांनी प्रमुख तीन घटकावर विशेष भर दिलेला आहे.

- १) मानव समाज स्वत्व असलेल्या अनेक व्यक्तीतून बनलेला असून त्या स्वत्वाच्या जाणीवतेतून व्यक्ती परिस्थिती, वस्तू, घटना, क्रिया, प्रतिक्रिया इ. चा आशय जाणून घेऊन आपली वर्तन क्रिया निश्चित करण्याचा प्रयत्न करीत असते. एखादी व्यक्ती आपल्याबरोबर कशी वागते कोणत्या प्रकारचे संबंध प्रस्थापित करते त्यानुसार आपले वर्तन अथवा कृती निर्धारित करण्याचा

प्रत्येक व्यक्ती प्रयत्न करीत असते. म्हणून एखाद्याची कृती ही दुसऱ्या व्यक्तीची प्रतिक्रिया असते.

- २) कोणत्याही व्यक्तीची कृती टप्याटप्याने विकसित होत असते. स्वत्वाच्या जाणिवेतून परिस्थितीचा आशय लक्षात घेऊन व परिस्थितीचा अंदाज घेऊन विशिष्ट प्रकारची अपेक्षित कृती करण्याचा प्रयत्न व्यक्ती करीत असते.
- ३) एखाद्या सामूहिक कृतीत संबंधित व्यक्तीची कृती अंतर्भूत झालेली असते. परंतु अशा सामूहिक कृतीत समाविष्ट झालेल्या दुसऱ्या व्यक्तीच्या कृतीचा हेतू लक्षात घेऊन किंवा त्या कृतीचा आशय लक्षात घेवून आपली वर्तनात्मक भूमिका स्वीकारण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करीत असते. म्हणजेच आपली कृती इतरांच्या दृष्टिने कशी असावी याचे निर्धारण करून ती कृती करण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करते.

सामाजिक आंतरक्रिया ही अनेक व्यक्तींच्या क्रिया व प्रतिक्रिया यांच्यातून जरी उदयास येत असली तरी त्या मागची विशिष्ट संकल्पना लक्षात घ्यावी लागते. सामाजिक आंतरक्रियेचा आशय जाणून घेण्यासाठी गुणात्मक पद्धतीशास्त्राचा पुरस्कार करण्यावर ब्लूमर यांनी भर दिलेला आहे. सामाजिक आंतरक्रियेमधील वास्तवता ही आशय व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेवर अवलंबलेली आहे असे ब्लूमर यांचे मत आहे.

मॅनफोर्ड कुहन (Manford Kuhn)

कुहन व त्यांच्या अनुयायांनी आयोवा विद्यापीठात प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाच्या संदर्भात जे अध्ययन केले त्यास आयोवा संप्रदाय (Lowa School) या संज्ञेने ओळखले जाते. शिकागो संप्रदायात ब्लूमर यांनी ज्या गुणात्मक पद्धती शास्त्राचा पुरस्कार केला ती पद्धत कुहन यांना मान्य नव्हती. म्हणून त्यांनी शिकागो संप्रदायावर प्रखर टीका केली. प्रतिकात्मक आंतरक्रियेची वास्तवता जाणून घेण्यासाठी शास्त्रीय उपकरणांचा अवलंब केल्यास त्याची विश्वसनीयता अधिक उंचावू शकेल असे मत कुहन यांनी व्यक्त केली.

स्वत्व, सामाजिक कृती, व परत्वाचे सामान्यीकरण या प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेतील घटकांचे मापन करण्यासाठी संरचित प्रश्नावली तंत्राचा व साधनाचा कुहन यांनी पुरस्कार केला. कुहन यांनी प्रतिकात्मक आंतरक्रियेतील मूलभूत संकल्पनांची, विशेषतः स्वत्वाची विश्वसनीयता पडताळून पाहण्यासाठी वीस विधानाची चाचणी (Twenty Statment Test) पत्रिका तयार केली. या चाचणी पत्रिकेत 'मी कोण आहे?' या संदर्भात वीस वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची यादी तयार करून उत्तरदात्याकडून ती प्रश्नावली वीस विधानातून भरून घेतली व त्या उत्तरांच्या आधारावर स्वत्वा संबंधीचे आपले विचार कुहन यांनी मांडले.

स्वत्वाची संकल्पना हा मानवाच्या अभिवृत्तीचा अविभाज्य घटक असून तो एक अर्थाचा संच आहे अशी प्रतिक्रिया कुहननी व्यक्त केलेली आहे. मानवाच्या वर्तनात सातत्य व संभाव्यता आढळून येत असल्याने त्याचे व्यक्तीमत्व संरचित व तुलनात्मकदृष्ट्या स्थिर स्वरूपाचे असते. मानवाची कृती ही प्रामुख्याने सामूहिक कृतीच्या प्रीणावाखाली जरी असली तरी तिचे स्वरूप मुक्त असते. मानवाच्या स्वत्वावर नियंत्रण टाकण्याची क्षमता सामाजिक संघटनेच्या रचनात्मक घटकांना प्राप्त झालेली असल्याने गार्थित सत्य हे स्थिर असते, अशी कुहनने प्रतिक्रिया व्यक्त केलेली आहे.

इरविंग गॉफमन (Erving Goffman)

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेचे विवेचन अभियात्मक दृष्टिकोणातून विशद करण्याचा प्रयत्न इरविंग गॉफमन यांनी केला. 'The presentation of self in everyday life (1959), Asylums (1961), Interaction Ritual (1967), Frame Analysis An essay on the organization of experience (1974)' इ. अनेक ग्रंथातून गॉफमन यांनी आपल्या विचारांची मांडणी केलेली आहे.

गॉफमनच्या मते, संपूर्ण समाज किंवा समाजव्यवस्था ही प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टिने नाटकाची एक रंगभूमी असून व्यक्तीला आपल्या अभिनयाच्या माध्यमातून समाजरूपी प्रेक्षकांच्यात विशिष्ट छाप किंवा विशिष्ट प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. या प्रयत्नात रंगभूषा, संवाद, हावभाव आवाजातील चढ-उतार, संगीत, पेहराव, केशभूषा इ. बाबतीत सुयोग्य पद्धतीने कलाकाराला जसा बदल करावा लागतो त्याचप्रमाणे समाज व्यवस्थेत आपल्या वर्तन पद्धतीत सोईस्करपणे बदल करून समाजाकडून वाहवा मिळविण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. म्हणून गॉफमन यांनी सामाजिक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेला नाय्यीकरणाची किंवा अभिनयाची उपमा दिलेली आहे.

सामाजिक आंतरक्रियेची प्रतिक्रिया ही सामाजिक दर्जा प्राप्त करून देण्यास उपयुक्त प्रक्रिया ठरणारी प्रक्रिया म्हणून ओळखली जाते. मिळालेला किंवा मिळविलेला सामाजिक दर्जा हा त्या व्यक्तीच्या भूमिकेवर खास करून अवलंबिलेला असतो. आपल्या वर्तन क्रियेत अनुकूल स्वरूपाचा बदल करतेवेळी पूर्वानुभवाकडे लक्षकेंद्रीत करावे लागते.

अपेक्षित वर्तमात्मक बदल व्यक्तीकडून व्हावयाचा असेल तर समाज व्यवस्थेला बहिर्गत चेतकाची भूमिका वाढविणे जरूरीचे आहे. व त्यासाठी समाज व्यवस्थेत, सामाजिक वातावरणात, सामाजिक मूल्यात सामूहिक स्वरूपातून बदल करण्याची आवश्यकता त्यांनी विशद केलेली आहे.

समाज व्यवस्था व मानवाचे विशिष्ट वर्तन यातील परस्पर संबंध विशद करतेवेळी गॉफमन यांनी असे म्हटले आहे की समाज व्यवस्था ही स्वयं संक्रमित नसते. समाज व्यवस्थेतील मानवाच्या विशिष्ट वर्तनाचा आशय जाणून घेतल्याशिवाय सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप स्पष्ट होत नसते. कारण त्या विशिष्ट वर्तनाला त्या समाजातील लोक विशेष महत्व प्राप्त करून देतात. म्हणून समाज व्यवस्था

ही रंगभूमी असून मानवाचे वर्तन हा एक अभिनयाचा प्रकार आहे आणि आपल्या वर्तनक्रियेचा कौशल्यातून आंतरक्रियेला नाट्यीकरणाचे रूप देण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करते.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेचे महत्व (Importance of Symbolic Interaction)

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादी विचारसणीमुळे समाजशास्त्राच्या प्रगतीला विशेष चालना मिळाली. समाज शास्त्र व मानसशास्त्र यांच्यातील घनिष्ठ संबंध विशद करण्यात प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाने महत्वाची भूमिका बटवलेली आहे. सामाजिक मानसशास्त्र ही नवीन शाखा विकसित होण्यास आंतरक्रियावादामुळे बरीच मदत झाली. मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास हा फक्त समाजशास्त्राच्या मूलभूत चौकटीत न बसविता त्याला मानसशास्त्राची जोड देण्यास आंतरक्रियावादाचे स्थान महत्वाचे मानले जाते.

समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाचे स्थान सर्वात महत्वाचे आहे. कारण व्यक्तीमत्वाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत मन, स्वत्वव जाणवा यांचे मूल्यमापन सामाजिकदृष्ट्या विशद करण्याचा प्रयत्न सी. एच्. कूले, व जॉर्ज मीड यांनी केलेला आहे.

याच समाजीकरणाच्या प्रक्रियेतील संस्कार व संस्कृती या मूलभूत घटकांच्या अन्ययार्थ विशद करण्यात प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद उपयुक्त ठरणारा सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो. मानवाच्या सभोवतालच्या सामाजिक विश्वात ज्या सांस्कृतिक घटना सातत्याने घडत असतात. त्याचा आशय जाणून घेण्याकडे आंतरक्रियावादाने भर दिलेला आहे.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेत विचारवंतांनी प्रतिकात्मक घटकावर जो विशेष भर दिलेला आहे. त्यामुळे समाजाचे अस्तित्व कायम टिकविण्यास मदत होणार आहे. कारण प्रतिकांच्याबद्दल जी आत्मीयता व पावित्र्य समाजात निर्माण झालेले असते त्यामुळे सामाजिक ऐक्य दृढभूल होण्यास मदत होते.

लोकान्वय पद्धत (Ethnomethodology)

सामाजिक घडामोडीमधील वास्तवता जाणून घेण्यासाठी समाजशास्त्रात अनेक पारंपारिक अभ्यास पद्धतीचा अवलंब विविध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. नव्या अभ्यास पद्धतीची गरज लक्षात घेऊन हेरॉल्ड गार्न फिंकल या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने एक नवी अभ्यास पद्धत शोधून काढली. त्यालाच त्यांनी Ethnomethodology अशी संज्ञा वापरली.

येल विद्यापीठीत सामान्य लोक संस्कृतीच्या संकराचा अभ्यास करित 'Ethnomethodology' असताना हा शब्द प्रथमतः गार्न फिंकल यांनी वापरला. 'Ethno' या शब्दाचा अर्थ म्हणजे व्यक्तीला आपल्या समाजविषयी प्राप्त झालेले व्यावहारिक ज्ञान होय व 'Methodology' हा शब्द लोक (Folk)

अभ्यासाच्या व्यावहारिक पद्धती (Commonsense Method) या संदर्भात गार्न फिंकेल यांनी वापरलेला आहे. या व्युत्पत्तीवरून व्यावहारिक अभ्यास पद्धतीचा वापर करून व्यावहारिक ज्ञानाच्या आधारे सामाजिक वास्तवता (Social Reality) शोधून काढण्याची जी पद्धत त्यालाच लोकान्वय पद्धत (Ethnomethodology) असे संबोधले जाते.

लोकान्वय पद्धतीचे स्वरूप (Nature of Ethnomethodology)

ज्ञानात्मक समाजशास्त्राचा जसजसा विकास होऊ लागला तसतसा घटनाप्रधान समाजशास्त्र व लोकान्वय पद्धत या नवीन शाखेचा समाजशास्त्रात उदय होऊ लागला. घटनाप्रधान समाजशास्त्राचे जनकत्व एडमंड हसरेल यांच्याकडे तर लोकान्वय पद्धतीचे जनकत्व हेरॉल्ड गार्न फिंकेल यांना जाते.

समाजशास्त्राच्या व्याप्तीच्या अनुषंगाने काही मूलभूत प्रश्न ज्ञानात्य समाजशास्त्राने (Sociology of Knowledge) उपस्थित केलेले आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्वाचा प्रश्न म्हणजे कोणत्या आधारावर समाजशास्त्रज्ञ असे गृहित धरतात की, सामाजिक विश्व ही एक वास्तव अनुभूती आहे. त्यामुळे समाजशास्त्रातल्या पारंपारिक विचार प्रणालींना आव्हान देण्याचा प्रयत्न लोकान्वय पद्धतीने केलेला आहे. समाजशास्त्रात द्वंद्वीय दृष्टिकोण, समन्वयात्मक दृष्टिकोण, संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोण इ. अवलंब करून सामाजिक सत्य शोधण्याचा अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी प्रयत्न केलेला आहे. परंतु, या प्रत्येक दृष्टिकोणाच्या अशा काही विशिष्ट मर्यादा आहेत की, त्या मर्यादांना छेद देऊन सामाजिक घडामोडीतील वास्तवता जाणून घेण्याचा प्रयत्न लोकान्वय पद्धत करीत आहे.

लोकान्वय पद्धतीत अनुभवाधिष्ठित विश्लेषणाच्या आधारावर निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केला जात असला तरी सूक्ष्मलक्षी (Micro) व दिर्घलक्षी (Macro) अभ्यासाबाबत अन्वय पद्धतीत भिन्नता आढळते. स्थूलमानाने लोकान्वय पद्धत असे गृहित धरते की, सूक्ष्म अभ्यासाच्या सोयीसाठी लहान समूह हा अधिक उपयुक्त ठरत असतो. दैनंदिन जीवनातील आंतरक्रियेमधील व्यवहारधिष्ठित वास्तवता जाणून घ्यावयाची झाल्यास लोकान्वय पद्धत ही अधिक उपयुक्त ठरते. संरचनात्मक कार्यवादी विचारवंतांच्या समाजशास्त्रीय विचारावर जो पगडा दिसून येत होता त्याच्या प्रतिक्रियेतून घटनाप्रधान समाजशास्त्र व लोकान्वयपद्धत यांचा उदय झाला.

लोकान्वय पद्धतीचे मूलाधार / संकल्पना (Basic Concept of the Ethnomethodology)

सामाजिक वास्तवता जाणून घेण्यासाठी अन्वयवादी विचारवंत प्रामुख्याने पाच तत्वांचा अवलंब करतात. एखाद्या सामाजिक घटनेचे स्वरूप कसे आहे, ती केव्हा व कशी घडली याचे मूल्यमापन अन्वय पद्धतीत केले जात नसून व्यक्तीकडून उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे त्या घटनेचा अन्वयार्थ विशद करण्याचा प्रयत्न अन्वय पद्धतीत केला जातो. एकाच घटनेकडे प्रत्येक व्यक्तीचा पाहण्याचा दृष्टिकोण भिन्न-भिन्न असल्यामुळे त्याचा अन्वयार्थ व्यक्तीनुसार बदलत जात असतो.

व्यवहारिक ज्ञानाच्या आधारावर अन्वयार्थात जी मतभिन्नता आढळून येते, तोच संदर्भ गृहीत धरून सामाजिक वास्तवता जाणून घेण्याचा प्रयत्न लोकान्वय पद्धतीत केला जातो.

१) निर्देशांकता (Indexicality)

एखाद्या सामाजिक घडामोडीमधील सामाजिक वास्तवता जाणून घ्यावयाची झाल्यास भाषेचे माध्यम हे नेहमीच अवलंबावे लागते. सामाजिक वास्तवतेचा अन्वयार्थ हा भाषेच्या माध्यमातूनच प्रकट होत असतो. एवढेच नव्हे तर सामाजिक आंतरक्रियेचे जाळे भाषेमुळेच विस्तारीत होत असते. म्हणून भाषेची वाक्यरचना, त्यात वापरले जाणारे शब्द प्रयोग यांचे जोपर्यंत आकलन होत नाही तोपर्यंत दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तीमधील संवादाचा अन्वयार्थ विशद करणे अत्यंत कठीण आहे. म्हणून सामाजिक वास्तवता ही भाषेशिवाय जशी समजून घेता येत नाही तशीच ती व्यक्तही करता येत नाही. गार्न फिकेल यांना लोकान्वय पद्धती शास्त्राचे जनक म्हणतात.

गार्न फिकेल यांनी लोकान्वय पद्धतीत भाषिक व व्यावहारिक संदर्भावर विशेष भर दिलेला आहे. विशिष्ट संदर्भाशी निगडित असणाऱ्या विशिष्ट घटनांचा अन्वयार्थ विशद केल्याशिवाय घटनेमधील वास्तवता जाणून घेता येत नाही. व त्यासाठी भाषेचे आकलन होणे अत्यंत जरीचे आहे. घटनेकडे पाहण्याचा व्यक्तीचा दृष्टिकोण जरी भिन्न असला तरी विशिष्ट शब्द अथवा वाक्य प्रयोगांचा अवलंब करून विशिष्ट अर्थ भाषेच्या माध्यमातून प्रकट होत असतो. म्हणून लोकान्वय पद्धतीत भाषेचे संपूर्ण ज्ञान माहित असणे जरीचे आहे.

भाषेच्या संदर्भाबरोबरच व्यावहारिक संदर्भही अभ्यासकाला जाणून घ्यावे लागते. विशिष्ट स्थल, काल व प्रदेशानुसार घटनेचा संदर्भ बदलत जात असतो. त्यामुळे समाजाला व त्या समाजातील दैनंदिन व्यवहार पद्धतीला समजून घेणे हे आवश्यक असते. एखादी किरकोळ स्वरूपाची घटना देखील व्यापकरूप धारण करू शकते. व्यावहारिक ज्ञानाच्या आधारावर गंभार अथवा किरकोळ स्वरूपाच्या घटनेचा अन्वयार्थ जसजसा स्पष्ट केला जातो, तसतसे ज्ञानाची कार्यक्षेत्रे विकसित होत जातात.

२) व्यावहारिक तर्कसंगतता (Practical Reasoning)

गार्न फिकेल यांनी लोकान्वय पद्धतीचा दूसरा मूलाधार म्हणून व्यावहारिक तर्कसंगतता मानलेली आहे. या ग्रंथात गार्न फिकेल म्हणतात की, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही समाजशास्त्रज्ञ असते. सामाजिक परिस्थितीचे आकलन दैनंदिन जीवनात व्यक्तीला जितके होत असते त्या परिस्थितीला अनुसरून व्यावहारिक ज्ञानाच्या आधारावर परिस्थितीशी समाजोपकरणे करण्याचा प्रत्येक व्यक्ती प्रयत्न करीत असते. व्यक्तीचे व्यवहारिक ज्ञान हे पुस्तक स्वरूपाचे नसून ते दैनंदिन जीवनातल्या अनुभवावर आधारलेले असते.

गार्न फिंकेल यांच्यामते, समाजशास्त्राच्या अध्ययन पद्धतीत व्यावहारिक तर्कसंगततेला कोणतेच स्थान प्राप्त करून दिलेले नसल्याने सामाजिक घडामोडीमधील वास्तवता जाणून घेण्यास अडथळा निर्माण होतात. संशोधनात्मक अध्ययन पद्धतीच्या विशिष्ट चाकोरित राहून कार्यकारणविषयक संबंध जाणून घेण्याचा समाजशास्त्रात विशेष प्रयत्न केला जातो. परंतु समाजातील काही घटना अशा काही पद्धतीने घडत जातात की जेथे संशोधनात्मक अध्ययन पद्धत लागू पडत नाही. अशा परिस्थितीत अनुभ-प्रामाण्यतेवर आधारलेल्या व्यावहारिक ज्ञानाचा वापर करून सामाजिक सत्य शोधण्याचा प्रयत्न करणे उचित ठरते. म्हणून लोकान्वय पद्धत व्यावहारिक ज्ञानावर विशेष भर देवून सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करते.

३) व्यावहारिक शब्द संग्रहाला अन्वयार्थ प्राप्त करून देण्याची पद्धत (Glossing Practices)

दैनंदिन जीवनात वापरल्या जाणाऱ्या व्यावहारिक शब्द प्रयोगांना विशिष्ट अर्थ प्राप्त होत असल्याने व्यावहारिक शब्द प्रयोगांचा संग्रह अन्वयार्थासह ग्रंथीत करण्यावर अन्वय पद्धत भर देते. वैयक्तिक व सामाजिक व्यवहारात अनेक म्हणींचा व वाक्यप्रचारांचा अवलंब केला जात असल्याने त्यांना एक विशिष्ट गार्भितार्थ प्राप्त झालेला असतो. म्हणी व वाक्यप्रचार हे दैनंदिन व्यवहारातून उदयास येत असल्याने त्यांना विशिष्ट संदर्भ प्राप्त झालेले असतात. संक्षिप्त स्वरूपातून टीकात्मक अथवा विडंबनात्मक स्वरूपातून सामाजिक सत्याचा मतितार्थ, म्हणी, वाक्प्रचार, व्यावहारिक शब्द प्रयोगात समाविष्ट झालेला असतो. विशेषतः पारंपारिक समाज व्यवस्थेत या शब्द प्रयोगांचा दैनंदिन जीवनात अवलंब केला जातो. सामाजिक व्यवहारात वापरल्या जाणाऱ्या शब्द प्रयोगांच्या संकलनावर लोकान्वय पद्धतीत भर दिला जातो.

४) पुनर्चिंतन (Reflexivity)

लोकान्वय पद्धतीत सामाजिक घडामोडीबाबत अथवा परिस्थितीबाबत कोणताही लिखित पुरावा अपेक्षित धरला जात नाही. परंतु, घटनेबाबत सातत्याने पुनर्चिंतन अथवा पुर्नविचार करण्यावर भर दिला जातो. परिस्थितीची जाणीव व्यक्तीला जितकी अधिकाधिक होत जाते तितक्या अधिकाधिक प्रमाणात त्या परिस्थितीचे अत्यंत बारकाईने तो मनन किंवा चिंतन करीत राहतो. व त्यातून व्यक्तीची टीकात्मक परिक्षण करण्याची क्षमता वाढत जाते. अन्वय पद्धतीत वैचारिक पुनर्चिंतनास जे विशेष स्थान प्राप्त करून दिले त्यातून नव्या विचारांची जाणीव होऊ शकते. पारंपारिक समाजशास्त्रज्ञ पुनर्चिंतनावर फारसा भर देत नाहीत. एखादी घटना घटना पाहिल्याने, काही माहिती ऐकल्याने मानवी मनात त्या घटनेबाबत विचारमंथन सुरु होते व त्यातून काही नवीन विचारांची देवाण-घेवाण सुरु होत जाते. समाजशास्त्र हे चिंतनशील मानवशास्त्र असल्यामुळे बदलत्या काळानुसार, परिस्थितीनुसार घडणाऱ्या घडामोडीचे चिंतन, मनन करून सामाजिक वास्तवतेचा शोध घेण्याचा सतत प्रयत्न करीत

असते. सामाजिक यथार्थता ही पुनर्चितनातून स्पष्ट होत असल्याने लोकान्वय पद्धतीत पुनर्चितनाला अग्रक्रम दिला जातो.

५) विवेकशील जबाबदारीत्व (Rational Accountability)

जोपर्यंत सामाजिक घडामोडीचे वैज्ञानिक मूल्यांच्या आधारावर क्रमबद्धपणे विश्लेषण केले जात नाही तोपर्यंत सामाजिक सत्याचा शोध घेणे अत्यंत कठीण जाते. सर्व सामाजिक शास्त्रे मानव निर्मित स्वरूपाच्या सामाजिक घडामोडीशी निगडित असल्याने व अशा घटनांत प्रत्येक व्यक्ती प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सहभागी होत असल्याने आपल्या विवेकशीलतेतून त्या घटनांचा अन्वयार्थ विशिष्ट शब्दप्रयोगांचा अवलंब करून आपल्या भाषेतून प्रकट करित असते. विवेकशीलता हे मानवाचे प्रमुख लक्षण असल्याने तो अत्यंत जबाबदारीने घटनेच्या संदर्भात भाषेच्या माध्यमातून आपले मत प्रकट करित असतो. घटनेकडे व्यक्तीचा पाहण्याचा दृष्टिकोन वैशिष्ट्यपूर्ण व वेगळा असल्यामुळे विशिष्ट अर्थ प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न मानवाकडूनच घडत असतो. म्हणून लोकान्वय पद्धतीत लोकांच्या जबाबदार व विवेकशील विधानांना विशेष महत्व प्राप्त करून दिले आहे.

लोकान्वयपद्धतीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Ethnomethodology)

लोकान्वय पद्धतीची वैशिष्ट्ये स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे विशद करता येतील.

- १) अन्वय पद्धत सूक्ष्मलक्षी अध्ययनावर भर देते. एखाद्या घटनेची सत्यता आजमावते वेळी अध्ययनाचे कार्यक्षेत्र लहान ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- २) दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या सामान्य अथवा असामान्य, किरकोळ अथवा गंभीर स्वरूपाच्या घटनांचे अध्ययन करण्याकडे अन्वय पद्धतीत भर दिला जातो.
- ३) सामाजिक वास्तवता परिवर्तनशील स्वरूपाची असते. कारण सामाजिक वास्तवतेचा आशय मानव निर्मित स्वरूपाचा असतो.
- ४) विविध प्रकारच्या सामाजिक घडामोडींचा परिणाम सामाजिक मूल्यावर, सामाजिक आदर्शावर व समाज रचनेवर सातत्याने होत असतो. अशा सामाजिक घडामोडींचा अभ्यास त्याच समाजातील व्यक्तीनी अथवा संस्थानी करावा अशी अपेक्षा अन्वय पद्धत व्यक्त करते.
- ५) लोकान्वयवादी विचारवंतांचा भर सामाजिक गतिशीलतेवर अधिक दिसून येतो. गतिशीलता हा निसर्गाचाच नियम असल्याने सामाजिक प्रगतीच्या अथवा समाज विकासाच्या प्रक्रियेला गतिशील घटक हेच विशेष कारणीभूत ठरत असतात.

- ६) सामाजिक घडामोडींचे अन्वय पद्धतीने अध्ययन करतेवेळी स्थल, काल, परिस्थिती भाषा इ. घटकांच्याकडे विशेष भर दिला जातो. त्यामुळे संदर्भासहित आवश्यक असणारी माहिती गोळा करण्यावर लोकान्वय पद्धतीत भर दिला जातो.
- ७) अभ्यासकाचा सामाजिक घडामोडीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण कोणता आहे, त्याचा अध्ययनाचा हेतू कोणता आहे यावर अन्वय पद्धत भर देते. म्हणून दृष्टिकोण व हेतू यांना प्राधान्य देऊन सामाजिक घडामोडींचे अध्ययन लोकान्वय पद्धतीत केले जाते.
- ८) भाषिक व शाब्दीक स्वरूपातून दैनंदिन मानवी व्यवहार घडत असल्याने लोकांचे सामान्य ज्ञान आणि व्यावहारिक शहाणपण यांच्या आधारावर सामाजिक वास्तवतेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लोकान्वय पद्धतीत केला जातो.
- ९) लोकान्वय पद्धत ही काही गृहितांवर आधारलेली आहे. व त्यात प्रामुख्याने व्यक्तीने वर्तनविषयक जाणिवंबद्दलची गृहित संकल्पना यांचा अंतर्भाव होतो.
- १०) व्यक्तिनिष्ठ वास्तवता म्हणजे व्यक्तीने स्वीकारलेल्या श्रद्धा, तिला आलेले अनुभव, तिच्या आकांक्षा मधून तयार झालेल्या संकल्पनांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून स्वानुभव हीच व्यक्तिनिष्ठ वास्तवतेची खरी कसोटी आहे.
- ११) लोकान्वय पद्धतीत निगमवात्मक तंत्राचा विशेष अवलंब केला जातो. मात्र वैज्ञानिक कसोट्या मानव समूहाच्या अभ्यासाला, मानवाच्या सामाजिक वर्तन प्रक्रियेला लागू करता येणे अत्यंत कठीण आहे. तरीसुद्धा विज्ञान व तत्वज्ञान यांच्याजवळ आधुनिक समाजशास्त्राला नेण्याचा प्रयत्न अन्वयवादी समाजशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे.

संरचनात्मक- कार्यवाद (Structural Functionalism)

वेगवेगळ्या काळातील समाज जीवनाचे, सामाजिक घडामोडीचे व सामाजिक समस्यांचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्याचे कार्यक्षेत्र समाजशास्त्रज्ञाने निवडलेले आहे. परंतु त्यासाठी अभ्यासक अनेक अभ्यास पद्धतींचा व अध्ययन तंत्रांचा सुयोग्य पद्धतीने अवलंब करून सामाजिक वास्तवतेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात. या अनेक अभ्यास पद्धतीपैकी संरचनात्मक कार्यपद्धत ही एक महत्वाची अध्ययन पद्धत म्हणून समाज शास्त्रात ओळखली जाते.

संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणात प्रामुख्याने दोन मूलभूत संकल्पना अंतर्भूत झालेल्या आहेत. यापैकी संरचनात्मक घटकांत एखाद्या घडामोडीला जबाबदार असणाऱ्या घटकांचा शोध घेवून त्यातील परस्पर संबंध जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. तर कार्यात्मक घटकात संबंधित घटकाचे अस्तित्व

कायम टिकवून परस्परातील आंतरक्रियेचा क्रियात्मक स्वरूपातून अभ्यास केला जातो. रचना व कार्य या दोन मूलभूत संकल्पना परस्परावलंबी स्वरूपाचा आहेत.

मानव समाजाचे अध्ययन करतेवेळी काही समाजशास्त्रज्ञांनी फक्त संरचनात्मक (Structural approach) दृष्टिकोणाचा अवलंब केला. तर काही समाजशास्त्रज्ञांनी फक्त कार्यात्मक दृष्टिकोणाचा (Functional approach) पुरस्कार केला. परंतु, या सर्व समाजशास्त्रज्ञांना असे आढळून आले की, सामाजिक घडामोडीचा व समाज व्यवस्थेचा अभ्यास फक्त रचनात्मक अथवा फक्त कार्यात्मक स्वरूपातून करण्याऐवजी रचनात्मक व कार्यात्मक अशा दोन्ही दृष्टिकोणातून केल्यास समाज व्यवस्थेचे आंतरिक स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होईल या दृष्टिने संरचनात्मक कार्यवादाचा संयुक्तरित्या समाजशास्त्रांत पुरस्कार करण्याकडे समाजशास्त्रज्ञांची प्रवृत्ती विकसित होऊ लागली. त्यात प्रामुख्याने इमार्शल डारखीम, मॅलिनोस्की, रॅडक्लीफ ब्राऊन इ. नी समाजशास्त्रात व सामाजिक मानवशास्त्रात संरचनात्मक कार्यवादाचा पुरस्कार केला. आधुनिक काळात रॉबर्ट मर्टन व टॉलकॉट पारसनस या समाजशास्त्रज्ञांनी संरचनात्मक कार्यवादाचा विशेष अवलंब केला.

संरचनात्मक- कार्यवादी दृष्टिकोणाचा अर्थ (Meaning of structural functional perspective)

समाज व्यवस्थेतील प्रत्येक घटक अन्य घटकांशी निकटचा संबंध प्रस्थापित करित असल्याने सुदृढ समाज व्यवस्थेचा उदय होत असतो. समाज ही एक एकात्म व सावयवी अशी सूक्ष्म व व्यापक स्वरूपी व्यवस्था आहे. समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्या समाजातील घटक नेहमीच कार्यशील असतात. ज्याप्रमाणे स्पेन्सरनी आपल्या सेंद्रिय सिद्धांत शरीररचनेतील प्रत्येक अवयव अथवा इंद्रिय हा शरीररचनेचा अविभाज्य घटक असतो व त्या प्रत्येक घटकांचा अन्य घटकांशी निकटचा संबंध असतो. या प्रत्येक घटकांना शरीर रचनेच्या अस्तीत्वासाठी विशिष्ट प्रकारची कार्ये सातत्याने करावी लागतात. त्याचप्रमाणे समाजरूपी शरीराचे अस्तीत्व टिकविण्यासाठी त्या समाजातील विविध घटकांना परस्परांच्या संबंधातून ठराविक कार्ये करावी लागतात.

परंतु, संरचना व कार्ये याची निश्चित व्याख्या करणे फार कठीण आहे. स्थूलमानाने अनेक घटकांच्या माध्यमातून संरचना तयार होत असते. या संरचनेत प्रत्येक घटकाला विशिष्ट स्थान प्राप्त झालेले असते. त्यांच्यात विशिष्ट सहसंबंध व निर्माण होत असतात. प्रत्येक घटक विशिष्ट प्रकारची कार्ये करित असल्याने त्यांच्यात क्रियात्मक स्वरूपाचे संबंध हे त्या संरचनेचे अविभाज्य अंग म्हणून संबोधले जाते. यावरून संरचनेचा मूलभूत अर्थ विभिन्न परस्परावलंबी घटकातील क्रियाशील सहसंबंधाशी निगडित असतो. या क्रियाशील संबंधामुळे ती संरचना दिर्घकाळ टिकत असते.

संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Structural functional perspective)

- १) समाजाच्या अंतर्गत घटकांचे किंवा समाज व्यवस्थेचे सूक्ष्मदृष्ट्या अध्ययन करण्याचा प्रयत्न या दृष्टिकोणात केला जातो. जसे एखाद्या निकामी सुट्या भागाचा संपूर्ण यंत्राचा कार्यपद्धतीवर अनिष्ट परिणाम होतो. त्याचप्रमाणे सामाजिक संतुलन घडविणाऱ्या यंत्ररूपी एखाद्या सामाजिक सुटा भाग शोधून काढण्याचा प्रयत्न संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणात केला जातो.
- २) संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोण निरंतर चालणाऱ्या सामाजिक प्रक्रियेचे अध्ययन करित असतो. समाजव्यवस्थेतील विभिन्न घटकात कितीही परिवर्तन होत असली तरी सामाजिक प्रक्रिया ही अविरतपणे चालू असते.
- ३) समाज व्यवस्थेच्या प्रक्रियेत आवश्यक असणाऱ्या घटकांच्यामध्ये समतोलत्व असणे जरीचे असते. समाजव्यवस्थेत होणारा बिघाड असमान घटकामुळे होत असतो. व त्याचा अनिष्ट परिणाम संपूर्ण समाज व्यवस्थेला भोगावा लागत असल्याने संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोण सामाजिक समतोलत्व प्रस्थापित करण्याकडे विशेष भर देतो.
- ४) संरचनात्मक -कार्यवादी समर्थकांच्या मते, समाज रचनेची चौकट स्थिर व कायम स्वरूपाची जरी असली तरी त्या समाज व्यवस्थेची कार्ये गतिशील स्वरूपाची असतात. समाज रचनेची चौकट कायम टिकवून कार्यात्मक स्वरूपाचा पोषक बदल त्या समाज रचनेची चौकट कायम टिकवून कार्यात्मक स्वरूपाचा पोषक बदल त्या समाज व्यवस्थेला नेहमीच करावा लागतो. मात्र काही विचारवंतांच्या मते, कार्यात्मक स्वरूपाच्या बदलामुळे संरचनात्मक व संरचनात्मक स्वरूपाच्या बदलामुळे कार्यात्मक स्वरूपाचा बदल सातत्याने होत असल्याने समाज रचनेची चौकट कितपत स्थिर व कायम राहू शकते याबद्दल ते साशंक आहेत.
- ५) संरचनात्मक प्रकार्यवाद हा प्रकार्यापेक्षा संरचलेला अग्रक्रम देतो, सामाजिक संरचना कायम टिकविणाऱ्या सक्षम घटकांच्या अध्ययनाकडे हा दृष्टिकोण विशेष भर देतो.
- ६) संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोणात लघुस्तरीय व बृहतस्तरीय अशा दोन्ही स्तरावर सामाजिक घडामोडीचे अध्ययन केले.
- ७) संरचनात्मक प्रकार्यवादी समर्थकांच्या मते, सामाजिक संरचना ही स्थिर असल्यामुळे सामाजिक वास्तवता देखील स्थिर स्वरूपाची असते. सामाजिक वास्तवतेचा आशय स्थिर स्वरूपाच्या संरचनेतून विशद करण्याचा प्रयत्न संरचनात्मक प्रकार्यवादी समर्थक करित असतात.

- ८) सामाजिक घडामोडीच्या परिणयांची विशालता व तीव्रता लक्षात घेतल्यास बृहत अध्ययनाची पद्धत (Macro Study) हीच उपयुक्त ठरते. परंतु, कोणती ही सामाजिक घटना समाज रचना, सामाजिक आंतरक्रिया, सामाजिक संबंध, व्यक्तीचे सामाजिक वर्तन इ. अनेक घटकांच्या परस्पर संबंधातून घडत असल्याने लघुस्तरीय पातळीवर अध्ययन करण्याची आवश्यकता संरचनात्मक प्रकार्यवादातून व्यक्त होते. म्हणून संरचनेचा अभ्यास लघुस्तरावर व प्रकार्याचा अभ्यास बृहतस्तरावर करण्याचा या दृष्टिकोणात भर दिला जातो.
- ९) संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोण परिवर्तनापेक्षा स्थैर्याला विशेष महत्त्व देतो. संरचनेच्या चौकटीमुळेच व्यक्तीच्या बहिर्गत वर्तनावर नियंत्रण पडत असल्याने सामाजिक स्थिरता प्राप्त होते. व या स्थैर्यामुळेच सामाजिक संघटनेला बळकटी येते.
- १०) व्यक्तीपेक्षा समाजाच्या संरचनेचे विशेष अध्ययन या दृष्टिकोणात केले जाते. व्यक्ती हा जरी समाजाचा अविभाज्य घटक असला तरी व्यक्तीला गौण स्थान देऊन समाज रचनेला अग्रक्रम देण्याचा प्रयत्न संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणात केला जातो.
- ११) समाज रचना हीच समाजाची क्रियाशील व्यवस्था आहे, असे मानून सामाजिक वास्तवतेचा शोध रचनात्मक व कार्यात्मक अशा दोन्ही स्वरूपातून घेण्याचा प्रयत्न संरचनात्मक प्रकार्यवादाने केलेला आहे.
- १२) संरचनात्मक कार्यवादी पद्धत ही वस्तुनिष्ठ अध्ययनाची पद्धत म्हणून मान्यता पावलेली आहे. लघु व बृहत स्तरावर अध्ययन तंत्राचा अवलंब केला जात आहे. प्रशासन, नोकरशाही, जीवशास्त्र, पदार्थविज्ञान इ. अनेक क्षेत्रात रचनात्मक कार्यपद्धतीचा अवलंब केला जाऊ लागल्याने त्याचे कार्यक्षेत्र व्यापक बनत चालेले आहे.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की संरचना (Structural) व प्रकार्य (Function) या दोन्ही संकल्पना जरी वेगळ्या असल्या तरी त्या परस्परावलंबी व परस्परपूरक आहेत. एवढेच नव्हे तर संरचना ही एक क्रियाशील व्यवस्था असल्याने सामाजिक घडामोडींचा व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास रचनात्मक व कार्यात्मक अशा दोन्ही स्वरूपातून संयुक्तरित्या करण्यावर संरचनात्मक कार्यवादी समर्थकांनी भर दिलेला आहे.

संरचनात्मक कार्यवाद्यांचे योगदान (Contribution of Structural Functionalists)

संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणाची संकल्पना ही आधुनिक काळात विकसित झालेली नसून समाजशास्त्राचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करण्यास जेव्हा सुधारणा झाली तेव्हापासून रचनात्मक

कार्यवादासंबंधीचे विविचेन अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या समाजशास्त्रीय विवारात केलेले आहे.

चार्लस डार्विन - यांनी जीवशास्त्राचा विकास विशद करतेवेळी एकपेशीच प्राण्यापासून बहुपेशीच प्राण्यांचा व सस्तन प्राण्यापासून मानव प्राण्यापर्यंतचा विकास रचनात्मक व कार्यात्मक पद्धतीतून केलेला आहे. उत्क्रांतीची मूलभूत संकल्पना स्पष्ट करतेवेळी जन्म, वाढ, पुनरुत्पादन व मरण ही जैविक प्रक्रिया कोणत्याही सेंद्रीय घटकाला सार्वत्रिक स्वरूपातून लागू पडते, असे डार्विन यांचे मत आहे. एवढेच नव्हे तर या सेंद्रीय घटकांचा विकास साध्याकडून क्लिष्टतेकडे होत गेलेला आहे.

जीवनशास्त्रीय उत्क्रांतीच्या आधारावर हर्बर्ट स्पेन्सरनी सामाजिक उत्क्रांतीची कल्पना विशद केली. जीवन व समाज यांच्यातील फरक व साम्य लक्षात घेवून त्यांनी सेंद्रीय सिद्धांत विशद केला. मानव समाजाचा विकास हा देखील साध्याकडून क्लिष्टतेकडे होत चालला आहे. अशा या समाजरूपी प्राण्याला आपले अस्तित्व व सातत्य टिकविण्यासाठी विविध इंद्रियांना पोषक स्वरूपाची कार्ये करावी लागतात. मानव समाजाच्या रचनेत व कार्यपद्धतीत होत जाणाऱ्या बदलांचा अभ्यास स्पेन्सरनी केल्यामुळे संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोणाला प्रणेता म्हणून स्पेन्सर यांची गणना होऊ लागली.

ऑगस्त कॉम्ट - यांनी (Positive Philosophy) या ग्रंथात समाजशास्त्राचा अभ्यास विशद करतेवेळी सामाजिक स्थितीशास्त्रावर व सामाजिक गतिशास्त्रावर भर दिलेला आहे. सामाजिक गतिशास्त्रात समाज रचनेच्या अध्ययनावर भर देते. सामाजिक गतिशास्त्रात समाज विकासाचा व सामाजिक प्रगतीचा अंतर्भाव केलेला आहे. समाजरचनेत स्थिर घटकाबरोबर काही अस्थिर घटकही अस्तीत्वात असतात. परिस्थिती व काळानुसार होणारा बदल हा समाजरचनेच्या अस्थिर घटकात होत असतो. परंतु, त्यामुळे संपूर्ण समाज रचना उलथून पडत नाही. कारण सांस्कृतिक, मूल्यात्मक व काही आदर्शवादी मूल्यावर समाज रचनेच्या स्थिर घटकाची उभारणी झालेली असल्यानेच सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास स्थिर घटकाची समाजव्यवस्थेला गरज असते.

कार्ल मार्क्सचा सामाजिक स्तर रचनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण वर्गीय हितसंबंधावर आधारलेला होता. पिळवणुकीपासून कनिष्ठांनी स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी आत्मिक बल संघटित करून उघड संघर्ष करण्याचे आवाहन मार्क्सनी केलेले आहे. व त्या संघर्षातून वर्गविहीन समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचे स्वप्न त्यांनी निश्चित केले. श्रमाशिवाय कोणत्याही वस्तूची निर्मिती होत नाही हे सामाजिक सत्यमार्क्सनी विशद केले. परंतु आर्थिक स्थितीवर आधारलेल्या समाजरचनेत श्रमाला योग्य ती आर्थिक व सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न वरीष्ठ वर्ग करून देत नाही व त्यामुळे आर्थिक स्वरूपाचे संघर्ष समाज व्यवस्थेत नेहमीच घडत जातात. समतावादी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेतून समाजशास्त्रीय विचारांची मांडणी मार्क्सनी केली.

संरचनात्मक प्रकार्यवादी विचारसरणीत मोलाची भर ईमाइल उरखीम या विचारवंताने केली. आपल्या श्रमविभाजनाच्या सिद्धांतात प्राचीन काळात लैंगिक घटकाच्या आधारावर गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, स्त्री-पुरुषांच्यात कामाची वाटणी केली जात असे. परंतु, समाजाची प्रगती क्लिष्टतेकडे जसजशी होऊ लागली तसतसे श्रमविभाजनाच्या तत्वाबरोबरच श्रमाच्या विशेषीकरणाला चालना मिळू लागली. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे समाजाच्या गरजा वाढू लागल्याने अनेक व्यावसायिक गट विशेषीकरणातून निर्माण झाले. प्रत्येक गटाचे हितसंबंध अन्य गटाच्या हितसंबंधाचा आड येऊ लागल्याने आणि स्पर्धात्मक संबंध विकसित होऊ लागल्याने त्यांच्यात सामाजिक कलह निर्माण होऊ लागले. याचा परिणाम सामाजिक ऐक्यावर व सामाजिक संघटनेवर होऊ लागला.

श्रमविभाजनाचे तत्व हे सामाजिक ऐक्यासाठी आवश्यक असते, श्रमविभाजनाचे स्वरूप विशद करताना डरखीमने असे मत व्यक्त केले आहे की, यांत्रिक एकत्मतेकडून (Mechanical Solidarity) जैविक एकात्मता (Organic Solidarity) निर्माण करण्याचे मूलभूत उद्दिष्ट हे श्रमविभाजनाचे असते. यांत्रिक एकात्मता ही समाजाच्या समा मूल्यावर आधारलेली असते. व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व हे समाजाच्या सामूहिक व्यक्तीमत्वात समाविष्ट झालेले असल्याने व्यक्तीला स्वतंत्र व्यक्तीमत्व प्राप्त होत नाही. समान भाषा, समान धर्म, समान वंश, समान मूल्ये व समाजाची सामूहिक इच्छा ही यांत्रिक एकात्मतेची वैशिष्ट्ये त्यांनी मांडलेली आहेत. याउलट जैविक एकात्मता ही विविधतेतून एकता निर्माण करण्याच्या तत्वाशी निगडित आहे. समान स्वरूपाचा वंश अथवा भाषा, अथवा धर्म हे कोणत्याच राष्ट्रात आढळत नाहीत. जसजसा समाजाचा विस्तार वाढू लागला, व्यवसायाच्या विशेषीकरणाला जसजशी चालना मिळू लागली. तसतशी भाषिक, वांशिक, धार्मिक आणि व्यावसायिक वैविध्यता प्रत्येक समाजात आढळून येऊ लागली. व अशा विविधतेतून एकसंघ समाज निर्माण होणाऱ्या समाज व्यवस्थेला डरखीम यांनी जैविक एकात्मता अशी संज्ञा वापरली आहे. म्हणून संरचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोणात डरखीमचा श्रमविभाजनाचा सिद्धांत महत्वाचा मानला जातो.

सामाजिक संरचनेचा व प्रकार्यवादाचा अभ्यास करतेवेळी सामाजिक संबंधांच्या अध्ययनाकडे चार्लस कूनेनी विशेष भर दिलेला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या संबंधावर कूनेनी विशेष भर दिलेला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाचे समूह समाज व्यवस्थेत अस्तीत्वात असतात. प्राथमिक स्वरूपांच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी घनिष्ट स्वरूपाचे प्राथमिक संबंध आवश्यक आहेत.

व्यक्तीमत्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या समूहांची ही कूनेनी आवश्यकता स्पष्ट केलेली आहे. हे समूह आकाराने मोठे व औपचारीक दुय्यम संबंध असतात. गरजांची वैविध्यता लक्षात घेवून दुय्यम स्वरूपाचे समूह आवश्यक भासत असतात. असे दुय्यम समूह आधुनिक काळात दिवसेदिवस वाढत चालले आहेत. समाजाची संरचना अनेक समूहानी मिळून बनलेली

असल्याने या प्रत्येक समूहास कर्तव्यपरत्वेच्या जाणिवेतून विविध प्रकारची समाजपयोगी स्वरूपाची कार्ये करावी लागतात.

सामाजिक संरचनात्मक कार्यवादाचे विवेचन करतेवळी विल्फ्रेडो पॅरेटोनी आंतरक्रियेचे व श्रेष्ठ सिद्धांताचे विशेष अध्ययन केलेले आहे. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तीमधील वर्तनविषयक व्यवहारांच्या प्रक्रियेतून आंतरक्रियेचा उदय होत असल्याने मानवी वर्तनामागील प्रेरणांचे अध्ययन करण्यावर पॅरेटोनी भर दिलेला आहे. तर्कसंगत व तर्कविसंगत अशा दोन प्रकारच्या मानवी वर्तनाचे विवेचन पॅरेटोनी केलेली आहे. योग्य साधनांचा विशिष्ट हेतूच्या पूर्ततेसाठी वापर करणे हे तर्कसंगत क्रियेचे वैशिष्ट्य आहे. याउलट तर्कविसंगत क्रिया मानसिक, भावनिक, विकृत किंवा अर्धविकृत स्वरूपाच्या असल्याने त्याचा अभ्यास मानसशास्त्रीयदृष्ट्या करता येतो. संरचनेचा अभ्यास म्हणजे तर्कसंगत व तर्कविसंगत अशा दोन्ही पद्धतीच्या क्रियेतून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक संबंधांचा अभ्यास होय.

कोणतीही समाजरचना ही श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्वावर विभागलेली असते. श्रेष्ठ श्रेणीतील लोकांचे कनिष्ठ श्रेणीतील लोकांवर नेहमीच वर्चस्व प्रस्थापित झालेले असते. मात्र ही श्रेणी रचना मुक्त व बंदिस्त अशा दोन प्रकारची असते. पैकी आर्थिक घटकांवर आधारलेली श्रेणी रचना मुक्त स्वरूपाची असते. कारण दर्जात्मक स्वरूपाचा बदल हा आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाल्यानंतर साध्य होऊ शकतो. स्वकतृत्वावर कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तीने आपला आर्थिक दर्जा सुधारला की त्याचा अंतर्भाव वरिष्ठ श्रेणीत किंवा वरिष्ठ श्रेणीतील व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती कमकुवत झाली की त्याचा अंतर्भाव कनिष्ठ श्रेणीत होऊ शकतो. यालाच पॅरेटोनी दर्जात्मक गतिशीलता अशी संज्ञा वापरली आहे.

समाज जरी मुक्त अथवा बंदिस्त असला तरी वर्चस्व प्रस्थापित करणारा श्रेष्ठ लोकांचा वर्ग प्रत्येक समाज व्यवस्थेत नेहमीच आढळतो. व त्यास सत्ता, संपत्ती, अधिकार व जातिनिष्ठतेच्या संकल्पना या बऱ्याच अंशी कारणीभूत आहेत. सामाजिक संरचनेचा अभ्यास करतेवळी सामाजिक संबंधावर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक क्रियांच्या अध्ययनाकडे विशेष भर देण्याची आवश्यकता त्यांनी विशद केली. बंदिस्त स्वरूपाच्या समाज रचनेपेक्षा मुक्त समाज रचनेतील सामाजिक संबंध गतिशील व अधिक कार्याभिमूख असतात. म्हणून समाजाचा रचनात्मक व कार्यात्मकदृष्ट्या अभ्यास करतेवळी सामाजिक क्रियेतून निर्माण झालेल्या सामाजिक संबंधावर भर देण्याचा प्रयत्न पॅरेटोनी केलेला आहे.

सामाजिक क्रियेच्या संकल्पनेवर मॅक्स वेबरनीही भर दिलेला आहे. बदलत्या सामाजिक व ऐतिहासिक परिस्थितीत मानवी वर्तनात कोणकोणत्या प्रकारचे बदल होतात व ते का होतात याचा अभ्यास समाजशास्त्रास नेहमीच करावा लागतो. सामाजिक क्रिया हीच सामाजिक घडामोडीला विशेष

कारणीभूत असल्याने त्याचा आशय जाणून घेणे जरूरीचे असते. मात्र त्यासाठी वैज्ञानिक मूल्यावर आधारलेल्या आदर्श प्रारूपांचा अवलंब केल्यास सामाजिक क्रियेची व घटनेची वास्तवता शोधून काढता येते. आपल्या सामाजिक क्रियेच्या सिद्धांतात वेबरनी असे मत मांडले आहे की, अनेक व्यक्ती एकमेकांच्या संपर्कात जेव्हा येतात तेव्हा त्यांच्या वर्तनात काही बदल होतात. या वर्तनात्मक स्वरूपाच्या बदलातून जी क्रिया अथवा प्रतिक्रिया घडून येते त्यास सामाजिक क्रिया अशी संज्ञा वेबरनी वापरली आहे. प्रत्येक सामाजिक क्रियेमागे विशिष्ट हेतू असतो. तो हेतू साध्य करण्यासाठी प्रत्येक प्रत्येक व्यक्ती सामाजिक संबंधात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे सहभागी होत असते. तार्किक, मूल्याधिष्ठीत, भावनात्मक व पारंपारिक अशा वेगवेगळ्या सामाजिक क्रिया समाज रचनेच्या चौकटीत राहून सातत्याने मानवी वर्तनातून घडत असतात. परंतु समाज रचनेची चौकट विषयतेवर आधारलेली असल्याने सत्ता किंवा अधिकार संपादन करणारा वर्ग मानवी वर्तनावर, सामाजिक क्रियेवर, सामाजिक संबंधावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून ते नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून मॅक्स वेबरनी सामाजिक संरचनेचा अभ्यास करतेवेळी फक्त सामाजिक क्रिया किंवा सामाजिक संबंध यांच्या अध्ययनापेक्षा त्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या असंतुलित घटकांच्या प्रभावांच्या अध्ययनाकडे विशेष भर देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

टॉलकाॅट पारसन्स यांनी समाज रचनेतील घटक हे समाज रचनेच्या अस्तीत्वासाठी कसे आवश्यक आहेत याचे विवेचन 'The Social System' या ग्रंथात विशद केलेले आहेत. दर्जा व भूमिका यांच्यातील परस्पर संबंधावर सामाजिक संरचना अस्तित्वात येत असते. सार्वत्रिक सामाजिक मूल्य, विशिष्ट सामाजिक न्याय, अर्पित सामाजिक मूल्य व अर्जित सामाजिक मूल्य यांच्या प्रतिमानातून सामाजिक संरचनेचा उदय होत असतो. व्यक्ती, मूल्ये, नियमनात्मक व्यवस्था, वेगवेगळ्या संस्था, संस्कृती इ. घटक हे सामाजिक संरचनेचे घटक म्हणून ओळखले जातात. अशा या संरचनात्मक चौकटीत प्रत्येक व्यक्तीला विशिष्ट दर्जा प्राप्त झालेला असल्याने विशिष्ट वर्तनाची अथवा कृतीची अपेक्षा असते. या सामाजिक संस्थांचे सभासदत्व स्वीकारून आपल्या कृतीशील भूमिकेद्वारे आपले व अप्रत्यक्षपणे त्या संस्थेचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक व्यक्ती करत असते. या क्रियाशील भूमिकेमूळेच समाजाची संरचना कायम टिकत असते. व्यक्तीकडून होणारी क्रिया ही सामाजिक संरचनेचाच अविभाज्य घटक आहे. म्हणून मानवी क्रियेची एक विशिष्ट व्यवस्था म्हणजेच सामाजिक संरचना अशी संज्ञा पारसन्सनी वापरली आहे. जास्तीत जास्त लोकांच्या जास्तीत जास्त गरजा परिपूर्ण करणे हे समाजरचनेचे उद्दिष्ट असल्याने सामाजिक संरचना, ही समाजास एक आवश्यक बाब म्हणून पारसन्स यांनी संबोधिलेली आहे. परंतु, जर ही समाज व्यवस्था समाजाच्या किमान गरजा परिपूर्ण करण्यात अपयशी ठरल्यास विरोधी, विघटनकारी व विध्वंसक स्वरूपाची प्रवृत्ती लोकांच्यात निर्माण होण्याची शक्यता असते. अशी अस्थिर व विघटनकारी प्रवृत्ती निर्माण होऊ न

देणे हे देखील समाज रचनेचे मूलभूत कार्य आहे. व त्यासाठी नियंत्रण टाकणाऱ्या नियमनात्मक संस्थांची, मूल्यांचे रक्षण करण्याऱ्या सांस्कृतिक संस्थांची व दर्जाला अनुसरून विशिष्ट भूमिका पार पाडून घेणाऱ्या संबंधात्मक संस्थांची आवश्यकता पारसन्सनी व्यक्त केलेली आहे.

रॉबर्ट मर्टन हा आधुनिक काळातील संरचनात्मक कार्यवादाचा पुरस्कर्ता म्हणून ओळखला जातो. (Social Theory and Social Structure) या ग्रंथात संरचनात्मक कार्यवादाचे सविस्तर विवेचन मर्टन यांनी केलेले आहे. समाज रचना व प्रमाणक शून्यता (anomic) यांच्या आधारावर त्यांनी आपल्या विचारांची मांडणी केलेली आहे. मर्टनने समाजास सेंद्रिय घटक मानलेला आहे. समाजातील परस्परपूरक व परस्परावलंबी स्वरूपाच्या घटकातून समाजरचना अस्तित्वात येत असल्याने त्या प्रत्येक घटकाला रचनात्मक चौकटीत राहून विशिष्ट प्रकारची कार्ये सातत्याने करावी लागतात. अपेक्षित स्वरूपाचे कार्य अथवा वर्तन व्यक्तीकडून साध्य होत नाही तेव्हा समाज संमत मार्गाविरोधी वर्तन अथवा कृती करण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करते व त्यातून सामाजिक विघटनाच्या प्रक्रियेला प्रारंभ होतो.

सामाजिक विघटनाच्या प्रक्रियेवर प्रतिबंध करण्यासाठी व मानवी वर्तन नियंत्रित करण्यासाठी मर्टनने सामाजिक नियमनाची आवश्यकता स्पष्ट केली. सामाजिक नियमन हे प्रत्येक समाज रचनेचे अंगभूत वैशिष्ट्य असते. दर्जा व भूमिका यांच्यातील परस्पर संबंधावर समाज रचनेची उभारणी झालेली असल्याने दर्जाला अनुरूप ठरेल अशी क्रियात्मक भूमिका पार पाडण्यासाठी सामाजिक नियमने जरीची असतात. सामाजिक नियमनांचे जर व्यक्तीकडून पालन होत नसेल तर ती समाज व्यवस्था संपूर्णतः कोलमडली जाते. जेव्हा व्यक्तीकडून अनिष्ट प्रकारचे वर्तन घडते तेव्हा त्याचा अनिष्ट परिणाम संपूर्ण समाज व्यवस्थेवर होत जातो.

सामाजिक प्रकार्यवादाचे स्वरूप विशद करतेवेळी मर्टनने असे मत मांडले आहे की, प्रत्येक समाज व्यवस्था निर्धारित स्वरूपाची होकारात्मक कार्ये आपल्या घटकांच्याकडून करवून घेते. परंतु आधुनिक काळात होकारात्मक कार्यापेक्षा नकारात्मक कार्यांचे प्रमाण वाढत चालल्यामुळे सामाजिक अशांतता, अस्थिरता, विघटनात्मकता यासारख्या समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

आपल्या प्रकार्यवादी सिद्धांतात मर्टननी कार्य, अकार्य प्रकट कार्य व अप्रकट कार्य असे कार्यांचे प्रकार पाडलेले आहेत. कार्य व अकार्य या दोन प्रकारच्या कार्यापेक्षा प्रकट व अप्रकट कार्य असे जे दोन प्रकार मर्टननी पाडलेले आहेत त्याचा संबंध कार्यांच्या निश्चित उद्दिष्टांशी निगडित आहे. सहेतूक पद्धतीने समाज मान्य स्वरूपाच्या कृतीत मर्टननी प्रकट कार्य (Manifest Function) अशी संज्ञा दिली. अशा प्रकट कार्यांचे दृश्य परिणाम समाजात दिसून येत असल्याने त्या कार्याला प्रकट कार्य असे संबोधलेले आहे. विशिष्ट उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी प्रकट कार्याची समाज व्यवस्थेला नेहमीच

आवश्यकता भासत असते. याउलट अप्रकट कार्य (Latent Function) हे विशिष्ट उद्दिष्टपूर्तीशी निगडीत असतेच असे नाही, तसेच अशा अप्रकट कार्यांना सजाजाची मान्यता प्राप्त झालेली असते, असे नाही. मात्र अप्रकट स्वरूपाचे कार्य समाजाच्या दृष्टिने प्रकट किंवा दृश्य स्वरूपाचे असते. त्यामुळे त्याच्या परिणामांची जाणीव समाजाला जितकी होते तितकी संबंधित व्यक्तीला होत नाही. रॉबर्ट मर्टन यांनी दर्जा व भूमिका यांच्या आधारावर सामाजिक संरचनेचे स्वरूप विशद केलेले असले तरी सामाजिक स्थैर्यासाठी व एकसंघ समाज जीवनासाठी दर्जानुसार क्रियाशील स्वरूपाची भूमिका सभासद व्यक्तीने पार पाडावी यासाठी नियमनात्मक स्वरूपातून समाज रचना मानवी वर्तनावर नियंत्रण टाकत असते. परंतु जेव्हा समाज हित व वैयक्तीक हित यांच्यात संघर्षास प्रारंभ होतो किंवा वैयक्तीक हिताच्या आड जेव्हा सामाजिक हिताच्या संकल्पना येत असतात तेव्हा समाजमान्य स्वरूपाच्या मार्गाचा अवलंब न करता अनिष्ट मार्गाचा अवलंब करण्याचा व्यक्ती प्रयत्न करते. म्हणून अकार्य व अप्रकट कार्य समाजात जसजसे वाढत जाते तसतशी समाजरचना ढासळत जाते. त्यामुळे सामाजिक संरचनेचे स्वरूप समाजातील विविध घटकांच्या क्रियाशिलतेवर अवलंबलेले असते.

रॅडक्लिफ ब्राऊन या ब्रिटिश मानवशास्त्रज्ञाने संरचनात्मक प्रकार्यवादाचे विवेचन करताना, समाज रचनेतील प्रत्येक घटक रचनात्मक ऐक्य प्रस्थापित करतेवळी विशिष्ट प्रकारची कार्ये सातत्याने करीत असतो. रचनात्मक घटकांपेक्षा त्या घटकांच्या क्रियाशिलतेवर ब्राऊन यांनी विशेष भर दिला आहे. कोणत्याही समाजाची रचना ही अनेक व्यक्तींच्या परस्पर संबंधातून निर्माण झालेली असते. मानवी संबंधाचे स्वरूप मानवाच्या वर्तनक्रियेवर आधारलेले असल्याने रचनात्मक घटकाशिवाय कोणत्याही प्रकारच्या कार्याला चालना मिळत नाही. प्रत्येक समाजाची रचना सर्व काळात, सर्व परिस्थितीत व सर्व समाजात कधीच सारखी असत नाही. कारण मानवी संबंधात जसजसे बदल होत जातात तसतसे त्या समाजाची संस्कृतिही बदलत जाते. व सांस्कृतिक क्षेत्रात झालेला बदल हा समाज रचनेच्या बदलास कारणीभूत ठरतो.

समाजाच्या अंतर्गत व्यवस्थेचा अभ्यास म्हणजे सामाजिक संबंधाचे स्वरूप जाणून घेणे होय. समाज व्यवस्थेतील अनेक घटकांच्या पारस्परिक संबंधातून सामाजिक संबंध उदयास येतात. त्यामुळे संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोण अशा संबंधाच्या अध्ययनास उपयुक्त ठरत असतो. रचनात्मक घटकांच्या स्थैर्यावर सामाजिक स्थिरता अवलंबलेली असल्याने समाज रचनेचे अध्ययन करण्याकडे समाजशास्त्र भर देत असते. प्रत्येक व्यक्ती हा रचनेचा अविभाज्य घटक असल्याने समाज व्यवस्थेचा प्रत्येक व्यक्तीवर योग्य अथवा अयोग्य असे दुहेरी परिणाम नेहमीच होत असतात. या परिणामामुळे व्यक्तीकडून अपेक्षित किंवा अनपेक्षित स्वरूपाची कार्ये सातत्याने मानवाकडून होत असतील तर समाजाचे विघटन होण्यास सुरुवात होते. म्हणून समाज रचनेच्या चौकटीत राहून अपेक्षित स्वरूपाचे कार्य अथवा वर्तन मानवाकडून व्हावे अशी समाजाची धारणा असते. व त्यादृष्टिने समाज व्यवस्था

नियंत्रणात्मक व्यवस्था औपचारिक स्वरूपातून राबविण्याचा प्रयत्न करते. संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोण हा सूक्ष्म अध्ययनावर विशेष भर देतो, असे मत रॅडक्लिफ ब्राऊन 'Structure and Function in Primitive Society' या ग्रंथात व्यक्त केलेले आहे.

मॅलिनॉस्की यांनी संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोणाचा पुरस्कार तथ्यांच्या आधारावर केलेला आहे. 'Crime and Customs in Savage Society' या ग्रंथात मॅलिनोस्कींनी सांस्कृतिक घटकावर समाज रचनेची उभारणी केलेली असल्याने व्यक्तीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्व प्राप्त करून घेण्याच्या प्रक्रियेत समाज रचनेतील सांस्कृतिक घटक कारणीभूत असतात. समाजातील प्रत्येक संस्था संपूर्ण समाज व व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण करण्याकडे कार्यशील असतात. परंतु भौतिक गरजांच्यापेक्षा सांस्कृतिक गरजा साध्य करण्याचा समाज प्रयत्न करित असेल तर तो समाज अधिक संघटित व स्थिर बनू शकतो असा दावा मॅलिनॉस्की करतात. सांस्कृतिक जीवन हा समाज जीवनाचाच अविभाज्य घटक असल्याने सांस्कृतिक लक्षणावर त्या समाजाची वैशिष्टे निर्धारित होत असतात. म्हणून संस्कृती ही सामाजिक संरचनेचा अविभाज्य घटक असली तरी संस्कृतीला विविध प्रकारची कार्ये सातत्याने करावी लागतात. परंतु, एका सांस्कृतिक घटकाचे स्वतंत्रपणे संरचनात्मक प्रकार्यवादातून अध्ययन करणे अत्यंत कठीण आहे. कारण समग्र समाज जीवनाच्या संदर्भात सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास केल्यामुळेच या घटकातील परस्परसंबंध कळू शकतात. म्हणून क्रियाशील स्वरूपाच्या सांस्कृतिक घटकांचे अध्ययन समाज रचनेच्या चौकटीत राहून करण्याचा प्रयत्न मॅलिनॉस्कींनी संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोणात केलेला आहे.

स्त्रीवादी प्रतिमान (नमुना) (Feminist Paradigm)

स्त्रीवाद संकल्पना व सिद्धांत

Feminism (फेमिनिझम) हा मूळ शब्द लॅटिन भाषेतील आहे. Femina या शब्दाचा अर्थ Woman असा आहे. 'Having a quality of females' अर्थात स्त्रियांचे गुण. १८९० च्या दशकात Womanism च्या ऐवजी Feminism हा शब्द पहिल्यांदा वापरला गेला. Woman हा इंग्रजी शब्द Wifman या शब्दापासून बनला आहे. याचा अर्थ 'स्त्री व्यक्ती' असा आहे. Womanism हा शब्द 'Theory of sexual equality and the movement for women's right' म्हणजेच लैंगिक समानतेचा सिद्धांत आणि स्त्रियांची हक्काची चळवळ या अर्थाने वापरला जावू लागला.

एलिस रॉसी (Alice Rossi) हिने २७ एप्रिल १८९५ ला 'The Athenaeum' या नियतकालिकात ग्रंथपरिक्षण लिहीताना प्रथम हा शब्द वापरला व नंतर तो सगळीकडे प्रसारीत झाला. 'लिंगभेद न मानता स्त्री-पुरुष समानतेवर विश्वास ठेवणारा' अशा अर्थाने हा शब्द वापरला जाऊ लागला.

जॅकी स्टेसी (Jackie Stacey) यांनी 'इन्ट्रोड्यूसिंग वूमन स्टडीज' मध्ये अनटॅगलिंग फेमिनिस्ट थेअरी नावाचा लेख लिहला. त्यामध्ये "विशेष अनुभवांचे विश्लेषण करून स्त्रियांचे दुय्यमत्व समजावून घेऊन ते बदलण्याची दिशा दाखविणारे, लिंगभेदातून निर्माण होणाऱ्या विषमतेला छेद देऊन त्याला राजकीय दृष्ट्या संक्रमित करण्यासाठी कोणती व्यूहरचना असावी याविषयी मार्ग सूचविणे, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात होणारे स्त्रियांचे शोषण आणि दुय्यमत्व नष्ट करणे यासाठी प्रयत्न करणे म्हणजे स्त्रीवाद होय." ही एक विद्याशाखा आहे.

'न्यू एनसायक्लोपिडिया ऑफ ब्रिटानिका' मध्ये स्त्री चळवळीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "अनेक छटा असणाऱ्या बहुविध संघटना, व्यक्ती, कल्पना यामधून व्यक्त होणाऱ्या स्त्रियांच्या बदलत्या भूमिकांशी निगडित असणारी सामाजिक चळवळ होय."

Ruth Brandwin – Feminism is a perspective, a thought structure, a value belief system that is an alternative way of viewing the world.

याचा अर्थ, 'वैचारिक रचना व मूल्याधारीत विश्वासाची पद्धत असणारा जगाकडे पाहण्याचा पर्यायी दृष्टिकोण म्हणजे स्त्रीवाद होय.'

इतिहासकार लिंडा गॉर्डन (Linda Garden) यांच्यामते "स्त्रियांचे दुय्यमत्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षांचे विश्लेषण म्हणजे स्त्रीवाद होय."

विल्सन (Wilson) यांच्यामते "ही केवळ स्त्रियांचे दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी आलेली जागृती नसून त्यांच्या खऱ्याखऱ्या श्रेयापर्यंत जाण्याचा मार्ग सुकर करणारी राजकीय बांधीलकी आहे."

बॉटमूर आणि इतर डिक्शनरी ऑफ मार्क्ससिस्ट थॉट (बूकवेल पब्लिशर्स, ऑक्सफर्ड १९८३) मध्ये स्त्रीवादाचा अर्थ व महत्व पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

"स्त्रीवाद हा वादग्रस्त विषय आहे. क्रांतिकारी मार्क्सवाद आणि उदारमतवाद यामुळे स्त्रीवाद हा स्त्री-पुरुष समानतेचा विषय आहे. असा युक्तिवाद एका बाजूने करता येतो तर दुसऱ्या बाजूने स्त्रियांचे शोषण आणि पिळवणूक यांचा नाश केल्याखेरीज मानवी मुक्ती शक्य नाही." परंतु, हे सर्व फक्त समाजवादी क्रांतीतूनच प्रस्थापित होऊ शकेल असा विचारही मांडला.

स्त्री-मुक्तिवाद

अमेरिका, जपान, व युरोपमध्ये अनेक देशांमध्ये १९६० नंतर आधुनिक काळातील स्त्री-प्रश्नासंबंधी चर्चा व चळवळ सुरु झाली. या विचारांना स्त्री मुक्तीवादी विचार असे मानले जावू लागले. स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणेच व्यक्तीस्वातंत्र्य, स्वतःचे आयुष्य स्वायत्तपणे घडविण्याचा आधिकार आहे. हा विचार समाजातील समाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक संरचनांना आव्हान देतो.

स्त्री-मुक्ती विचारांचे केंद्रीकरण

- १) उत्पादन व्यवस्थेतील स्त्रियांचे कार्य
- २) पुनरुत्पादन (मानववंश व श्रमशक्तीचे उत्पादन)
- ३) स्त्री-पुरुष भेद घडविणारी सामाजिक संस्कार प्रक्रिया
- ४) लैंगिकता व स्त्रियांचे प्रश्न (विवाह, बलात्कार, लैंगिक शोषण)

१९७५ नंतर भारतात स्त्रीवादी चळवळ सुरु झाली. त्यास नवीन सामाजिक चळवळ असे नाव दिले. ह्या चळवळी बद्दल अनेक समज-गैरसमज निर्माण झाले. नवी स्त्रीवादी भारतीय चळवळ पाश्चात्यांचे अनुकरण करणारी, व्यक्तिवादी विचारांना प्राधान्य देणारी तसेच विवाह व कुटुंबसंस्था यांना उद्धवस्त करणारी आहे असे आरोप या चळवळीवर केले गेले.

स्त्रीवादी सिद्धांताचा आढावा

स्त्रीवादी सैद्धांतिकीकरण हे सत्तरच्या दशकात सुरु झाले. स्त्रीवादी सिद्धांताचा साधारण अर्थ असा की, स्त्रियांचे दुय्यमत्वाचे चिकित्सक स्पष्टीकरण देणारी ज्ञानशाखा होय. उदारमतवादी, जहालवादी, मार्क्सवादी आणि समाजवादी, उत्तर आधुनिकतावादी हे स्त्रीवादी सिद्धांताचे सर्वसामान्य वर्गीकरण केले जाते.

उदारमतवादी स्त्रीवाद (Liberal Feminism)

उदारमतवादादघांनी भौतिक बाबीपेक्षा हक्कांना अग्रक्रम दिला. १८ व्या १९ व्या शतकातील उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी मुख्यतः स्त्रियांना शिक्षण आणि समान संधी हे मुद्दे हाताळले.

१) मेरी वुल्स्टोन क्राफ्ट (Mary Wolstone Craft)

या फ्रेंच स्त्रीला स्त्री मुक्ती चळवळीची आद्यप्रवर्तक मानले जाते. वयाच्या ३० व्या वर्षी १७९२ मध्ये स्त्रियांच्या हक्कांचे समर्थन (The Vindication of Rights for Women) हे पुस्तक लिहले. फ्रेंच राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या घोषणा करून 'हक्क' हा शब्द सर्वमान्य केला. पण हे हक्क पुरुषांबद्दल होते. मेरी क्राफ्ट ही बंडखोर वृत्तीची होती. तिने या पुस्तकात संपन्नतेचा बुडुर्वा (मध्यमवर्गीय) स्त्रियांवर होणारा नकारात्मक परिणाम विशद केला.

स्त्री ही मानव असून इतरांप्रमाणे स्वतःचा विकास करून घेण्याचा तिला हक्क आहे. शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, विवाहसंस्था अशा सर्व गोष्टीत आणि क्षेत्रात तिला समान हक्क असले पाहिजेत. असे विचार क्राफ्ट ने मांडले. मेरी क्राफ्ट ने पेरलेले स्त्रीवादी विचार आज जगभर परसरे आहेत. त्यामुळेच तिला या चळवळीची आद्यप्रवर्तक मानले जाते.

२) जॉन स्टुअर्ट मिल (John Stuart Mill) (१८०६ ते १८७३)

स्त्री वाद्यांच्या इतिहासात स्त्रियांच्या हक्काविषयी 'स्त्रियांची पराधीतता' (The Subjection of women (1869) हे पुस्तक लिहले. तसेच पार्लमेंटमध्ये निवडणूकीसाठी स्त्रियांना बरोबरीचे प्रतिनिधित्व मिळावे या मुद्द्यावर निवडणूक कार्यक्रम मांडला. स्त्रियांना पार्लमेंटमध्ये समान प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे मानणारा तो पहिला इंग्रज ठरला.

१८३२ मध्ये जॉन स्टुअर्ट मिल व हॅरिअट टेलर मिल यांनी 'अर्ली एसेज ऑन मॅरिज अँड डिव्हॉर्स' विवाह आणि घटस्फोट यासंबंधीचे निबंध ही लेखनमाला प्रसिद्ध केली. त्यात असे म्हटले आहे की, रुढीमूळे स्त्रिया घरात बंदिस्त आहेत. त्यांच्या मते, स्त्रियांना समान शिक्षण, आर्थिक, वैधानिक आणि प्रशासकीय बाबतीत समान सहभाग मिळाला तर स्त्रियाही पुरुशाप्रमाणेच विवेकनिष्ठ आणि सक्षम होतील.

३) सिमॉ दि बु (Simone de Beau)

सिमॉ दि बु यांनी १९४९ मध्ये 'The Second Sex' म्हणजेच 'दुय्यम लैगिकता' हा ग्रंथ लिहला. १९६० ते १९८० या कालखंडात आधुनिक स्त्रीवादी विचारप्रवाह मांडले गेले. बु यांनी स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाची कारणे त्यांनी मांडली. पुरुषांची सेवा करताना स्त्रिया एक वस्तू बनल्या. पुरुषांनी स्वतः 'स्व' व स्त्रियांना 'इतर' घोषित केले. स्वतःमूक्त राहण्यासाठी इतरांवर दुय्यमत्व लादले. त्यांच्यामते, स्त्रियांची दडवणूक दोन कारणामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

- १) पुरुषापेक्षा स्त्री ही कायमच दुय्यम आहे. ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिती केवळ योगायोग नाही पण तसे मानले जाते.
- २) स्त्रियांची अशी मानसिक धारणा केली गेली की, पुरुष हे आवश्यक व स्त्रिया अनावश्यक असतात. म्हणून स्त्रिया आपल्या दुय्यमत्वाचे आंतरीकरण म्हणजेच समर्थन करू लागतात.

बु यांच्यामते, स्त्रियांच्या पत्नी व माता या भूमिकांमुळे स्वविकास खुंटतो. स्त्रियांचे वस्तुतः रुपांतर होते, स्त्री म्हणजे स्वयंपाक करणारी, त्याग करणारी, स्वच्छता ठेवणारी यंत्रे बनली.

२० व्या शतकातील आधुनिक उदारमतवादी स्त्रीवादी लिखाणाच्या लाटेवर १९ व्या शतकातील लिखाणाचा परिणाम जाणवतो. बेटी फ्राईडन (Betty Frieden) यांनी 'स्त्रीवादाचे गूढ' 'The Feminine Mystique 1968' हे पुस्तक लिहले. बेटी फ्राईडने अमेरिकेतील मोठ्या संख्येने असलेल्या गृहिणींच्या प्रश्नांचे विश्लेषण केले. घरात सर्व सुख सोई असूनही स्त्रियांना घरात तुरुंगवासाचा प्रत्यय येत होता. म्हणूनच तिने सूचवले की, घराबाहेर येऊन स्त्रियांनी 'सुपरवूमन' बनण्यासाठी काम केले पाहिजे.

१९८० च्या दशकात 'सेकंड सेक्स' हा ग्रंथ लिहिला. त्यात त्या म्हणतात, "लैंगिकतेच्या राजकारणाने स्त्रिया स्त्रीवादी गूढाच्या बळी ठरल्या आहेत. तेव्हा स्त्रीवादी चळवळीने फक्त करीअरच्या पाठीमागे न लागता प्रेम व संगोपन याकडेही लक्ष द्यावे."

उदारमतवादी स्त्रीवादावरील टीका (Criticism of Liberal Feminism)

उदारमतवादी स्त्रीवादावर टीका करताना इमेलडा व्हेलहन 'मॉडर्न फेमिनिस्ट थॉट फ्रॉम सेकंड वेव्ह टू पोस्ट फेमिनिझम' मध्ये ऑलिसन यागर यांचे मत देऊन म्हणतात, "बौद्धिक बाबींना शारीरिक बाबींपेक्षा अधिक महत्व मिळाले." यातून अनेक प्रश्न निर्माण झाले. स्वतःच्या गरजा आणि हितसंबंध जपणारी प्रत्येक व्यक्ती ही दुसऱ्या व्यक्तीपासून अलग असते. यावर राजकीय अलिप्ततावर विश्वास ठेवतो. मानवी सुखाचा विचार करणारे राजकीय तत्त्वज्ञानातील मूलभूत प्रश्न आणि हे साध्य करण्यासाठी असणारी साधने त्यांना कोणतेही उत्तर असत नाही असे राजकीय पलायनवाद मानतो.

मार्क्सवादी स्त्रीवादी (Marxist Feminism)

स्त्रीवादाच्या विविध विचारप्रवाहात मार्क्सवादी स्त्रीवाद महत्वाचा मानला जातो. हा विचार प्रामुख्याने स्त्रियांचे शोषण, अत्याचार यावर आपले लक्ष केंद्रीत करतो. यात भांडवलशाहीच्या उदयाबरोबर स्त्रीचे अवमूल्यन होत गेले. मार्क्सवाद्यांना भांडवली समाजरचनेतील सर्वांचे शोषण नष्ट करावयाचे असल्याने स्त्रीवाद त्याकडे आकर्षिक झाला.

मार्क्सवाद्यांनी स्त्रियांचे काम, दर्जा आणि वेतन यासंबंधी मांडलेले विचार

- १) भांडवलशाही कुटुंबव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना घरकामाचा मोबदला मिळत नाही. घरकामाला पूरक असेच काम त्यांना दिले जाते.
- २) घरातील कामाची बाजारात विक्री होत नाही. म्हणजे हे श्रम अनुत्पादक असतात असे नाही. जोपर्यंत घरकामाचे समाजीकरण होत नाही तोपर्यंत स्त्रियांच्या श्रमाच्या बाजारपेठांतील प्रवेश म्हणजे स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात मागे टाकलेले पाऊल होय.
- ३) त्यामुळेच 'डेला कोस्टा (Dalla Costa) व सेल्मा जेम्स (Selma James)' यांनी घरकामाला वेतन मिळावे असे सुचवले.
- ४) मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांनी पुरुषांच्या कामासाठी त्यांना मिळणारे वेतन व स्त्रियांना त्याच कामासाठी मिळणारे वेतन यातील तफावत दाखवून दिली.
- ५) भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांच्या श्रमाची गरज लागते. भांडवलशाहीत उच्चवर्णीय स्त्रिया घरकाम करतील व त्यामुळे त्यांचा दर्जा तोच राहिल. मात्र श्रमिक वर्गातील स्त्रियांना सन्मान व चांगला दर्जा प्राप्त होईल.

स्त्रियांच्या घरकामाला मोल नसते व ते भांडवलशाहीच्या पथ्यावर पडते म्हणून सार्वजनिक उद्योगधंद्यात पुरुषांबरोबर समान पातळीवर स्त्रियांना सहभागी करून घेता आले पाहिजे असा आग्रह मार्क्सवादी स्त्रीवाद करतो.

थोडक्यात, मार्क्सवादी स्त्रीवाद स्त्रियांचे काम, वेतन व त्यांची लिंगभेद आधारीत रचना यावर भर देतो. त्यांच्या लिखाणात स्त्रियांचे पुररुत्पादक, श्रम व होणारा छळ यांना नगण्य स्थान होते. पण हे करीत असताना स्त्रियांनी केलेले घरकाम कसे दुर्लक्षित केले जाते व रटाळवाणे काम त्यांना दिले जाते. कुटुंबव्यवस्था भांडवलशाही व्यवस्थेशी कशी निगडीत होती याचाही उलगडा त्यांच्या लिखाणातून झाला.

मार्क्सवादी स्त्रीवादावरील टीका

- १) ॲलिसन यागर यांच्यामते “मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांनी वर्गीय शोषणाला महत्व देऊन लिंगभेदाकडे वर्गीय विषमतेचे प्रतीक म्हणून पाहिले. त्यामुळे लिंगभेदामुळे होणाऱ्या शोषणाकडे कधीच महत्वाचा मुद्दा म्हणून पाहिले नाही.”
- २) पुनरुत्पादन (वंशसातत्य), स्त्रियांविरुद्ध अत्याचार या संबंधित विषयांकडे मार्क्सवादी स्त्रीवाद दुर्लक्ष करतो.
- ३) ब्लॅकबर्न व स्टुअर्ड यांच्यामते, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत जास्तीत जास्त स्त्रिया अर्थार्जन करू लागल्यामुळे स्त्री-पुरुष समानता निर्माण न होता त्यांच्या दर्जा आहे तसाच राहिला. स्त्री कामगारांची संख्या वाढली. परंतु स्त्रियाकामगार संघटनेत सहभागी न झाल्याने भांडवलदारांचा फायदा झाला.
- ४) नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची आई व गृहिणी या भूमिका बदलल्या नाहीत. त्यामुळे नोकरीबरोबर परंपरागत कामे त्यांना करावीच लागतात.
- ५) स्त्रिया व पुरुष समान पातळीवर काम करू लागली तरी अंतिम निर्णयांचे अधिकार पुरुषाकडेच राहिले. त्यामुळे स्त्रियांना समान अधिकार मिळालाच नाही.

समाजवादी स्त्रीवाद (Socialist Feminism)

स्त्री-पुरुष जुलूम सिद्धांतामधील समाजवादी स्त्रीवाद हा महत्वाचा विचार मांडला जातो. स्त्रियांच्या आर्थिक, सामाजिक स्थितिला ‘वर्गवाद’ जबाबदार आहे असे मार्क्सवादी मानतात तर समाजवादी स्त्रीवाद्यांनी लिंगभेद व वर्गवाद या दोहोंकडे समानरित्या सशक्त असणाऱ्या शोषणांच्या यंत्रणा म्हणून पाहिले व लिंगभेद आणि पुनरुत्पादन यावर प्रकाश टाकला.

समाजवादी स्त्रीवादाने स्त्रियांच्या शोषणाचे स्वरूप वैश्विक करता यावे म्हणून झगडा दिला. व पुरुषशाही या संज्ञेतून ध्वनित होणाऱ्या अमूर्त अनैतिहासिक अर्थावर हल्ला चढविला. समाजवादी विचारप्रवाहाने, मार्क्सवादी सिद्धांत स्त्रीप्रश्नांचे विश्लेषण करताना अपूरा पडतो व समाजवादी क्रांती मांडणी स्त्री-मूक्ती आपोआप घडेल हे गृहित धरतो. समाजवादी स्त्रीवादाची मांडणी करण्याचे प्रयत्न अनेक स्त्री-विचारवंतांनी केले. आजवर झालेली स्त्री-पुरुषांची वेगळी जडणघडण ही नैसर्गिक नसून हे पुरुषशाही व्यवस्थेचे कडवट फळ आहे. त्यामुळे पुढील काळात मुले आणि मुली वाढताना स्त्री आणि पुरुष अशी दुभंगलेली व्यक्तीमत्वे तयार न करता त्यांच्यावर माणूस म्हणून संस्कार झाले पाहिजेत यावर भर दिला. त्यामुळेच स्त्री आणि पुरुष यांचा उत्पादन व्यवस्थेतील सहभाग माणूस या नात्याने असला पाहिजे. वर्गव्यवस्था नष्ट होण्यासाठी सामाजिक क्रांतीची तर पुरुषशाही नष्ट होण्यासाठी मानसिक क्रांतीची गरज आहे असे मिचेल यांनी मांडले.

समाजवादी स्त्रीवादाने स्त्री-पुरुष समानतेसाठी सुचविलेले उपाय

- १) स्त्रियांनी एकाच वेळी भांडवलशाही व पुरुषसत्ताक पद्धतीविरुद्ध आवाज उठवावा.
- २) स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांवर स्वतंत्र चळवळी निर्माण व्हाव्यात. त्यामध्ये घातकप्रथा, परंपरा, अधिकार, हक्कांची जाणीव यांचा समावेश असावा.
- ३) पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती नष्ट करावी.

थोडक्यात समाजवादी स्त्रियांच्यांनी स्त्रियांवरील जुलूम कमी करून स्त्री-पुरुष समानतेसाठी विविध उपाय सुचविले. भांडवलशाही व पितृसत्ताक पद्धती स्त्रियांचे दमन व शोषण करते हे थांबवण्यासाठी स्त्रियांनी पुरुष वर्गाविरुद्ध उठाव करून स्वतंत्र चळवळी उभाराव्यात असे मत मांडले.

जहाल स्त्रीवाद (Radical Feminism)

साठच्या दशकापासून सत्तरच्या मध्यापर्यंत स्त्रियांची चळवळ 'आतले' आणि 'बाहेरचे' अशा गटात विभागली गेली. आतल्या गटात मवाळांचा समावेश होता तर बाहेरच्या गटात जहाल स्त्रीवादी यांचा समावेश होता. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात जहाल स्त्रीवादी पुढे आले.

जहाल स्त्रीवादी तत्त्वे

ऐतिहासिकदृष्ट्या स्त्रियांचे शोषण हे सर्वात प्रथम झाले आणि सर्वात जास्त व्याप्ती असणारे शोषण म्हणून त्याकडे पाहता येते. हे शोषण इतर शोषणाला चौकट पूरविते. अशा शोषणाला स्त्रिया बळी पडतात. पण स्वतःमात्र त्या या शोषणाबाबत अनभिज्ञ असतात. पुरुषांच्या मनात स्त्रियांविषयी असणारी वर्चस्वाची, स्वामित्वाची, क्रौर्याची भावना, लैंगिक विकृतीने भरलेल्या मानसिकतेतून व त्यांच्या भाषेतून स्पष्ट होते. जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते, "सर्वत्र स्त्रियांचा एकत्रित दडपलेला वर्ग

असतो. कोणत्याही वर्गातील स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय स्तरावर पुरुषांव्यतिरिक्त स्थान नसते.”

जर्मन गिअर हिने ‘द विमेन युनक’ या पुस्तकात स्त्रियांची लैंगिकता खऱ्या अर्थाने कशी नाकारली गेली आहे याचे विवेचन केले आहे. छोट्या व विभक्त कुटुंबांत स्त्रियांची अधिकच कोंडी व दडपणूक होते. म्हणूनच विभक्त कुटुंबाएवजी सामूहिक कुटुंबाची संकल्पना तिने मांडली आहे. यासाठी जहाल स्त्रीवाद्यांनी लैंगिक क्रांतीची मागणी केली. त्यांच्या मते, जेव्हा स्त्रीवादी क्रांती होईल तेव्हा-

- १) स्त्रिया मातृत्वाच्या जबाबदारीतून मोकळ्या होऊन अपत्य संगोपनाचे काम सामूहिकरित्या समाजामार्फत होईल.
- २) संपत्तीची समान वाटणी झाल्याने स्त्रियांच्या मूलांच्या आत्मविष्काराला व व्यापक समाजबांधणीला पूर्ण वाव मिळेल.
- ३) लैंगिकतेचा व्यवहार साचेबंदपणातून मुक्त होईल. यासाठी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था उलथून टाकली पाहिजे. प्रत्येक स्त्रीने सबला म्हणून स्वतःची स्वतंत्र मानसिक जडणघडण केली पाहिजे.
- ४) जहाल स्त्रीवाद्यांचे स्त्रीवाद्याला सर्वात मोठे योगदान म्हणजे त्यांनी विकसित केलेली व अंमलात आणलेली जाणीवजागृतीची संकल्पना होय. त्यांचा उद्देश केवळ स्त्रियांच्या समाजातील दुय्यम भूमिकेमुळे निर्माण होणाऱ्या विषमतेविरुद्ध त्यांच्यात जागरूकता निर्माण करणे एवढाच नव्हता तर त्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या खाजगी व भावनिक जीवनाचे पुनर्मूल्यांकन करणारी त्यांच्या कुटुंबाशी असणारे, कामाच्या ठिकाणी असणारे संबंध तपासण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले. आपले शोषण होत आहे याची जाणीव जागृती होऊन त्याविरुद्ध असंतोष व्यक्त करणे शक्य झाले.

जहाल स्त्रीवादावरील टीका

जहाल स्त्रीवाद अनैतिक आहे. त्याला इतिहासाची जाणीव नाही. तसेच स्त्रिया या पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहेत हे गृहित धरूनच जहाल स्त्रीवाद्यांनी आपल्या सिद्धांताची रचना केली. व त्यास अनुसरून स्त्री-पुरुष भेद स्पष्ट केला. त्यामुळे जहाल स्त्रीवाद एकांगी विचार मांडणारा आहे. व पुरुषांनी हा विचार दुय्यम ठरवितो अशी टीका या विचारप्रवाहावर झाली.

उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवाद (Post Modernist Feminism)

उत्तर आधुनिकतावाद म्हणजे आधुनिक काळातील प्रस्थापित रुढी आणि जीवनमार्ग यांना दिलेले आव्हान होय. १९७० च्या दशकात उत्तर आधुनिकवाद ही संज्ञा प्रचारात आली.

स्त्रीवादी संकल्पना

उत्तर आधुनिकतावादात वंश, वर्ग, लिंग, राष्ट्रियत्व, भिन्न वंशियता इत्यादींचा समावेश होतो. उत्तर आधुनिकवादी स्त्रिवाद्यांनी परंपरागत पुरुषसत्ताक पद्धतीच्या सत्तासाधनाला म्हणजेच धर्मशास्त्रे व निसर्ग यांना विरोध केला. तसेच त्यांनी अनुभवाच्या सार्वभौमत्वाला स्त्रीज्ञानविषयक सिद्धांतातून विरोध करून जे जे खाजगी असते ते ते राजकीय मानले.

समाजाच्या स्त्रीविषयक विशिष्ट धारणा, त्यामागील हेतू, त्या धारणांची विचारणा व पूर्व मांडणी करणे, स्त्रियांना मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवू पाहणाऱ्या व्यूहामधून स्त्रियांना सोडविणे हे स्त्रीमूक्ती चळवळीचे व उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीविषयक इतिहास लेखनाचे मूळ उद्दिष्ट आहे.

स्त्री ही एक व्यक्ती आहे स्वतःचे विचार, भावना व्यक्त करू शकणारे ते एक अस्तीत्व आहे. जगाच्या रचनेत व तिच्यावर सोपविण्यात आलेल्या कार्यात ती सहभागी असते. 'स्त्री' हा शब्द काही सामाजिक, राजकीय व जीवशास्त्रीय तथ्यांशी निगडित आहे. ब्रिटिश कालखंडातील अधिकाऱ्यांकडून आशियाई स्त्रियांना मिळणारी वागणूक किंवा इतर अनेक दुर्लक्षित बाबींमुळे गतकाळाचे परिक्षण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

२.२.३ सामाजिक संशोधनातील पायऱ्या : (Steps of Social Research)

सामाजिक संशोधनामध्ये ज्ञान मिळविण्यासाठी विविध पायऱ्यांच्या आधारे ते मिळविले जाते. विश्वसनीय स्वरूपाचे ज्ञान मिळविण्यासाठी शास्त्रज्ञांनी एक विशिष्ट स्वरूपाची पद्धती विकसित केली आहे. या पद्धतीस शास्त्रीय पद्धती असे संबोधले जाते. संशोधन करताना शास्त्रज्ञ ज्या संशोधन रीतीचा अवलंब करतात तिला शास्त्रीय पद्धती असे म्हणतात. एका विशिष्ट प्रकारच्या समस्येविषयी संशोधन करताना जेव्हा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो तेव्हा यामध्ये काही अवस्था किंवा पायऱ्या असल्याचे दिसून येते. आपणास सामाजिक संशोधनामध्ये कोणत्या पायऱ्या असतात याचा परिचय पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

१. समस्येचे सुसूत्रीकरण : (Formulation of the Problem)

सामाजिक संशोधनामधील ही पहिली पायरी होय. संशोधनाला सर्वप्रथम समस्याप्रधान परिस्थितीची जाणीव होते. त्याला एखादी संशोधनयोग्य अशा प्रकारची समस्या सूचते. संशोधकाने संशोधन समस्येविषयी केलेले निरीक्षण व त्यासंबंधीच्या त्याच्या विचारशक्तीमुळे किंवा संशोधन समस्येसंबंधी असलेल्या त्याच्या अभ्यासावरून संशोधकाला अशी समस्या सुचू शकते. संशोधकाला सूचलेल्या समस्येची मांडणी ही त्याला संशोधन करता येऊ शकेल याप्रमाणे करावी लागते. यासाठी संशोधन हा अगोदर झालेल्या संशोधनांच्या निष्कर्षांचे परीक्षण करित असतो. यामुळे संशोधकास निवडलेल्या समस्येसंबंधीचे ज्ञान प्राप्त होते. यावरून संशोधकाने निवडलेल्या समस्येसंबंधीची संभाव्य उत्तरे कोणती आहेत याचा विचार संशोधक करू शकतो व या विचारातून त्याला काही अभ्युपगम सुचू शकतात.

२. अभ्युपगमाची मांडणी : (Formulation of Hypotheses)

सामाजिक संशोधकातील ही दुसरी महत्वाची पायरी होय. अभ्युपगम म्हणजे संशोधन समस्येचे तात्पुरते गृहीत धरलेले संभाव्य उत्तर होय. घटनांमधील कार्यकारण संबंधाविषयीचे हे विधान असते. हे विधान तात्पुरत्या स्वरूपाचे असते. अभ्युपगमाद्वारे मांडलेल्या या विधानाचा खरेखोटेपणा पुढील संशोधनामध्ये तपासून पहावयाचा असतो. अभ्युपगमाच्या निर्मितीमुळे संशोधनाला पुढील दिशा प्राप्त होते. संशोधन विषयासंबंधी संशोधकाने मांडलेले अभ्युपगम हे खरे व खोटे ठरण्याची देखील शक्यता असते. ज्यांचे प्रत्यक्ष अनुभवात प्रत्यंतरण घेता येऊ शकेल अशा स्वरूपातील अभ्युपगमांची मांडणी ही सामाजिक संशोधनातील अत्यंत महत्वाची पायरी होय.

३. संशोधन आराखडा विकसित करणे : (Development of Research Design)

सामाजिक संशोधनामधील ही तिसरी प्रमुख अवस्था होय. संशोधकाने निश्चित केलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी तथ्यसंकलनाच्या कार्यपध्दतीसंबंधी घेण्यात आलेल्या निर्णयांचा, नमुना - निवडीच्या बाबतीत घेण्यात आलेल्या निर्णयांचा व तथ्यांच्या विश्लेषणासाठी योजण्यात येणाऱ्या कार्यपध्दतीबाबतच्या निर्णयांचा अंतर्भाव करून तयार करण्यात आलेली योजना म्हणजे संशोधन आराखडा होय.

४. माहितीचे संकलन करणे : (Data collection)

सामाजिक संशोधनातील ही चौथी महत्वाची पायरी होय. संशोधन आराखडा तयार करून घेतलेल्या निर्णयाप्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक अशी माहिती अत्यंत काळजीपूर्वक पध्दतीने संशोधक जमा करित असतो. माहितीच्या संकलनामध्ये संशोधक हा वस्तुनिष्ठ पध्दतीने माहितीचे संकलन करित असतो.

५. माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण : (Classification and Analysis of Data)

सामाजिक संशोधनातील ही पाचवी महत्वाची पायरी होय. संशोधकाने निवडलेल्या अभ्यास विषयासंबंधी मिळविलेल्या माहितीचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. वर्गीकरणामध्ये संशोधकाने मिळविलेल्या माहितीची विशिष्ट पध्दतीने विभागणी केली जाते. संशोधकाने एकत्रित केलेल्या माहितीच्या वर्गीकरणामुळे माहितीला अर्थ प्राप्त होतो. गोळा केलेली माहितीच्या विश्लेषणाच्या सहाय्याने संशोधक हा माहितीमध्ये लपलेला अर्थ स्पष्ट करित असतो.

६. संशोधनाचे निष्कर्ष मांडणे : (A Statement of Conclusions)

सामाजिक संशोधनातील ही सहावी अवस्था होय. संशोधक हा या अवस्थेमध्ये मांडलेले निष्कर्ष हा स्विकारतो किंवा नाकारतो. आधीच्या निष्कर्षाशी हे निष्कर्ष अर्थपूर्णरित्या जोडले जातात. संशोधनाच्या निष्कर्षामुळे आधीच्या संशोधकाला बळकटी प्राप्त होते. किंवा त्यामध्ये बदल सूचविले जावू शकतात संशोधकाने हाती घेतलेल्या संशोधनामुळे नवीन सिध्दान्ताची निर्मिती देखील होऊ शकते. संपूर्ण संशोधन प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर संशोधक हा संपूर्ण संशोधनाविषयीचा अहवाल सर्व तपशीलासह तयार करतो. अहवाल लेखन ही संशोधनप्रक्रियेतील शेवटची अवस्था असते.

स्वयं: अध्ययनासाठी प्रश्न

- १) समाजशास्त्रात बृहत सिद्धांताचा पुरस्कार कोणत्या विचारवंताने केला आहे.
- २) General System Theory हा सिद्धांत कोणी मांडला.
- ३) मानवी बौद्धिक विकासातील शेटच बौद्धिक अवस्था कोणती.
- ४) ऑन द ओरिजिन ऑफ स्पिशीज हा ग्रंथ कोणाचा
- ५) दास कॅपीटल हा ग्रंथ कोणी लिहीला
- ६) प्रतिबिंबित स्वतःचा सिद्धांत कोणी मांडला.
- ७) लोकान्वय पद्धतीत भाषिक व व्यावहारीक संदर्भावर विशेष भर कोणी दिला.
- ८) लोकान्वय पद्धतीशास्त्रांचे जनक कोण.
- ९) Social Theory and Social Structure हा ग्रंथ कोणाचा.
- १०) स्त्री मुक्ती चळवळीची आद्यप्रवर्तक कोण

स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) इमार्शल डुरखेम
- २) टॉलकॅट पार्सन
- ३) प्रत्यक्षवाद / विज्ञानवाद
- ४) चार्लस डार्विन
- ५) कार्लमार्क्स
- ६) चार्लस कुले
- ७) गारफिकेल
- ८) गारफिकेल
- ९) रॉबर्ट मर्टन
- १०) मेरी वुल्स्टोन क्राफ्ट

२.३ सारांश

या घटकात आपण प्रथम संशोधनातील मूलभूत संकल्पनावर भर दिला आहे. त्या अधिकाधिक समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये - सामाजिक विज्ञान नमुना, प्रतिमान, सूक्ष्म सिद्धांत, ब्रहत सिद्धांत, प्रत्यक्षवाद (प्रारंभिक) सामाजिक डार्विनवाद, संघर्ष प्रतिमान, प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद, प्रघटनाशास्त्र, संरचनात्मक प्रकार्यवाद, स्त्रीवादी प्रतिमान, तसेच सामाजिक संशोधनाच्या पायऱ्या अथवा टप्पे, या सामाजिक संशोधनातील मूलभूत संकल्पना आपण विस्तृतरीत्या समजून घेतल्या आहेत.

२.४ सरावासाठी प्रश्न

अ) थोडक्यात उत्तर लिहा.

- १) सूक्ष्म आणि बृहत सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) प्रारंभिक प्रत्यक्षवाद व संघर्ष नमुना चर्चा करा.
- ३) सैद्धांतिक आंतरक्रियावाद
- ४) प्रघटनाशास्त्र
- ५) संरचनात्मक प्रकार्यवाद आणि स्त्रीवादी नमुना

२.५ चिंतन आणि कार्य

सामाजिक संशोधनातील अनेक महत्त्वाच्या संकल्पनांचे वाचन करणे त्याचबरोबर संशोधन अहवालाचे वाचन करून निष्कर्ष टिपण तयार करणे.

२.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. Ram Ahuja - Research Methods
२. सुनील मायी - सामाजिक संशोधन पद्धती
३. भांडारकर पु. ल. - सामाजिक संशोधन पद्धती

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) Social Research Method-Ram Ahuja.
- २) सामाजिक संशोधन पद्धती-प्रदिप आगलवे
- ३) Research Methodology - CR Kothari
- 4) Dooley, David - Social Research Method prentice - Hall of India, New Delhi, 2003.
- 5) Marvashi Amir B. - Qualitative Research in Sociology, Sage Publication Jaipur, 2005.

सत्र-३ : घटक ३
संशोधन आराखडा
(Research Design)

घटक संरचना

३.१ उद्दिष्टे

३.२ प्रस्तावना

३.३ विषय - विवेचन

३.३.१ सामाजिक संशोधनाचा अर्थ

३.३.२ सामाजिक संशोधनाची कार्ये

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न-१

३.३.३ संशोधन आराखड्याचे टप्पे

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न-२

३.३.४ संशोधन आराखडा प्रकार : अन्वेषनात्मक, वर्णनात्मक, प्रयोगात्मक

स्वयंअध्ययनासाठीचे प्रश्न-३

३.३.५ सर्वेक्षण, व्यष्टी अध्ययन पध्दती आणि प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा

३.४ सारांश

३.५ सरावासाठी प्रश्न (स्वाध्याय)

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ उद्दिष्ट्ये : (Objective)

संशोधन आराखड्याचा अर्थ, कार्य व प्रकार यांचा अभ्यास केल्यावर आपणास

- * संशोधन आराखडा म्हणजे काय ते समजेल.
- * संशोधन आराखड्याचे वेगवेगळे प्रकार समजतील.
- * संशोधन आराखड्याच्या प्रकारातून संशोधनाबद्दलचे सर्वांग महत्त्व व माहिती मिळेल.
- * व्यष्टी अध्ययन पध्दती समजेल.
- * पाहणी पध्दती कळेल.

३.२ प्रस्तावना :

संशोधन आराखडा संशोधकाला काळजीपूर्वक व नियोजनबद्ध काम करावे लागते. जसे आपल्या घरात एकादा समारंभ असेल तर त्याचे सर्व नियोजन करावे लागते. सर्वांवर कामाचे वाटप करावे लागते. तर तो कार्यक्रम व्यवस्थितरित्या पार पडतो व तो कार्यक्रम छान पार पडल्याचे आपल्याला समाधान लाभते. पूर्वनियोजनाशिवाय केल्यास अनेक त्रुटी निर्माण होतात. दोष राहून जातील. तसेच संशोधनाचे पण आहे. सामाजिक संशोधनात संशोधन दोषविरहित व्हावे, कमी खर्चात, वेळेची बचत व्हावी, संशोधकाला संशोधन कोणकोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागेल, व त्यातून कोणता मार्ग काढायचा यासाठी संशोधक संशोधन कार्याला सुरुवात करण्यापूर्वी संशोधन आराखडा तयार करेल. त्यामुळे त्याला काम करणे सुलभ होईल. म्हणजे संशोधन आराखडा अत्यंत महत्वाचा आहे.

३.३ विषय विवेचन :

प्रत्येक माणूस दिवसभराचे नियोजन करतो व कामाला लागतो. प्रत्येकालाच वेळ, श्रम व पैसा यांची बचत व्हावी वाटते पण त्यासाठी चांगले नियोजन हवे. म्हणजेच पूर्वनियोजन हा संशोधन आराखड्याचा आला आहे. म्हणजेच रसेल अॅकऑफ च्या मते “ज्या बाबी प्रत्यक्षात उतरावयाच्या असतात त्या अवतरण्यापूर्वीच त्यासंबंधी निर्णय घेण्याची प्रक्रिया म्हणजे संशोधन आराखडा होय.”

म्हणजे संशोधन कार्याला सुरुवात करण्यापूर्वी संशोधकाने अभ्यासाचा विषय निश्चित करणे. माहिती मिळविण्याचे स्रोत ठरविणे. त्यासाठी अभ्यासपध्दती निश्चित करणे, वेळेचे पूर्वनियोजन करणे, तथ्यसंकलन कसे करायचे ते ठरविणे व त्यासाठी वेळेचेही नियोजन करणे म्हणजे संशोधनापूर्वी सांगाडा तयार करणे. यासाठी कोणत्या संशोधन आराखड्याचा वापर करणे हे ठरविणे व त्यानुसार माहिती गोळा करायला लागणे. वाचन करणे, प्रश्नावली, मुलाखत यासाठी स्वतःजवळ प्रश्न तयार करून घेणे. इ. ची पूर्वतयारी करावी लागते.

३.३.१ सामाजिक संशोधनाचा अर्थ : (Meaning Of Social Research)

संशोधनाच्या प्रक्रियेत संशोधक हा जेव्हा आपल्या संशोधन कार्यात सामाजिक घटनांचा अभ्यास करतो. अशा संशोधनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात. कोणत्याही शाखेचा अभ्यास करताना वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर केला जातो. वैज्ञानिक संशोधन पध्दतीव्दारे अनेक समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक घटनांचे अध्ययन करतात. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र इ. सर्वच सामाजिक शास्त्रात वैज्ञानिक पध्दतीव्दारे संशोधन केले जाते. म्हणूनच या सामाजिक विषयांना शास्त्राचा दर्जा प्राप्त होतो. वैज्ञानिक पध्दतीच्या आधारे जेव्हा सामाजिक घटनांच्या संबंधात नवीन ज्ञान प्राप्त करणे आणि जुन्या ज्ञानाचे परीक्षण केले जाते. तेव्हा त्यास सामाजिक संशोधन असे म्हणतात.

मानव हा बुद्धीजीवी प्राणी आहे. तसेच तो जिज्ञासूवृत्तीचा आणि चिकित्सक मनोप्रवृत्तीचाही आहे. सातत्याने नवीन काही शोधण्यात त्याला आनंद मिळतो. सतत शोध घेत राहणे ही मानवी प्रवृत्ती असून ती

निरंतर सुरु असणारी प्रक्रिया आहे. शास्त्रीय संशोधनातून ज्ञानाचा शोध घेतल्यास खऱ्या अर्थाने ते ज्ञान वस्तुनिष्ठ राहिल. शास्त्रीय संशोधनाची दोन आवश्यक तत्वे आहेत. यामध्ये पहिले तत्व म्हणजे निरीक्षण होय. दुसरे तत्व म्हणजे कार्यकारण भाव होय.

शास्त्रीय संशोधनाची ही दोन आवश्यक तत्वे जर सामाजिक तथ्यांच्या संबंधित संशोधनात असतील आणि वैज्ञानिक पध्दतीच्या आधारे हे संशोधन करण्यात आले असेल तर, त्यास सामाजिक संशोधन म्हटले जाते. सामाजिक समस्या सोडविण्याकरिता गृहीतकृत्याचे परीक्षण केले जाते. नवीन घटनांचा शोध घेतला जातो. विशिष्ट घटनांमधील नवीन संबंध शोधण्याच्या उद्देशाने कोणत्या तरी योग्य पध्दतीचा उपयोग करणे हा सामाजिक संशोधनाचा अर्थ आहे, यासाठी असेही म्हणता येईल की सामाजिक घटना किंवा विद्यमान सिध्दांतांच्या संबंधात नवीन ज्ञानाची प्राप्ती करण्यासाठी उपयोगात आणली जाणारी वैज्ञानिक पध्दती म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.

सामाजिक संशोधन ही ज्ञानप्राप्तीची एक पध्दत असून त्यातून निरीक्षण, वर्गीकरण, प्रयोग व निष्कर्षांच्या सामान्य शास्त्रीय पध्दतींचा वापर केला जातो. या पध्दतीद्वारे अज्ञात सामाजिक घटनांचा शोध घेतला जातो. तर ज्ञान सामाजिक घटनांचे विश्लेषण केले जाते. म्हणजेच सामाजिक संशोधन ही सामाजिक जीवनाच्या संबंधामध्ये सत्याचा शोध घेणारी एक शास्त्रीय पध्दती आहे.

सामाजिक संशोधनाची व्याख्या : (Definition Of Social Research)

सामाजिक संशोधनातून नेमका अर्थबोध शोधून काढून संशोधक संशोधनाची प्रक्रिया पूर्ण करतो व नवीन शोध लावल्याचा आनंद घेतो त्याआधारे सिध्दांत मांडू शकतो. यासाठी संशोधनाच्या नेमक्या व्याख्येचाही अभ्यास होणे गरजेचे आहे. अशा काही शास्त्रज्ञांच्या व्याख्या पुढील प्रमाणे :

१. **बोगार्डस** : “एकत्रित राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील क्रियाशील अंतर्भूत प्रक्रियांचे संशोधन म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.”

२. **सी. ए. मोडर** : “सामाजिक घटना आणि समस्या याबाबत नवीन ज्ञान प्राप्तीकरिता करण्यात आलेल्या व्यवस्थित संशोधनाला आपण सामाजिक संशोधन म्हणतो.”

३. **एस. स्लेसिंजर आणि एम. स्टीफेनसन** : “ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारित करणे, त्याची अचूकता तपासणे आणि सिध्दांतांच्या मांडणीसाठी किंवा कलेच्या व्यावहारिक उपयोगासाठी हे ज्ञान कितपत उपयोगी पडते हे पाहण्यासाठी शास्त्रीय पध्दती शोधून काढणे, त्यांचे विश्लेषण करणे आणि सामाजिक जीवनाच्या संकल्पना मांडण्याची व्यवस्थित पध्दत म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.”

४. **श्रीमती पॉलीन व्ही. यंग** : “सामाजिक संशोधन एक शास्त्रीय योजना असून जिचा उद्देश तार्किक आणि क्रमबद्ध पध्दतीद्वारा नवीन तथ्यांचा शोध घेणे किंवा जुन्या तथ्यांचे पुनर्परीक्षण आणि त्यांच्यात आढळून येणारे अनुक्रम, अतःसंबंधी कार्यकारणभाव आणि त्यांना संचलित करणाऱ्या नैसर्गिक नियमांचे विश्लेषण करणे हा आहे.”

वरील व्याख्याच्या आधारे सामाजिक संशोधनाचा नेमका अर्थ अभिप्रेत होतो. याशिवाय सामाजिक संशोधनाच्या काही वैशिष्ट्यांच्या आधारेही सामाजिक संशोधनाचा अर्थ अधिक स्पष्टपणे समजू शकेल. त्यासाठी सामाजिक संशोधनाची काही वैशिष्ट्ये पाहू या.

सामाजिक संशोधनाची वैशिष्ट्ये :

१. **सामाजिक घटनांचा अभ्यास करणे :** सामाजिक संशोधन हे सामाजिक घटनांशी निगडित असते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात सामाजिक घटनांचा अभ्यास केला जातो. प्रत्येक व्यक्ती समाजाचा सदस्य असते. सामाजिक संशोधनात एखाद्या व्यक्तीचा त्यांच्या सामाजिक वर्तनाचा, आवडी निवडी, क्रिया प्रतिक्रियांचा अभ्यास केला जातो. व्यक्ती बरोबर सामाजिक संस्था, समुह, समस्या व संस्कृती इ. चा अभ्यास केला जातो. म्हणजेच सामाजिक संशोधनात सामाजिक घटनांचा अभ्यास केला जातो.

२. **नवनवीन तथ्यांचा शोध घेतला जातो :** प्रत्येक शास्त्राचा उद्देश हा नवीन तथ्यांच्या नवीन संबंध आणि घटनेला संचलित करण्याच्या नियमांचा शोध घेणे हा असतो. जुन्या तथ्यांचे पुनर्परीक्षण केले जाते. कारण संशोधनाच्या तंत्रामध्ये सुधारणा होत असते. त्यामुळे जुनी तथ्ये आणि सिध्दांत सुधारित तंत्राव्दारे पुनर्परीक्षण करणे आवश्यक असते. तर काही वेळा घटनांमध्ये परिवर्तन होते. तेव्हा बदलत्या परिस्थितीचा अभ्यास होणे त्याची तथ्ये तपासून घेणे आवश्यक असते. म्हणून सामाजिक संशोधनात नव्या तथ्यांचा शोध घेतला जातो. तसेच जुन्या तथ्यांचे परीक्षण केले जाते.

३. **कार्यकारण संबंधाचा शोध घेणे :** मानवाचे वर्तन हे वेगवेगळ्या प्रकारचे असते. या विविध प्रकारच्या वर्तनातून कार्यकारण संबंधाचा शोध हा सामाजिक संशोधनात घेतला जातो. मानवी वर्तन ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. पण वेगवेगळ्या वर्तनातून मानवाच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून अध्ययन केल्यास वेगवेगळ्या क्रिया-प्रतिक्रियामध्ये कार्यकारण संबंध असल्याचे आढळून येते. त्याआधारेच सिध्दांत मांडणे शक्य असते.

४. **वैज्ञानिक पध्दतीचा उपयोग करणे :** सामाजिक संशोधन हे वैज्ञानिक पध्दतीने केले जाते. वैज्ञानिक पध्दत ही सामाजिक संशोधनाचा आधार आहे. सामाजिक संशोधनात निरीक्षण, तथ्यांचे संकलन, वर्गीकरण, परीक्षण इ. सर्व वैज्ञानिक पायऱ्यांचा उपयोग केला जातो. त्या आधारावर निष्कर्ष मांडले जातात. म्हणून सामाजिक संशोधन हे देखील शास्त्रीय पध्दतीने केले जाते. त्यामुळे वैज्ञानिक पध्दतीचा अवलंब हे अतिशय महत्वाचे वैशिष्ट्ये होय.

वरील वैशिष्ट्ये व व्याख्यांच्या आधारे सामाजिक संशोधनाचा पूर्णपणे अर्थ समजतो. त्यामुळे सामाजिक संशोधनाची कार्य कोणकोणती हे ही अभ्यासणे सुलभ होईल.

३.३.२ सामाजिक संशोधनाची कार्ये : (Functions Of Social Research)

संशोधन कार्यात संशोधक हा अभ्यासापूर्वी सर्व नियोजन करून आपला संशोधन आराखडा तयार करतो. जशी एखादी इमारत बांधण्यापूर्वी वीट, वाळू, सिमेंट आणले जाते. तसेच संशोधनकार्यात संशोधन

विषयक सर्व बाबींचा विचार करून सामाजिक संशोधन करण्यास संशोधक सज्ज होवून मनापासून आणि बुद्धीने, विचाराने आपले कार्य चालू करतो. व त्यात यशस्वी होतो. अशा सामाजिक संशोधनाची काही कार्ये पार पाडावी लागतात. ती पुढील प्रमाणे :

१) **अभ्यासविषय निश्चित करावा लागतो** : संशोधकाला संशोधन कार्यासाठी स्वतःचा अभ्यासविषय प्रथम निश्चित करावा लागतो. म्हणजेच अभ्यासक्षेत्र आधी ठरवून घ्यायचे म्हणजेच समस्यासूत्र ठरवून घेतले की अभ्यासाला सुरुवात करणे सुलभ जाते. जसे गावाला जाताना प्रवासाचा सर्व मार्ग, कधी सुरुवात करायची, कोणत्या गावाला जायचे हे ठरवून मग वाहन ठरविणे व प्रवास छान करणे तसे संशोधकाने संशोधनाचा अभ्यासविषय ठरवून त्यासाठी लागणारा कालखंड, मर्यादा, वेळ याचा विचार करून नियोजनबद्धरित्या संशोधन कार्य केले पाहिजे.

२) **समस्यासूत्र ठरविणे** : संशोधकाने संशोधनकार्यात समस्यासूत्र एकदा निश्चित केले की त्यासंबंधी सर्व आवश्यक ती माहिती काढून व कशी मिळवायची याविषयक संशोधन आराखड्यात ठरविता येते. तथ्यसंकलन करताना मिळवायची माहिती वस्तुनिष्ठरित्या कशी मिळवता येईल याबाबतचे विचार करून योग्य त्या अभ्यासपध्दतीचा वापर करून त्याचे विश्लेषण करून संशोधन आराखड्यात बसविले जाते. म्हणून समस्यासूत्र ठरणे गरजेचे आहे.

३) **वेळेची मर्यादा असली पाहिजे** : संशोधकाला काम करताना संशोधनाचा आराखडा ठरविताना प्रथम वेळेचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. वेळेचे नियोजन जर असले तर कोणत्या कार्याला किती वेळ द्यायचा, महत्त्व द्यायचे हे संशोधनकर्त्याला ठरविता येते. सामाजिक समस्यांची कितीही गुंतागुंत असेल तर संशोधकाला वेळेचे नियोजन हे करायला लागतेच व पूर्वनियोजनाप्रमाणे तेवढा-तेवढा वेळ हा त्या-त्या कामासाठी दिला पाहिजे.

४) **तथ्य संकलन करणे** : संशोधनाच्या कामात संशोधकाने कोणती संशोधन पध्दती वापरायची व संशोधन-कामासाठी किती नमुने निश्चित करायचे हे ठरवायचे. व त्याच्या आधारे तेवढी माहिती घेऊन संख्याशास्त्राच्या आधारे स्वतंत्र वर्गीकरण करून त्यानुसार तक्ते तयार करून त्याची विश्लेषणात्मक माहिती द्यायची. यामुळे संशोधन अधिक स्पष्ट होते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनात तथ्य संकलनाला फार महत्त्व आहे.

५) **विश्लेषण वस्तुनिष्ठ असावे** : संशोधकाने ज्या समस्यासूत्राच्या आधारे एखाद्या समस्येचा अभ्यास केला असेल. त्या अभ्यासाच्या तथ्य संकलनाला जसे महत्त्व आहे. तसे तथ्य संकलनाच्या विश्लेषणालाही तेवढेच महत्त्व आहे. कारण विश्लेषण हे एकदम अचूक व शास्त्रीय सिध्दांताला अनुसरून असावे म्हणजेच ते वस्तुनिष्ठ असावे. एकूणच सामाजिक संशोधनात व संशोधन आराखड्यात तथ्य विश्लेषणाला महत्त्व असून ते विश्लेषण कसे व कोणत्या तत्वांच्या आधारे केले जाणार आहे याबाबतचा उल्लेख त्यात असतो.

अशाप्रकारची अनेकविध कार्ये सामाजिक संशोधनाच्या प्रक्रियेत संशोधकाला पार पाडावी लागतात. अशी कार्ये पार पाडणे म्हणजे संशोधन सुरु होण्याआधीच प्रतिबिंब तयार होणे होय किंवा संशोधनाची इमारत प्रत्यक्षात उभी करायची कशी हे योजनाबद्धरित्या ठरविणे होय. यासाठी ही कार्ये पार पाडावी लागतात.

स्वयंअध्ययन :

अ) पुढील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात द्या.

- १) संशोधन आराखड्यात संशोधकाला काम कसे करावे लागते?
- २) सामाजिक संशोधनाची व्याख्या सांगा.
- ३) सामाजिक संशोधन हे कशाशी निगडीत असते?
- ४) सामाजिक संशोधनाचा आधार कोणता ?
- ५) सामाजिक संशोधनाची कार्ये कोणती ते सांगा.

३.३.३ संशोधन आराखड्याचे टप्पे किंवा पायऱ्या : (Phases In Research Designing)

संशोधकाला आपल्या संशोधनकार्यात शास्त्रीय पध्दतीचा वापर करून सत्याचा शोध घेणे हे गरजेचे असते. किंबहुना असेही म्हणता येईल की सत्याचा शोध घेणे हे शास्त्राचे ध्येय असते. म्हणजेच सामाजिक संशोधनाचे स्वरूप देखील वैज्ञानिक आहे. म्हणूनच कोणत्याही सामाजिक घटना अथवा समस्या यांचा अभ्यास वैज्ञानिक पध्दतीनेच केला जातो.

संशोधकाला संशोधन कार्यात भरपूर वेळ द्यावा लागतो. तसेच प्रत्येक गोष्ट विचारपूर्वक करावी लागते. संशोधनासाठी तो जसा स्वतःचा जास्तीत जास्त वेळ देतो तसेच तो इतरांचेही सहकार्य मिळवतो, कामकाजपूर्ण होईपर्यंत वेळेच्या बचतीत, आर्थिकदृष्ट्या पैसे खर्च होतात. पण तो संशोधन कार्यात समस्यासूत्रणापासून निष्कर्षापर्यंत पोहचतो. वैचारिकदृष्ट्या ठाम राहून वैज्ञानिक अभ्यासपध्दतीने तो आपले संशोधन पूर्ण करतो. कार्ल पियर्सनने वैज्ञानिक संशोधन पध्दतीबद्दल असे म्हटले आहे की “विज्ञानाचे कार्य म्हणजे घटनांचे वर्गीकरण करणे व त्यांचा क्रम व सापेक्ष महत्त्व जाणणे हे होय.”

सर्व सामाजिक शास्त्रांना सर्वमान्य होईल अशी वैज्ञानिक अभ्यासपध्दत निर्माण करून त्या चौकटीतच सामाजिक संशोधनातील सर्व प्रकारच्या प्रक्रिया पार पाडणे हे सर्व सामाजिक शास्त्रांसाठी योग्य आहे. संशोधन कार्यात ‘तथ्ये’ गोळा करावी लागतात. ‘तथ्ये’ ही पूर्णपणे वैज्ञानिक असतात. याबाबत गुड आणि हॅट म्हणतात, “ज्या गोष्टींचा पडताळा पाहता येतो, जी माहिती पुन्हा पुन्हा तपासता येते त्या माहितीला तथ्य किंवा वस्तुस्थिती म्हणावे.”

वैज्ञानिक पध्दतीने संशोधनाची सुरुवात ही समस्यासूत्रणाने म्हणजे विषय निवडीने होते आणि शेवट संशोधनातून निष्कर्ष काढून त्याचा अहवाल तयार केला जातो. वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करून संशोधनाच्या

काही पायऱ्या किंवा टप्पे तयार केले. याच्या आधारे संशोधन पूर्ण केले जाते. अशा या संशोधनाच्या पायऱ्या किंवा टप्पे पुढीलप्रमाणे :

१) समस्यासूत्रण : (Formulation of The Problems)

संशोधन प्रक्रियेत संशोधनाची सुरुवात ही वैज्ञानिक पध्दतीप्रमाणे म्हणजे विषय निवडीपासून होईल. संशोधकाला कोणत्या विषयाच्याबाबत संशोधन करायचे आहे याचा विचार करून विषय निश्चित करावा. व निश्चित केल्यावर त्या समस्येचे संशोधन करायचे आहे हे ठरवून वैज्ञानिक पध्दतीने अभ्यासविषयक सुरू करावा.

संशोधकाला विषय निवडीचे स्वातंत्र्य राहते कारण त्याची आवड त्यात असते. आवडीनुसार विषय निवडल्याने मनापासून संशोधक त्यात जीव ओतून संशोधनाची दिशा ठरवितो. ही दिशा ठरविताना संशोधक एका गोष्टीची खबरदारी घेतो ती म्हणजे संशोधनासाठी निवडलेला विषय उपलब्ध वैज्ञानिक पध्दती आणि तंत्राच्या साहाय्याने त्या विषयाचे अध्ययन होणे शक्य आहे. तसेच आणखी बाबींची काळजी घ्यावी लागते. ती म्हणजे संशोधनाचा विषय व्यापक असू नये. त्यात अभ्यासास अडथळे निर्माण होतात. निष्कर्ष निघणे अवघड होते. म्हणून विषय काळजीपूर्वक व सर्व बाजूंनी विचार करून निवडावा. याबाबत नॉर्थरोप म्हणतो की, “आपल्या संशोधनाच्या नंतरच्या पायऱ्यात संशोधक सर्वाधिक कठीण पध्दतीचा प्रयोग करू शकतो. परंतु संशोधक कार्याची सुरुवात ही चुकीची किंवा अवडंबर पध्दतीने करण्यात आली तर पुढे जावून केवळ कठीण पध्दती परिस्थितीमध्ये सुधारणा करू शकणार नाही. संशोधन कार्य हे त्या जहाजाप्रमाणे आहे की, जे एका दूरच्या ठिकाणी जाण्याकरिता बंदरावरून सुटते. परंतु सुरुवातीलाच दिशा निर्धारित करण्याच्या संदर्भात थोडीशी चूक झाली तर ते जहाज कितीही कुशलतापूर्वक बनविले गेले असेल आणि जहाजाचा चालक हा कितीही योग्य आणि कुशल असेल तरी जहाज भटकण्याचीच शक्यता अधिक असते. म्हणजेच संशोधकाची अवस्था दिशा चुकल्यामुळे भटकत असलेल्या जहाजासारखी होते. म्हणून संशोधनाचे क्षेत्र हे मर्यादित असावे.”

तसेच ऑगबर्न यांनी देखील संशोधकांना असे सूचित केले आहे की, “संशोधकाने संशोधन कार्यासाठी अशा विषयाची निवड कधीही करू नये की, ज्या संदर्भात प्रमाणसिद्ध तथ्ये उपलब्ध नाहीत. आणि जे पध्दतीशास्त्राच्या दृष्टीने अतिशय कठीण आहे.”

या दोन्ही शास्त्रज्ञांच्या मतानुसार असे दिसून येते की संशोधकाने अत्यंत विचारपूर्वक व काळजीपूर्वक पूर्वनियोजनबद्ध आणि वैज्ञानिक पध्दतीची बैठक असणारा विषय निवडावा. तर संशोधन कार्य यशस्वीरित्या पार पडते.

२) गृहीतकृत्याची निर्मिती : (Formulation Of Hypodthesis)

गृहीतकृत्यामुळे संशोधनाची दिशा निश्चित होते. संशोधन कार्यात समस्येचे एक संभाव्य उत्तर मांडण्यासाठी आलेले विधान म्हणजेच गृहीतकृत्य होय. संशोधन विषयाच्या पूर्वज्ञानावरून व माहितीच्या

आधारे गृहीतकृत्याची निर्मिती केली जाते. एकदा गृहीतकृत्य निश्चित झाले की संशोधकाला अभ्यासाकडे लक्ष केंद्रित करता येते. संशोधन कोणत्याही प्रकारचे असो त्यात गृहीतकृत्य हे असते. परंतु सर्वच प्रकारच्या संशोधनात गृहीतकृत्याची निर्मिती करणे आवश्यक नसते.

गृहीतकृत्याची निर्मिती ही विषयाच्या पूर्वज्ञानावर व माहितीच्या आधारे केली जाते. संशोधनकर्त्याने गृहीतकृत्याची निर्मिती अत्यंत काळजीपूर्वक, सैद्धांतिकदृष्ट्या स्पष्ट, सोप्या भाषेत निरीक्षणक्षम अशी असावयास हवी, गृहीतकृत्य हे संशोधन समस्येचे संभाव्य असे उत्तर असले तरी ते प्रत्येक वेळी खरेच ठरेल असे नाही. कारण उपलब्ध झालेली माहिती म्हणजेच तथ्य संकलनांवर आधारित गृहीतकृत्ये ही खरे किंवा खोटे देखील ठरू शकते. एकूण संशोधनाच्या प्रक्रियेत गृहीतकृत्यांना अत्यंत महत्व असून अभ्यासाचा तो एक गाभा समजला जातो.

३) संशोधन आराखडा : (Research Design)

सामाजिक संशोधनात संशोधन आराखडा तयार करण्यासाठी अनन्य साधारण महत्व आहे. गृहीतकृत्याची मांडणी झाली की संशोधनकर्त्याला संशोधन आराखडा तयार करणे क्रमप्राप्त असते. संशोधकाचा वेळ, श्रम, पैसा या सर्वांचा विचार करून तो संशोधन आराखडा तयार करतो. संशोधन आराखडा हे संशोधन कार्याचे नियोजन आहे. संशोधकाला संशोधन आराखडा तयार करताना आपल्या या संशोधन कार्यात भविष्यात कोणत्या अडचणी निर्माण होतील किंवा कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागेल व त्याचे निवारण कसे करता येईल याचा विचार करूनच तो निर्णय घेत असतो. संशोधन आराखड्यामुळे संशोधकाचे संशोधनाचे कार्य यशस्वी होण्यास सहकार्य मिळते. संशोधकाचा वेळ, पैसा व श्रम यांची बचत होते. सर्वच प्रकारच्या संशोधनात संशोधन आराखड्याचे स्वरूप एकसारखे नसते. आपल्या अभ्यासविषयाला योग्य असा असणारा संशोधन आराखडा म्हणजे अन्वेषणात्मक अथवा वर्णनात्मक किंवा प्रयोगात्मक आणि निदानात्मक अशा योग्य त्या प्रकारात बसवावा लागतो. एकंदरित संशोधनकर्त्याला संशोधनासाठी आदर्श आराखडा तयार करावा लागतो.

४) नमुना निवड : (Sampling)

संशोधन प्रक्रियेत संशोधकाला संपूर्ण संशोधन करण्यासाठी वेळ, श्रम व पैसा यांचा विचार करता प्रतिनिधी स्वरूपाच्या एककांची निवड करावी लागते. संशोधक हा आपल्या संशोधन विषयाचे समग्र निश्चित करताना त्या समग्रातील प्रातिनिधीक नमुना निवडतो. नमुना निवड करताना संशोधकास वैज्ञानिक पध्दतीचा अवलंब करावा लागतो. नमुना निवडीच्या दोन पध्दती आढळतात त्या म्हणजे संभाव्यता व असंभाव्यता. या दोन पध्दतीपैकी कोणती पध्दत वापरायची याचे स्वातंत्र्य संशोधनकर्त्याला असते. नमुना निवड करताना मात्र संशोधकाला वैज्ञानिक पध्दतीचा अवलंब करावा लागतो. नमुना निवड करताना संशोधकास समग्राची एकरूपता, प्रातिनिधीक नमुन्याची शक्यता आणि निष्कर्षाची पर्याप्तता हवी. नमुना निवड पध्दतीच्या मूलभूत तत्वांचे पालन संशोधकास करावे लागते. त्यामुळे नमुना हा योग्य व प्रातिनिधीक स्वरूपाचा असतो. संशोधनात नमुना निवडीला अत्यंत महत्व आहे कारण त्याच्या आधारेच निष्कर्ष काढले जातात.

५) तथ्य संकलन आणि तथ्यांचे वर्गीकरण : (Data Collection And Classification Of Data)

संशोधन प्रक्रियेत माहिती मिळविण्याचे दोन स्रोत संशोधकाला तथ्य संकलनासाठी उपयुक्त ठरतात. प्राथमिक व दुय्यम स्रोत असे म्हटले जाते. प्रश्नावली, मुलाखत, अनुसूची, निरीक्षण याद्वारे संशोधनकर्त्याला विषयाशी संबंधित असे साहित्य वाचून त्याचे चिंतन, मनन करावे लागते. सखोल ज्ञान मिळवावे लागतो. आपल्यापेक्षा जेष्ठ व अनुभवी व्यक्तींना विचारांचे आदान-प्रदान करून माहिती घ्यावी लागते. या देवाण-घेवाणीतून संशोधनकर्त्याला आपल्याकडील त्रुटी, दोष काढून टाकून दोषविरहित संशोधन बनविता येते. कधी-कधी एकापेक्षा अधिक साधनांचा वापर करून संशोधन केले जाते.

तथ्यांचे संकलन करणे व त्याचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे तक्ते, आलेख तयार केले जातात. वर्गीकरण करून तक्ते तयार केले जातात. विखुरलेल्या तथ्यांना एकत्रित करणे. आवश्यक त्या तथ्यांचे वर्गीकरण करून त्यातून साम्य व भेद दर्शविणे हे करावे लागते. त्यामुळे संशोधनात तथ्य संकलन करून त्यांचे यथायोग्य वर्गीकरण करून उत्तम संशोधन करणे व योग्य निष्कर्ष काढणे हे संशोधकाचे कामच असते.

६) तथ्यांचे विश्लेषण व निष्कर्ष : (Analysis Of Data And Conclusion)

संशोधन प्रक्रियेतील तथ्य संकलनानंतर त्याचे वर्गीकरण करून त्याचे विश्लेषण करणे हे अत्यंत महत्वाचे काम होय. विश्लेषण ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. संकलित केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण, सांकेतिकरण करणे, तथ्यांच्या सारण्या व कोष्टके तयार करणे, संख्याशास्त्रीय निष्कर्षांचे प्रतिपादन करणे या सर्व गोष्टींचा समावेश विश्लेषणाच्या प्रक्रियेत होतो. ही प्रक्रिया मोठी व गुंतागुंतीची असली तरी ती करणे एवढ्यासाठी गरजेचे असते की त्या विश्लेषणावरून संशोधनाचे योग्य ते अचूक असे निष्कर्ष निघणार असतात.

७) निष्कर्षाचे निर्वचन आणि अहवाल लेखने :

संशोधकाच्या संशोधन प्रक्रियेतील हा शेवटचा टप्पा होय. संशोधनामधून मांडलेल्या निष्कर्षांच्या व्यापक अर्थाचा शोध होणे म्हणजे निर्वचन होय. त्याकरिता संशोधनकर्त्यास आपल्या विद्यमान सिध्दांताच्या किंवा विश्वसनीय अशा उपलब्ध ज्ञानाच्या निकषावर पुनर्परीक्षण करावे लागते. निष्कर्षांचे निर्वचन झाल्यावर संशोधकाचे संशोधन कार्य संपले असले तरी संशोधनकर्त्याच्या संशोधनाची माहिती समाजापर्यंत पोहचविणे गरजेचे असते. म्हणून संशोधनाचा अहवाल तयार करणे हे खऱ्याअर्थाने शेवटचे कार्य होय.

अहवाल लेखनात प्रस्तावना, समस्येचे वर्णन, संशोधनाचा उद्देश, अभ्यासक्षेत्र, नमुना निवड, संशोधन कार्याचे तथ्य संकलन, संकलनाचे विश्लेषण व निर्वचन आणि सूचना इ. गोष्टी सविस्तररित्या मांडणे गरजेचे आहे. अहवालासोबत योग्य ती सर्व परिशिष्टे जाडावी लागतात. म्हणजेच अहवाल लेखनही तेवढे महत्वाचे आहे.

अशारितीने संशोधनात अनेक टप्प्यांचा वापर केला जातो. त्यामुळे प्रत्येक टप्पा हा महत्वाचा असतो. त्यामुळे संशोधनकर्त्याने संशोधन कार्य काळजीपूर्वक करणे गरजेचे आहे.

स्वयंअध्ययन

ब) पुढील विधानातील रिकाम्या जागा भरा.

१) संशोधनकार्यात पध्दतीचा वापर केला जातो.

२) वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करून पायऱ्या किंवा टप्पे तयार केले जातात.

३) संशोधकाला चे स्वातंत्र्य राहते.

४) मुळे संशोधनाची दिशा निश्चित होते.

५) हे संशोधन प्रक्रियेची शेवटची पायरी आहे.

३.३.४ संशोधन आराखडा प्रकार :

१) संशोधन आराखड्याचा अर्थ : (Meaning Of The Research Design)

संशोधन हे वैज्ञानिक पध्दतीने होत असते. तेव्हा त्याआधारे निघालेले निष्कर्ष हे सुध्दा शास्त्रीयच असणार आहेत. म्हणजेच सामाजिक संशोधन हे वैज्ञानिक पध्दतीने केले जाते. व त्या संशोधनाचे कार्य योजनाबद्धरित्या होते. त्याआधारेच संशोधनाचा आराखडा ठरत असतो. प्रत्येक संशोधन कार्यात संशोधन आराखड्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण येणाऱ्या अडचणी, समस्या, कशा टाळता येतील अथवा त्यावर नियंत्रण आणता येईल हे संशोधनकर्त्याला पहावे लागते. कारण सर्वच गोष्टी संशोधनकर्त्याच्या लक्षात राहतीलच असे नाही. म्हणून काही प्रतिकात्मक संकल्पना लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. संशोधन कार्याच्या संबंधात घेतलेल्या निर्णयाच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा म्हणतात.

संशोधन आराखड्याशिवाय वस्तुनिष्ठ संशोधन करणे अशक्य आहे. कारण संशोधनकर्त्याला संशोधनापूर्वीच संशोधन कशाप्रकारे करायचे? नमुना कोणता निवडायचा? तथ्ये कशी संकलित करायची? इ. बाबतचे सर्व नियंत्रण तो संशोधन आराखड्यात आधीच निश्चित करतो. व येणाऱ्या अडचणींचे निराकरण कसे करायचे हे ही ठरवितो. या संशोधन आराखड्याच्या उपयुक्ततेबाबत अल्फ्रेड कान्ह यांनी म्हटले आहे की, “संशोधनाच्या प्रारंभिक स्थितीमध्ये संशोधन आराखड्याची निर्मिती प्रस्तावित अध्ययनाच्या उपयुक्ततेस स्पष्ट करते. आणि पध्दती संबंधी प्रमुख समस्यांच्या निराकारणासाठी सहाय्यता पोहचवली जाते.”

यासाठी संशोधन आराखड्याच्या काही व्याख्या पाहू. म्हणजे संशोधन आराखडा ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

संशोधन आराखड्याच्या व्याख्या : (Definitions Of Research Design)

१) **एकॉफ** : “निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वीच निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला आराखडा असे म्हणतात.”

२) **एफ. एन. करलिंगर** : “संशोधन आराखडा संशोधनाची एक योजना, संरचना आणि एक रणनीती आहे, ज्याद्वारे संशोधन प्रश्नाची उत्तरे प्राप्त केली जातात आणि भिन्नत्व प्रसरणावर नियंत्रण ठेवले जाते.”

वरील व्याख्यांनुसार संशोधन आराखडा ही एक संशोधनाची रूपरेषा असून संशोधनातल्या अभ्यासविषयापासून ते निष्कर्षपर्यंत संशोधकाला विचारविनिमय करून श्रम, वेळ व पैसा यांची बचत करून संशोधनातील उद्दिष्टांची प्राप्ती करून घेतात.

संशोधन आराखड्याचे प्रकार

स्पष्टीकरणात्मक अन्वेषणात्मक वर्णनात्मक

(Explanatory) (Exploratory) (Descriptive)

अन्वेषणात्मक (परिचयात्मक) आराखडा : जेव्हा एखाद्या संशोधन कार्याचा उद्देश कोणत्या सामाजिक घटनेमध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे हा असतो तेव्हा अशा संशोधनासाठी तयार केल्या जाणाऱ्या आराखड्याला अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक आराखडा असे म्हणतात. या आराखडा प्रकारात अज्ञात तथ्यांचा शोध घेणे व मानवी ज्ञानाची वृद्धी करणे हा मुख्य उद्देश असतो. तसेच घटनेचे मूळ स्वरूप व प्रक्रियांच्या वास्तविकतेचा शोध घेतला जातो. सामाजिक शास्त्रांतील कोणत्याही क्षेत्रात गृहीतकृत्याची निर्मिती ही अन्वेषणात्मक अध्ययनाच्या आधारावर केली जाते.

याबाबत सेल्टिज, जहोडा आणि इतरांनी लिहिले आहे की, “अधिक निश्चित अशा संशोधनाच्या हेतूने संबंधित गृहीतकृत्याच्या निर्मितीमध्ये सहाय्यक ठरतील अशा अनुभवांना प्राप्त करण्यासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आवश्यक आहे.” तर डी. काटझ यांनी म्हटले आहे की अन्वेषणात्मक अध्ययने शास्त्राच्या प्राथमिक स्थितीचे प्रतिनिधित्व करणारी असतात. या अध्ययनामुळे संशोधन समस्येच्या स्वरूपीकरणासाठी आवश्यक लागणारे ज्ञान संशोधनकर्त्यास प्राप्त होऊ शकते. असे ज्ञान, पुढे ज्याची चाचणी घेण्यासाठी संशोधन करायचे आहे. अशा गृहीतकृत्याच्या निर्मितीसाठी उपयुक्त ठरते.” यावरून असे दिसून येते की समस्या किंवा विषयाची निवड केल्यानंतरच गृहीतकृत्याची निर्मिती यशस्वीपणे करण्यासाठी अन्वेषणात्मक आराखड्याचे विशेष महत्व आहे.

अन्वेषणात्मक आराखडा व त्याची पध्दत पाहता कधी-कधी डॉक्टरांचे रुग्णांबाबत होणारे काम आणि ह्या आराखड्याचे काम सारखेच वाटते. डॉक्टर जसे रुग्ण त्यांच्याकडे गेल्यावर त्याला होणारा त्रास, यापूर्वी कधी असा त्रास झाला होता का? याशिवाय वेगळा काही त्रास झाला होता का? किंवा आहे का? हे सर्व विचारूनच विचारपूर्वक औषध देतो आणि रोगाचे अचूक निदान करतो. म्हणजेच डॉक्टरही एकप्रकारचे संशोधनच करित असतो. तर अन्वेषणात्मक आराखड्यात समस्येचा अभ्यास करून त्याबाबत गृहीतकृत्ये

ठरवून समस्येचा सर्व अंगांनी अभ्यास करताना प्राथमिक स्रोत व दुप्पट स्रोत याचा वापर केला जातो व संशोधनाचे निष्कर्ष गृहीतकृत्याला अनुसरून असे निघाल्याचे पाहून संशोधनाचे कार्य यशस्वी झाल्याचे समाधान मानतो.

याबाबत सेलिटज, जहोडा आणि इतरांनी अन्वेषणात्मक अध्ययनासाठी आवश्यक ते ज्ञान उपलब्ध व्हावे म्हणून माहिती संकलित करताना पुढील तीन गोष्टींचे विवेचन केले आहे.

१) साहित्य सर्वेक्षण :

संशोधनकर्त्याने संशोधनाचा अभ्यास सुरू करण्यापूर्वी त्या विषयाच्या अनुषंगाने सर्व साहित्य वाचले पाहिजे. विषय नवीन असला तरी त्याच्या अनुषंगाने सर्व पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, संशोधनपत्रिका इ. चे वाचन केले पाहिजे. या वाचनातूनच महत्वपूर्ण सिद्धांत कोणते हे संशोधकाला समजेल. त्या सिद्धांताच्या आधारे नवीन गृहीतकृत्ये मिळतील. संशोधकाला सर्वात महत्वाचा फायदा म्हणजे संदर्भ ग्रंथसूची, सारांश, अनुक्रमणिका इ. गोष्टी मिळतील. सध्या इंटरनेटच्या जमान्यात तर ह्या गोष्टी सहज सुलभ झाल्या आहेत.

२) अनुभव सर्वेक्षण :

संशोधकाला अभ्यास करताना समाज हा एक प्रयोग शाळा झाली आहे. अनुभवी, तज्ञ, जेष्ठ व्यक्तींशी संपर्क साधून माहिती अधिकाधिक वाढविणे, लोकांपुढे ते ज्ञान मांडणे हे करतात. व त्याआधारे संशोधन चांगल्या प्रकारे झाल्याचे समाधान संशोधकालाही मिळते.

३) अंतर्दृष्टीस प्रेरणा देणाऱ्या घटनांचे विश्लेषण :

अशा आराखडा पध्दतीने संशोधकांची अंतर्दृष्टी विकसित होते. गृहीतकृत्ये तयार करणे व वास्तविक संशोधन करणे यामध्ये अंतर्दृष्टीचा विकास होतो. प्रत्येक सामूहिक जीवनाबाबत नवनवीन माहिती मिळते. ज्ञानातभर पडते.

याबरोबरच अन्वेषणात्मक आराखड्याचे काही ठळक असे उद्देश दिसून येतात, ते म्हणजे गृहीतकृत्याचे परीक्षण करणे, संशोधन पध्दतीचे स्पष्टीकरण देणे, महत्वाच्या समस्येकडे संशोधकाचे लक्ष वेधणे, अपरिचित क्षेत्रात गृहीतकृत्याचा आधार प्राप्त करणे, संशोधन कार्यास सहाय्यास करणे, अधिक महत्वपूर्ण विषयांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी संशोधकास प्रेरित करणे. यावरून अन्वेषणात्मक आराखड्याचे विशेष महत्व लक्षात येते.

२) वर्णनात्मक संशोधन आराखडा : (Descriptive Research Design)

या आराखडापध्दतीत संपूर्ण माहिती प्राप्त होते. अभ्यासविषयाचे संपूर्ण वर्जन केल्याचे दिसते. वैज्ञानिक तंत्राचा आधार घेऊन संशोधन आराखडा विकसित केला जातो. वैज्ञानिक पध्दतीने संकलित केलेल्या तथ्यांच्या आधारे वर्णनात्मक विश्लेषण म्हणजे वर्णनात्मक संशोधन आराखडा होय. तथ्य संकलन हे

वैज्ञानिक पध्दतीने केले जाते.वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यात मुलाखत, प्रश्नावली, निरीक्षण, सामुदायिक रेकॉर्ड इ. तथ्य संकलनाच्या तंत्राचा समावेश केला जातो.

वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यात अनेक बाबींची आवश्यकता असते. ती म्हणजे अभ्यासाचा विषय काळजीपूर्वक व विचारपूर्वक निवडावा. तसेच तथ्य संकलनासाठी योग्य त्या सामग्रीची म्हणजेच निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत इ. चा वापर करावा. यासाठी संशोधकाची दृष्टी वस्तुनिष्ठ असावी. ती पूर्वग्रह दूषित, गैरसमज, पक्षपात करणारी असू नये. तर संशोधकाने तटस्थ राहावे व जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ पध्दतीने काम करावे. संशोधनकर्त्याने आपला संतुलित दृष्टीकोन ठेवावा. म्हणजेच सर्वच तथ्यांकडे सारखेच लक्ष ठेवावे. वर्णनात्मक संशोधन कार्य हे अतिशय विस्तृत असते. त्यामुळे संशोधकाने आपले अध्ययनक्षेत्र मर्यादित ठेवावे. अनावश्यक गोष्टींवर खर्च होणारे श्रम, वेळ आणि पैसा याची बचत होते.

वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या पायऱ्या : या संशोधन आराखड्याच्या विविध पायऱ्या आहेत.

१) **संशोधन अध्ययनाच्या उद्दीष्टांचे निरूपण :** ही तर वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची पहिली पायरी आहे.

२) **तथ्य संकलनाच्या तंत्राची निवड :** तथ्य संकलनाच्या तंत्राची निवड योग्य पध्दतीने केली नाही तर संशोधन प्रक्रियेतील तथ्ये, आकडेवारी आणि इतर बाबीत खत्रीशीर माहिती मिळणार नाही. म्हणून संशोधनकर्त्याने योग्य तथ्य संकलनासाठी आपल्या विषयाच्या दृष्टीने योग्य असलेल्या तथ्य संकलनाच्या तंत्राची निवड केली पाहिजे.

३) **नमुना निवड :** नमुना निवड पध्दतीत संशोधक निवडक एककाची निवड करतो. ती कोणत्या पध्दती उपयुक्त आहे. याचा निर्णय घेऊन संशोधक आराखड्यात नोंद केली जाते. संशोधकाने मनात कोणताही पूर्वग्रह ठेवू नये अथवा इतर कोणत्या गोष्टींना फार महत्व देऊ नये.

४) **तथ्य संकलन व त्याची पडताळणी :** तथ्य संकलन झाल्यावर संशोधकाने त्याची योग्य ती पडताळणीही करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे वर्णनात्मक विवेचनात अनावश्यक गोष्टींचा समावेश होणार नाही. संशोधकाचे तथ्य संकलनावर नियंत्रण पाहिजे.

५) **अहवाल सादरीकरण :** अहवाल लेखन ही वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची शेवटची पायरी. विश्लेषण, स्पष्टीकरण व निष्कर्ष तयार झाले की संशोधक अहवाल लेखन करू शकतो. लेखनात भाषा योग्यतीच वापरावी. आधी सोयी असावी. ती अतिरंजित किंवा अलंकारिक असू नये.

अशा वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या पायऱ्या आहेत. एकदंरित वर्णनात्मक दृष्टीकोनाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. विकासाच्या योजना व धोरणाची योग्य अमंलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने वर्णनात्मक अध्ययनाचे विशेष महत्व आहे.

स्वयंअध्ययन :

क) पुढील विधाने चूक की बरोबर सांगा.

- १) संशोधन हे वैज्ञानिक पध्दतीने होत असते.
- २) संशोधन आराखड्याशिवाय वस्तुनिष्ठ संशोधक होऊ शकते.
- ३) अन्वेषणात्मक आराखड्यात तथ्यांचा शोध घेणे व मानवी ज्ञानाची वृद्धी करणे हा मुख्य उद्देश असतो.
- ४) वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या एकूण सात पायऱ्या आहेत.
- ५) तथ्य संकलनाची योग्य ती पडताळणी करण्याची गरज नाही.

३.३.५ D) सर्वेक्षण : (Survey)

१) सामाजिक सर्वेक्षणाची संज्ञा सर्वप्रथम फ्रेडरिक ले-प्ले या शास्त्रज्ञाने उपयोगात आणली. त्याचबरोबर जॉन हॉवर्ड, चार्लस बुथ यांनीही सर्वेक्षणाविषयकचा अभ्यास केला. सर्वेक्षण हा एक विशेष प्रचलित शब्द आहे. सर्वेक्षण हा शब्द इंग्रजीमध्ये Survey असा असून Sur + vey या दोन शब्दांपासून तयार झाला आहे. Sur हा शब्द Sor पासून तर vey शब्द veir पासून तयार झाला आहे. Sor म्हणजे over आणि veir म्हणजे To Look असा आहे. Survey म्हणजे बाह्यरुपातून पाहणे होय. मराठीत याला घटनेच्या विषयाबाबत बघून माहिती प्राप्त करणे हा आहे.

सर्वेक्षण म्हणजे कोणत्याही घटनांचा अथवा वस्तूचा अभ्यास निरीक्षण व परीक्षणाद्वारे केले जाते. हे निरीक्षण व परीक्षण सामाजिक घटनांशी संबंधित असेल तर सर्वसाधारणपणे त्याला सामाजिक सर्वेक्षण असे म्हटले जाते.

याबाबत समाजशास्त्रीय डिक्शनरीत असे म्हटले आहे की, “एका समुदायाच्या संपूर्ण जीवन किंवा त्याच्या कोणत्याही पैलूबाबत म्हणजेच आरोग्य, शिक्षण व मनोरंजनाबाबत तथ्यांचे बऱ्याच प्रमाणात व्यवस्थित व विस्तृत संकलन व विश्लेषणासच ठोकमानाने सर्वेक्षण असे म्हणतात.”

२) सर्वेक्षणाची व्याख्या :

चिकित्सक पाहणी करणे म्हणजे सर्वेक्षण होय. विविध शास्त्रज्ञांनी सर्वेक्षणाच्या व्याख्या केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

१) **ड. एस्. बोगार्डस** : “लोकांची कामाची व जीवन जगण्याची स्थिती या विषयी म्हणजेच एखाद्या समाजातील व लोकांविषयी जमविलेली माहिती म्हणजेच सामाजिक सर्वेक्षण होय.”

२) **ड. डब्ल्यु. बार्जेस** : “सामाजिक प्रगतीचा विधायक कार्यक्रम सादर करण्यासाठी एखाद्या समाजाच्या गरजा व स्थिती यांचा वैज्ञानिक पध्दतीने केलेला अभ्यास म्हणजे सामाजिक सर्वेक्षण होय.”

३) ए. फ. वेल्स : “साधारणपणे कोणत्याही क्षेत्रात राहणाऱ्या एका मानव समूहाच्या सामाजिक संस्था व क्रियांच्या अध्ययनाच्या रूपात सामाजिक सर्वेक्षणाची व्याख्या केली जाऊ शकते.”

४) सिन पाओ लिंग : “सामाजिक सर्वेक्षण म्हणजे विशिष्ट लोकसमूहाची रचना, क्रिया, राहणीमान ह्या संबंधात केलेली चिकित्सा होय.”

३) सामाजिक सर्वेक्षणाची वैशिष्ट्ये : (Characteristics of Social Survey)

सर्वेक्षणाची काही वैशिष्ट्ये आढळतात. ती पुढील प्रमाणे :

१) सामाजिक सर्वेक्षणात कोणत्याही समुदायाची तयार होणारी रचना आणि त्यांच्यात घडणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास केला जातो.

२) सामाजिक सर्वेक्षणात भौगोलिक स्थितीचाही अभ्यास केला जातो.

३) सामाजिक सर्वेक्षण करताना समूहाचा अभ्यास केला जातो.

४) समाजातील गंभीर, विघटनकारी घटनांचा अभ्यास सामाजिक सर्वेक्षणात केला जातो.

५) सामाजिक सर्वेक्षणात सांख्यिकी आणि प्रायोगिक पद्धतींचा प्रयोग केला जातो.

६) सर्वेक्षण पद्धतीही खर्चीक नाही तसेच समाजाला सुविधा पुरविणारी आहे.

४) सामाजिक सर्वेक्षणाचे उद्देश किंवा कार्ये : (Objects or Functions of Social Surveys)

सामाजिक सर्वेक्षणाचा वापर कोणकोणत्या क्षेत्रात व कसा केला जातो याबाबत अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी अभ्यास करून सामाजिक सर्वेक्षणाचे प्रमुख उद्देश मांडले आहेत.

याबाबत सी. ए. मोझर यांनी सर्वेक्षणाचा उपयोग कोणकोणत्या क्षेत्रात व कोणत्या कार्यासाठी व कसा केला जातो याबाबत विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, “सर्वेक्षण समाज जीवनाच्या कोणत्याही पैलूंवरिल प्रशासनासंबंधीच्या तथ्यांना जाणून घेण्याच्या आवश्यकतेच्या पूर्तीकरिता किंवा कोणत्याही कार्यकारण संबंधाचा शोध घेण्यासाठी किंवा समाजशास्त्रीय सिद्धांताच्या कोणत्याही पैलूंवर नवीन प्रकाश टाकण्यासाठी केले जाऊ शकते.”

यावरून असे दिसून येते की, सामाजिक सर्वेक्षणाला अनेकविध उद्देश किंवा कार्ये आहेत व ती महत्वपूर्ण आहेत. ती पुढीलप्रमाणे :

१) सामाजिक तथ्यांचे संकलन :

सामाजिक सर्वेक्षण ही एक वैज्ञानिक पद्धत आहे. मानवाच्या सार्वजनिक जीवनाविषयक विविध पैलूंचा अभ्यास करून संख्यात्मक आकडेवारीत मांडणे, त्याचे संकलन करणे हा खरा सामाजिक सर्वेक्षणाचा प्रमुख उद्देश आहे. अशा पद्धतीचा अभ्यास औद्योगिक क्षेत्रात, व्यापार व आर्थिक क्षेत्रात अत्यंत गरजेचा व महत्वाचा आहे. यातून संपूर्ण माहिती मिळते.

२) सामाजिक समस्यांचे आकलन :

मानवाच्या सामाजिक संबंधातून समाज कसा वेगवेगळ्या पद्धतीचा आहे हे जसे कळते, तसेच त्यांच्यात कोणकोणत्या समस्या आहेत. या समस्यांचे आकलन करून घेणे हा सामाजिक सर्वेक्षणाचा महत्वाचा उद्देश आहे. उदाहरणार्थ, गरीबी, दारिद्र्य, बालगुन्हेगारी इ. समस्यांचा अभ्यास सामाजिक सर्वेक्षणाद्वारे केला जातो. व वस्तुनिष्ठ माहिती मिळविली जाते व मिळालेल्या माहितीच्या आधारे समस्यांचे निराकरण करता येते.

३) कार्य-कारण संबंधांचे अध्ययन :

सामाजिक सर्वेक्षणात सामाजिक घटनांचे अध्ययन करून त्या त्यांच्या कार्य-कारण संबंधांचा शोध घेतला जातो. सामाजिक घटना कधीही अचानक घडत नाहीत तर बराच काळ आधीपासून सुरुवात झालेली असते. परंतु जेव्हा ती घटना प्रकाशात येते. त्याचे चांगले-वाईट परिणाम दिसायला लागतात तेव्हा त्या घटनांच्या कारणांचा शोध घेतला जातो. व त्यातून त्याचा कार्यकारण संबंध शोधण्याशिवाय पर्याय उरत नाही.

४) सामाजिक सिद्धांताचे पुनर्परीक्षण करणे :

सामाजिक सर्वेक्षणाचा आणखी एक महत्वाचा उद्देश म्हणजे विचलन सामाजिक सिद्धांताचे पुनर्परीक्षण होय. सामाजिक सिद्धांताचा संबंध हा सामाजिक घटनांशी असतो. या घटना सामाजिक परिस्थितीशी निगडित असतात. सामाजिक परिस्थिती ही स्वतः परिवर्तनशील व विकसनशील असते. जेव्हा सामाजिक परिस्थितीमध्ये परिवर्तन होते तेव्हा सामाजिक घटनांमध्येही परिवर्तन होते. या संदर्भात पूर्वी ज्यांनी अभ्यास करून सिद्धांत मांडलेले असतात. त्या सिद्धांताचे बदलत्या परिस्थितीनुसार योग्य ते परीक्षण करून वापरले जातात त्यालाच सामाजिक सिद्धांताचे पुनर्परीक्षण करणे म्हणतात.

५) गृहीतकृत्याची निर्मिती व परीक्षा :

गृहीतकृत्यांची निर्मिती करण्यासाठी पूर्व-सर्वेक्षण हे अत्यंत उपयोगी पडते. त्यामुळे ज्या समूहांचे अध्ययन करायचे आहे त्याबाबत सामान्यज्ञान मिळविण्यासाठी पूर्व सर्वेक्षण केले जाते. व प्राप्त सामान्य ज्ञानाच्या आधारे गृहीतकृत्याची निर्मिती केली जाते. सर्वेक्षणापासून प्राप्त ज्ञानाच्या आधारावरच गृहीतकृत्यांचे परीक्षण केले जाते.

६) सामाजिक समस्यांवरील उपाययोजना :

सामाजिक समस्यांवर उपाययोजना शोधणे हे सामाजिक सर्वेक्षणाचे महत्वाचे उद्देश आहे. सर्वेक्षणातून मिळालेल्या ज्ञानाच्या आधारावर सामाजिक योजना बनविण्यासाठी सर्वेक्षण आवश्यक आहे. सर्वेक्षणातून मिळालेल्या ज्ञानाच्या आधारावर सामाजिक योजना बनविण्यासाठी आवश्यक सिद्धांताचे प्रतिपादन केले जाते. सामाजिक सर्वेक्षण समस्या सोडविणे आणि समाज कल्याणाच्या संबंधात जे सिद्धांत व सूचना प्रस्तुत केले जाते. या सर्व गोष्टींचा उपयोग सामाजिक संशोधनकर्त्यांकरिता होतो. त्याच्या ज्ञानात भर पडते.

५) सर्वेक्षण पद्धतीचे गुण : (Merits of Survey Methods)

संशोधनाच्या प्रक्रियेत एकापेक्षा अधिक पद्धतींचा वापर केला जातो. त्यांपैकी सर्वेक्षण पद्धती ही एक पद्धत असून विशेष महत्वाची आहे. या पद्धतीची काही गुणवैशिष्ट्येही आहेत. ती पुढीलप्रमाणे :

१) **वस्तुनिष्ठ अध्ययन पद्धती** : संशोधनकर्ता हा आपल्या सर्वेक्षणपद्धतीत तथ्यसंकलन करून अचूक माहिती मिळविली जाते. व मिळालेल्या माहितीच्या आधारे वस्तुनिष्ठ अध्ययन पद्धती म्हणून सर्वेक्षणाकडे पाहिले जाते.

२) **प्रत्यक्ष संबंध** : सर्वेक्षण अभ्यासपद्धतीत संशोधनकर्त्याचा अध्ययन विषयाशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. त्यातून निरीक्षण, सूक्ष्म अध्ययन करता येत असल्याने संशोधन कर्त्याचा समोरासमोर संबंध येतो.

३) **सामाजिक परिवर्तन** : सामाजात विविध करणांनी परिवर्तन होत असते. या परिवर्तनाचा समाज जीवनावर परिणाम होतो. या सामाजिक परिवर्तनाचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान आपणाला सर्वेक्षणातून मिळते. सामाजिक परिवर्तनाचा शिक्षण, धर्म, कुटुंब, विवाह संस्था इ. वर होणारा परिणाम व त्याचा अभ्यास सर्वेक्षणातून होतो.

४) **प्रत्यक्ष ज्ञानप्राप्तीचा अनुभव** : सर्वेक्षण पद्धत ही एक ज्ञानप्राप्तीचे साधन आहे. संशोधनकर्ता प्रत्यक्ष अध्ययन करून त्याचा अनुभव घेतो. त्यामुळे काल्पनिक गोष्टींना यात थारा नाही. तथ्य संकलनासाठी प्रत्यक्ष अध्ययन करून सर्वेक्षणाद्वारे तथ्य संकलन केले जाते. समोरासमोरचे अनुभव घेतले जातात. त्यामुळे सर्वेक्षण पद्धतीतून प्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्तीतून अध्ययनाच्या अनुभवाद्वारे माहिती घेतली जाते.

६) सर्वेक्षण पद्धतीचे दोष : (Demerits of Survey Method)

सर्वेक्षण पद्धतीचे जसे गुण आहेत तसे दोषही आहेत. पैशाच्या नाण्याला दोन बाजू असतात व त्या दोन्ही आवश्यक असतात तसेच सर्वेक्षणालाही गुण आहेत तसे दोषही आहेत. ते पुढील प्रमाणे :

१) **वेळ, श्रम व पैसा खर्च होतो** : सामाजिक सर्वेक्षणात सर्व अभ्यास समोरा समोरच असल्याने संशोधनकर्त्याचा बराच वेळ, पैसा वाया जातो. श्रम ही होतात. प्रश्नावली, अनुसूची, निरीक्षण इ. साठी पैसे खर्च होतात. यासाठी कालावधीही बराच लागतो.

२) **पूर्वनियोजित कार्यक्रम** : सर्वेक्षण कशाचे, कुठे करावे या संबंधी सर्व पूर्वनियोजन केले जाते. म्हणजेच ठरविलेल्या बाबी फक्त अमंलात आणणे एवढेच बाकी असते. सर्वेक्षण एक प्रकारे यंत्रवत चालल्याने संशोधकाला फारसा वावा रहात नाही.

३) **दृश्य घटनांचेच अध्ययन** : सामाजिक सर्वेक्षणात दृश्य घटनांचेच अध्ययन केले जाते. प्रत्यक्ष भेटी देऊन प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे सर्वेक्षणाचा अभ्यास केला जातो. परंतु या पद्धतीमुळे सामाजिक सर्वेक्षणाचे महत्त्व कमी होते.

४) निश्चित सिद्धांत मांडणे कठीण : सामाजिक घटना असंख्य असतात. त्यामुळे सर्वेक्षणाद्वारे सर्व घटनांना एका सूत्रात बांधणे कठीण असते. त्यामुळे शास्त्रज्ञाला ह्या सर्व घटकांना एकत्र बांधणे अवघड असते. म्हणून सिद्धांताप्रत येणे शास्त्रज्ञांना अवघड जाते.

अशा रितीने सामाजिक सर्वेक्षणाचे गुण व दोष आढळून येतात.

७) व्यष्टी अध्ययन : (Case Study)

व्यष्टी अध्ययनाचा अभ्यास सर्वप्रथम हर्बर्ट स्पेन्सर या समाजशास्त्रज्ञाने केला. फ्रेडरिक लेटले यांनी व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा व्यवस्थित स्वरूपात उपयोग केल्याने त्याचे श्रेय लेटले यांना जाते. त्यांनंतर थॉमस व झनैकी यांनी आपल्या अध्ययनात संशोधन तंत्र म्हणून व्यष्टी अध्ययनाचा वापर केला व विशेष चालना दिली.

व्यष्टी अध्ययन ही एक सखोल व सूक्ष्म अशी अध्ययन पद्धती आहे. या पद्धतीतून अध्ययन एककाचे सविस्तरपणे संपूर्ण माहिती अभ्यासून घेतली जाते. त्यामुळे संशोधकाचा अभ्यास अत्यंत सूक्ष्म व सखोल होतो. म्हणूनच या पद्धतीला बर्जेस यांनी सामाजिक सूक्ष्मदर्शक यंत्र असे म्हटले आहे. व्यष्टी अध्ययनपद्धतीला जरी सध्या विशेष महत्व प्राप्त झाले असले तरी ही पद्धत प्राचीन आहे.

व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत व्यक्ती, समूह, संस्था इ. सामाजिक एककाचे सर्वांगीण अभ्यास केला जातो. व्यष्टी अध्ययनामध्ये व्यक्ती विशेषणाचे किंवा एककाच्या जीवनातील सर्व पैलूंचे किंवा एका पैलूचे देखील अध्ययन केले जाते. त्यामुळेच स्पष्टीकरणात्मक अभ्यास होतो. जसे एखादे डॉक्टर एखाद्या रुग्णांचा संपूर्ण सर्वांगीण अभ्यास करतात किंवा वकील आपल्या केसचा करतो हा प्रकार व्यष्टी अध्ययनाचाच होय.

८) व्याख्या :

१) गुड आणि हॅट : “व्यष्टी अध्ययन पद्धती सामाजिक तथ्यांना संघटित करण्याची एक अशी पद्धत आहे की, ज्यामुळे अध्ययन केल्या जाणाऱ्या सामाजिक एककांची एकात्मक वैशिष्ट्ये पूर्णतः सुरक्षित ठेवली जातात.”

२) पॉलिन यंग : “व्यष्टी अध्ययन पद्धती कोणत्या तरी सामाजिक एककाचे मग ती एक व्यक्ती, कुटुंब, संस्था, सांस्कृतिक वर्ग किंवा जाती असो - त्यांच्या जीवनाचे संशोधन आणि त्याचे विवेचन करण्याची एक पद्धत आहे.”

९) व्यष्टी अध्ययनाची वैशिष्ट्ये :

१) समस्यांचे सखोल अध्ययन : या पद्धतीत एककांचे अध्ययन अधिक सखोल केले जाते. सखोल अध्ययनामुळे संशोधकाला संशोधनासाठी वेळही अधिक लागतो. कारण संशोधन अभ्यासविषयाच्या एककाचे भूतकाळ ते वर्तमानकाळापर्यंतचा अभ्यास करतो. त्यामुळे त्याला माहिती अत्यंत सूक्ष्म व विस्तृत स्वरूपाची मिळते.

२) **व्यक्तीगत अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत संशोधनकर्ता व्यक्ती, कुटुंब, संस्था व समुह किंवा इतर कोणत्याही एककाचे व्यक्तीगत स्तरावर संपूर्ण अध्ययन केले जाते.

३) **गुणात्मक अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे गुणात्मक अध्ययन होय. एककाचे गुणात्मक अध्ययन संशोधक करतो व त्याचे तथ्य संकलनही करतो. व त्याचे वर्णन करून आपले अध्ययन गुणात्मक अध्ययन करतो.

४) **ऐतिहासिक अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययनात संशोधक एकाच गोष्टीचा अभ्यास दीर्घकाळ करित असतो. त्याचवेळी त्या संशोधन अभ्यासाचा ऐतिहासिक अभ्यास करून भूतकाळ व वर्तमान काळ यात कोणकोणते बदल घडू शकतात किंवा परिणाम होऊ शकतात याचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे ऐतिहासिक अध्ययनसुद्धा अत्यंत महत्वाचे आहे.

५) **एककाचे संपूर्ण अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययनपद्धतीत संशोधक कोणत्यातरी एका एककाचे संपूर्ण अध्ययन करतो. त्या एककाचा समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, आर्थिक, धार्मिक, भौगोलिक, शैक्षणिक, राजकीय इ. सर्व बाजूंनी सूक्ष्मरित्या अध्ययन केले जाते.

वरील प्रमाणे व्यष्टी अध्ययनांची वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

१०) व्यष्टी अध्ययनाचे गुण-दोष : (Merits and Demerits of Case Study)

कोणत्याही संशोधनपद्धतीत अभ्यास करताना संशोधकाला गुण आणि दोष हे आढळतातच. परंतु व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत एककाचा अभ्यास अत्यंत सूक्ष्म व सखोलपणे केलेला असतो. तेव्हा हा अभ्यास करताना या पद्धतीचे गुण आणि दोष हे आढळून येतात. ते पुढील प्रमाणे :

व्यष्टी अध्ययनाचे गुण : (Merits of Case Study)

१) **सखोल व सूक्ष्म अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत व्यक्ती, समूह, संस्था इ. सामाजिक एककाचे अतिशय सखोल अध्ययन केले जाते.

२) **महत्वपूर्ण गृहीतकृत्याचा स्रोत** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीद्वारे अनेक महत्वपूर्ण गृहीतकृत्याची निर्मिती केली जाऊ शकते. व्यष्टी अध्ययन अत्यंत सूक्ष्म व सखोल पद्धतीने केले जाते. मिळालेल्या तथ्य संकलनाच्या आधारे गृहीतके मांडली जातात. म्हणूनच या पद्धतीला गृहीतकृत्याचा एक महत्वाचा स्रोत आहे असे म्हटले आहे.

३) **व्यक्तिगत भाव-भावना व मनोवृत्तीचे अध्ययन** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीतमध्ये व्यक्तीगत भाव-भावना व मानवाच्या मनोवृत्तीचे अध्ययन अत्यंत सखोलपणे केले जाते. तसेच व्यक्तीच्या सामाजिक धारणा व मूल्यांचे ही ज्ञान होते. त्यामुळे एकाच व्यक्तीच्या वेगवेगळ्या परिस्थितीत कोण-कोणत्या भाव-भावना आणि मनोवृत्ती असतात याची माहिती या पद्धतीतून मिळते.

४) **व्यक्तीगत अनुभवाचा स्रोत** : व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही व्यक्तीगत अनुभव प्राप्ती करण्याचा एक विस्तृत स्रोत आहे. या पद्धतीतून संशोधनकर्त्यास अनेक अनुभव येतात.

५) **सामुग्रीची संपूर्णता** : व्यष्टी अध्ययनात जी सामग्री संकलित केली जाते ती सामुग्री परिपूर्ण असते.

६) **महत्वपूर्ण प्रलेखाचा स्रोत** : व्यष्टी अध्ययनात अनेक महत्वपूर्ण प्रलेखाची निर्मिती होते. ज्यांच्या साहाय्याने अभ्यास केला जातो. ते म्हणजे प्रश्नावली, मुलाखत, अनुसूची इ. होय. यामुळे सखोल व पुरेसे ज्ञान मिळते व अनेक प्रलेखाची निर्मिती होते.

व्यष्टी अध्ययनाचे दोष : (Demerits of Case Study)

संशोधन कार्यात व्यष्टी अध्ययनास अत्यंत महत्व आहे. तसेच त्याचे महत्वपूर्ण गुणही अभ्यासले. पण पैशाच्या नाण्याला दोन बाजू असतात. त्याप्रमाणे व्यष्टी अध्ययनाला गुण व दोष या दोन्ही बाजू आहेत. त्यापैकी व्यष्टी अध्ययनाचे दोष पुढीलप्रमाणे :

१) **संशोधनकर्त्याची वृत्ती पक्षपाती बनते** : संशोधनकार्यात संशोधनकर्ता दीर्घकाळ संशोधन करित असताना समाजातील ज्या घटकांचा अभ्यास करतो त्यांच्याशी त्याचे घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित होतात. वारंवार भेटी-गाठी मधून व सहवासातून प्रेम, जिवाळा, आपुलकी व सहकार्य निर्माण होते. त्यामुळे संशोधनकर्ता हा नकळत पक्षपात करण्याची शक्यता निर्माण होते.

२) **नमुना निवड पद्धतीचा अभाव** : व्यष्टी अध्ययनात संशोधनकर्त्या संशोधनात एककाचा संपूर्ण अभ्यास करतो. अत्यंत सूक्ष्म व सखोल अभ्यास होतो. त्यामुळे व्यष्टी अध्ययनात नमुना निवडीचा अभाव असतो. त्यामुळे प्रातिनिधीक स्वरूपाचा अभ्यास होत नाही. संशोधन कर्त्याच्या मतानुसार एककाची निवड करून संशोधन करतो.

३) **वेळ, श्रम व पैसा यांचा खर्च होतो** : व्यष्टी अध्ययन प्रक्रिया दीर्घकाळ चालत असल्याने त्यासाठी बराच पैसा लागतो. संशोधकाचे श्रम व वेळ याचा अपव्यय होतो. त्यामुळे वेळ, श्रम व पैसा जादा खर्च होतो. कधी तरी संशोधन कार्य अपुरे राहण्याचाही धोका निर्माण होतो.

४) **अशास्त्रीय पद्धती** : व्यष्टी अध्ययन पद्धती ही अशास्त्रीय पद्धत वाटते असे अनेकजणांचे म्हणणे आहे. कारण एककाची निवड आणि माहिती संकलनावर कोणाचेच नियंत्रण नसते. तसेच शास्त्रीय पद्धतीचे साहाय्य घेतले जात नाही. म्हणून ही पद्धत अशास्त्रीय आहे.

५) **अधिक अशुद्धता** : व्यष्टी अध्ययन पद्धतीत दैनंदिनी पत्रे, डायरी, जीवन इतिहास, आत्मचरित्रे इ. माहिती मिळविण्यासाठी याचा उपयोग केला जातो. परंतु हे सर्व रेकॉर्ड आणि प्रलेख हे खरे असतातच असे नाही. ही वस्तुस्थिती असताना या पद्धतीत सर्व सामग्रीवर विशेष भर दिला जातो असे नाही. त्यामुळे अध्ययनात अनेक दोष राहण्याची शक्यता असते.

६) दोषपूर्ण जीवन इतिहास : व्यष्टी अध्ययनात व्यक्ती इतिहासाचे विशेष महत्त्व असते. या पद्धतीत अशास्त्रीय आणि अप्रामाणिक तथ्यांचे संकलन केले जाते. जीवन इतिहास हा खरा आहे. हे तपासणे कठीण असते. संशोधनकर्ता व ज्या व्यक्तीचा अभ्यास करावयाचा यांची निकटता निर्माण झाल्याने संशोधकाला आदर, प्रेम, जिब्लाळा वाटू लागतो. व त्यातून लिहिलेला दोष पूर्ण जीवन इतिहास संशोधकाला खरा वाटू लागतो.

वरीलप्रमाणे व्यष्टी अध्ययनाचे दोष आढळून येतात.

११) D) प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा : (Experimental Research)

याच पद्धतीला परीक्षात्मक संशोधन असे ही म्हटले जाते. भौतिकशास्त्राच्या प्रयोगशाळेत प्रयोग करून संशोधन केले जाते. त्यातून निरीक्षण-परिक्षण केले जाते. व प्रयोग यशस्वी करून त्याबाबतचे संशोधन सिद्ध केले जाते. तसेच समाजशास्त्रातदेखील संशोधन करून समाजाच्या प्रयोगशाळेत प्रयोग करून, अध्ययन करून, परीक्षण-निरीक्षण केले जाते. या नियंत्रित स्थितीत निरीक्षण-परीक्षणाद्वारा केल्या जाणाऱ्या सामाजिक घटनांच्या पद्धतशीर अभ्यासाला प्रयोगात्मक संशोधन किंवा परीक्षात्मक संशोधन असे म्हणतात.

याबाबत स्टुअर्ट चॅपिन या शास्त्रज्ञाने असे म्हटले आहे की, “ समाजशास्त्रीय संशोधनात प्रयोगात्मक आराखड्याची संकल्पना ही नियंत्रणाच्या अवस्था अंतर्गत निरीक्षणाद्वारा मानवीय संबंधाच्या व्यवस्थित अध्ययनाकडे संकेत करते.”

विज्ञान किंवा शास्त्रामध्ये प्रयोग जे केले जातात. त्या प्रयोग या शब्दाचे स्पष्टीकरण करताना शास्त्रज्ञ म्हणतात, “नियंत्रित अवस्थेत केलेले निरीक्षण म्हणजे प्रयोग होय.”

प्रयोगात्मक संशोधनात काही गोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात. त्या म्हणजे

१) प्रयोगात्मक संशोधन आराखड्यात प्रयोगात्मक आणि नियंत्रित अशा दोन गटाची निवड केली जाते. हे गट समान असतात. या गटाची वैशिष्ट्ये समान असतात.

२) प्रयोगापूर्वी आणि प्रयोगानंतर असे दोन्ही वेळी परायत्र चलाचे मापन करायचे.

३) विशिष्ट अशा कालावधीमध्ये हा प्रयोग केला जातो.

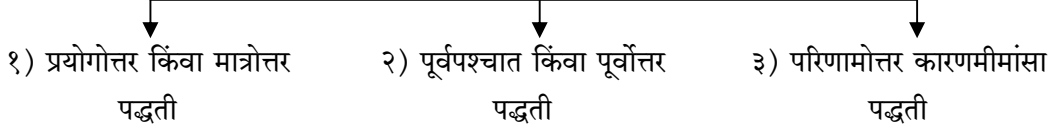
४) प्रयोगात्मक पद्धतीत नियंत्रित अवस्थेत निरीक्षण केले जाते. म्हणून या पद्धतीत प्रयोगात्मक पद्धती असे म्हणतात.

अशा या प्रयोगात्मक संशोधनाच्या अटी असतात.

१२) प्रयोगात्मक संशोधन आराखड्याचे प्रकार :

याचे प्रमुख तीन प्रकार पडतात.

प्रयोगात्मक पद्धती

१) प्रयोगोत्तर किंवा मात्रोत्तर पद्धती : (After only Experiment)

या पद्धतीमध्ये समान वैशिष्ट्ये व स्वरूप असलेल्या दोन गटाची निवड केली जाते. यापैकी एका गटाला नियंत्रित ठेवले जाते म्हणून त्यास नियंत्रित गट म्हणायचे तर दुसरा गट प्रयोगात्मक असतो.

१) प्रयोगोत्तर किंवा मात्रोत्तर पद्धती : (After only Experiment)

या पद्धतीमध्ये समान वैशिष्ट्ये व स्वरूप असलेल्या दोन गटाची निवड केली जाते. यापैकी एका गटाला नियंत्रित ठेवले जाते म्हणून त्यास नियंत्रित गट म्हणायचे तर दुसरा गट प्रयोगात्मक असतो. या गटांवरच प्रयोग केले जातात. त्यामुळे या गटात परिवर्तने आढळतात. तर नियंत्रित गट आहे तसाच असतो. त्यात कोणतेही परिवर्तन आढळत नाही. त्यामुळे प्रयोगोत्तर पद्धतीने कोणत्या गटाचे प्रभाव पडतात किंवा इतरांवर समाजावर व त्या गटांवर परिणाम होतो, परिवर्तन होते हे दिसून येते.

२) पूर्वोत्तर किंवा पूर्वपश्चात पद्धती : (Before or After Experiment)

या पद्धतीत एकाच गटाची निवड केली जाते. त्यांच्यावर होणारे प्रयोग व त्यांचे मूल्यमापन केले जाते. तेव्हा प्रयोगपूर्व व प्रयोगानंतरचे मोजमाप केले जाते. कोणकोणते बदल, परिवर्तने झाली याचा अभ्यास केला जातो. व घडून येणाऱ्या स्थित्यंतराचे निरीक्षण व मापन केले जाते.

या पद्धतीचे एकूण ४ उपप्रकार पडतात.

- १) एका गटाचे पूर्वोत्तर किंवा पूर्वपश्चात पद्धती
- २) एका नियंत्रित गटासह पूर्वोत्तर किंवा पूर्वपश्चात पद्धती
- ३) दोन नियंत्रित गटासह पूर्वोत्तर किंवा पूर्वपश्चात पद्धती
- ४) तीन नियंत्रित गटासह पूर्वोत्तर किंवा पूर्वपश्चात पद्धती

३) परिणामोत्तर कारणमीमांसा पद्धती : (Ex-post Facto Experiment)

या पद्धतीचा अभ्यास स्टुअर्ट चैपिन यांनी केला. काही घटना घडून जातात. पण त्याची पुनरावृत्ती करू शकत नाही. परंतु घडून गेलेल्या घटनेमुळे समाजावर कोणता परिणाम झाला याचे अध्ययन आपणास परिणामोत्तर कारणमीमांसा पद्धतीद्वारा करता येऊ शकते.

या पद्धतीत संशोधनकर्ता दोन गटांची निवड करतो. एका गटात विवक्षित घटना घडून गेलेली असते. तर दुसऱ्या गटात ती घटना घडलेली नसते. या दोन्ही गटांचे अध्ययन करून पहिल्या गटातील परिणाम काय व दुसऱ्या गटावरचे काय ? याचा अभ्यास करून परिणाम घडलेल्या गटांवर कोणते परिणाम व त्यांची कारणे

यांचा अभ्यास केला जातो. म्हणून या पद्धतीस परिणामोत्तर कारणमीमांसा पद्धती असे म्हणतात. शक्यतो परिणामोत्तर कारणमीमांसा पद्धती साधारणतः ऐतिहासिक घटनांच्या अध्ययनासाठी उपयोगात आणली जाते. म्हणजेच घडून गेलेल्या घटनांचे परीक्षण करून वर्तमान घटना आणि अवस्थांच्या कारणांचा शोध घेणे यास परिणामोत्तर तथ्य परीक्षण असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, सामाजिक चळवळ आणि कारणे, बालगुन्हेगारी आणि गलिच्छ वस्ती इ. बाबत या पद्धतीने अध्ययन केले जाते.

३.३.४ सारांश :

संशोधन आराखडा तयार करताना संशोधकाला काळजीपूर्वक व नियोजनबद्ध काम करावे लागते. पूर्वनियोजन करून करावे लागते. सामाजिक संशोधन दोषविरहित व्हावे, कमी खर्चात, वेळेची बचत व्हावी, संशोधकाला संशोधन करताना कोणकोणत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते व त्यातून कसा मार्ग काढता येऊ शकतो याचा अभ्यास संशोधन आराखड्यात केला जातो.

सामाजिक संशोधनातून नेमका अर्थबोध शोधून संशोधक संशोधनाची प्रक्रिया पूर्ण करतो व नवीन शोध लावल्याचा आनंद घेतो. त्याआधारे सिद्धांत मांडू शकतो. यामध्ये सामाजिक संशोधनाची व्याख्या, वैशिष्ट्ये, सामाजिक संशोधनाची कार्ये, व संशोधन आराखड्याचे टप्पे किंवा पायऱ्या, संशोधन आराखड्याचे प्रकार, सर्वेक्षण, व्यष्टी-अध्ययन प्रयोगात्मक संशोधन पद्धती इ. चा अभ्यास केला आहे.

३.३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न

- १) एका वाक्यात उत्तरे द्या.
- १) सामाजिक सर्वेक्षण म्हणजे काय ?
- २) व्यष्टी अध्ययन ही कोणती अध्ययन पद्धती आहे ?
- ३) प्रयोगात्मक संशोधन कशाला म्हणतात ?
- ४) पूर्वपश्चात पद्धती म्हणजे काय ?
- ५) परिणामोत्तर कारणमीमांसा पद्धती म्हणजे काय ते सांगा.

३.५ सरावासाठी प्रश्न (स्वाध्याय)

- प्र. १. सामाजिक संशोधनाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये सांगा.
- प्र. २. सामाजिक संशोधन म्हणजे काय ते सांगून कार्ये विशद करा.
- प्र. ३. सामाजिक संशोधनाची व्याख्या सांगून संशोधन आराखड्याचे टप्पे सांगा.
- प्र. ४. सामाजिक संशोधन आराखड्याचे प्रकार सांगा.
- प्र. ५. व्यष्टी अध्ययनाचे गुण-दोष सांगा.

टीपा लिहा.

- अ) संशोधन आराखड्याचे प्रकार
- ब) प्रयोगात्मक संशोधन पद्धती
- क) सामाजिक सर्वेक्षण
- ड) व्यष्टी अध्ययन
- इ) वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

३.६ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, डॉ. प्रदीप आगलावे विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- २) सामाजिक संशोधन पद्धती डॉ. सुनील मायी डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ३) सामाजिक संशोधन पद्धती डॉ. गुरुनाथ नाडमोडे फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ४) Ram Ahuja - Research Methods.

सत्र-३ : घटक ४

नमुना पद्धती
(Sampling)

घटक संरचना

४.१ उद्दिष्टे

४.२ प्रास्ताविक

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ नमुना निवड पद्धती अर्थ व व्याख्या

अ) उद्देश

ब) तत्वे

क) फायदे

४.३.२ संभाव्यता नमुना निवड :

अ) सरळ यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती

i) लॉटरी पद्धती

ii) टिपेटस् पद्धती

ब) स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती

क) व्यवस्थाबद्ध नमुना निवड

ड) एककपुंज नमुना निवड

इ) बहुस्तरिय नमुना निवड

ई) बव्हावस्थीय नमुना निवड

४.३.३ गैरसंभाव्यता नमुना निवड :

अ) सोयिस्कर नमुना निवड

ब) सहेतूक नमुना निवड

क) कोटा / बहुहिस्सा नमुना निवड

ड) स्नोबॉल नमुना निवड

इ) स्वेच्छिक नमुना निवड

४.४ सारांश

४.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.६ सरावासाठी प्रश्न

४.७ क्षेत्रिय कार्य

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ उद्दिष्ट्ये :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला

- * नमुना पध्दतीचा अर्थ समजेल.
- * नमुना पध्दतीचा उद्देश लक्षात येईल.
- * नमुना पध्दतीची तत्वे समजतील.
- * नमुना पध्दतीचे फायदे लक्षात येतील.
- * संभाव्यता नमुना निवड व गैरसंभाव्यता नमुना निवड यांचे विविध प्रकार समजतील.

४.२ प्रस्तावना :

सामाजिक संशोधन पध्दतीचा अभ्यास करत असताना अभ्यासकाला वैज्ञानिक सामाजिक संशोधन, संशोधन आराखडा, सर्व्हेक्षण याबरोबरच नमुना पध्दतीचा अभ्यास करणेही आवश्यक आहे. संशोधन करित असताना संशोधनासाठी निवडण्यात आलेला विश्वाचा किंवा समग्र्याचा संपूर्ण अभ्यास करणे शक्य नसते. कारण त्यासाठी लागणारा वेळ जास्त असतो. समग्र मोठा असेल तर त्याची संपूर्ण माहिती होणे अशक्य असते. अशा वेळी त्यातील काही भागांचा अभ्यास करून संशोधन करून निष्कर्ष काढले जातात. म्हणजे शितावरून भाताची परीक्षा यासारखा हा प्रकार आहे. या पध्दतीला नमुना पध्दती म्हणतात.

४.३ विषय विवेचन :

या घटकामध्ये आपण प्रथम नमुना पध्दती म्हणजे काय हे पाहणार आहोत. समाज शास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्या पाहून नमुना निवड पध्दतीचे उद्देश, तत्वे व त्याचे फायदे पाहणार आहोत. तसेच नमुना निवड पध्दतीच्या प्रकारांचे दोन भागात सविस्तर स्पष्टीकरण केले आहे. एक म्हणजे संभाव्यता नमुना निवडी पध्दती आणि दुसरे गैरसंभाव्यता नमुना निवड या दोन्ही प्रकारांतर्गत येणाऱ्या विविध प्रकारांचे सविस्तर स्पष्टीकरण दिले आहे.

४.३.१ नमुना निवड पध्दतीचा अर्थ व व्याख्या :

सामाजिक संशोधनात नमुना चाचणीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. कारण सामाजिक संशोधनातील अभ्यासविषय इतके गुरफटलेले असतात की, त्या प्रत्येक घटकांचा सांगोपांग अभ्यास करणे शक्य नसते. म्हणूनच नमुना पध्दतीमध्ये समग्राचा प्रतिनिधी म्हणून लहान भाग निवडून संशोधन करण्यात येते. जसे की, रोग्यांची रक्त तपासणी त्याच्या शरीरातील रक्ताच्या काही थेंबावरून केली जाते. किंवा धान्याच्या पोत्यातील ओंजळभर धान्यावरून पोत्यातील संपूर्ण धान्यासंबंधी निदान केले जाते.

थोडक्यात, नमुना चाचणीत संपूर्ण समग्राचा अभ्यास न करता त्यातील काही एककांचा गट अभ्यासाठी निवडला जातो. त्यालाच 'नमुना' असे म्हणतात. या निवडेल्या गटाच्या अभ्यासावरून काढलेले निष्कर्ष संपूर्ण समग्राला लागू केले जातात.

नमुना व्याख्या :

१. गुड आणि हॅट : "नमुना गट त्याच्या नावाप्रमाणे नमुना म्हणजे विस्तृत आकाराच्या समग्राचा लहानसा प्रतिनिधी होय."

२. पी. व्ही यंग : "ज्या समग्रातून नमुना निवडलेला असतो त्या समग्राचे लहान चित्र म्हणजे नमुना होय."

३. बोगार्डस् : "एका पूर्णनिर्धारित योजनेनुसार एककांच्या एका समूहामधून एक निश्चित प्रतिशत निवडणे म्हणजे नमुना होय."

४. फ्रँक मार्टन : "नमुना हा शब्दप्रयोग एखाद्या एककाचा किंवा संपूर्ण समूहाच्या एका भागाला लागू पडतो."

वरील व्याख्यांवरून नमुना पध्दतीमध्ये समग्राचा प्रतिनिधी म्हणून लहान भाग निवडून संशोधन करण्यात येते. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यातील मानवी संबंधाचा अभ्यास करताना महाराष्ट्रातील सर्वच सहकारी साखर कारखाने अभ्यासणे कठीण जाईल शिवाय वेळ, पैसा व इतर गोष्टींचा विचार करता हे केवळ अशक्यच म्हणावे लागेल. म्हणून अशा साखर कारखान्याचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या काही सहकारी साखर कारखान्यांची निवड करून त्यातील मानवी संबंधाचा अभ्यास सखोलपणे केला जातो.

प्रा. ए. एल. बाऊले या विचारवंताने नमुना चाचणीचा वापर प्रथम सामाजिक शास्त्रात केला. इ.स. १९१२ साली त्याने २० कुटुंबामागे एका कुटुंबाची निवड केली (-) व त्या निवडक कुटुंबाचा अभ्यास करून काही निष्कर्ष काढले. या निष्कर्षाचे महत्व असे की, चार्ल्स बूथ व राऊन्ट्री या विचारवंतांनी कुटुंबाची व्यापक पाहणी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून केली. त्यांचे निष्कर्ष आणि प्रा. बाऊले यांचे निष्कर्ष यामध्ये एकवाक्यता आणि समानता आढळून आली. तेव्हा "संपूर्ण घटकांचा अभ्यास न करता नमुना

पध्दतीच्या सहाय्याने योग्य निष्कर्ष काढता येतो'' असा सर्वसाधारण निष्कर्ष निघाला. त्यानंतर सामाजिक संशोधनात नमुना पध्दत उपयोगात आणली जाऊ लागली.

४.३.१ नमुना निवडीचे उद्देश : (Purpose Of Sampling)

सामाजिक संशोधनाच्या दोन पध्दती आहेत.

- १) समग्राचे संशोधन २) नमुना पध्दती

समग्राचे संशोधन पध्दतीत अध्ययन विषयाच्या अंतर्गत येणाऱ्या सर्व एककांचा वेगवेगळा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, मजुरांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास प्रत्येक मजुरांच्या आर्थिक स्थितीचा शोध घ्यावा लागेल. पण सामान्यतः ते शक्य नसते. कारण त्यासाठी वेळ, पैसा व श्रम अधिक लागतात. म्हणूनच नमुना निवड पध्दतीचा वापर केला जातो व निष्कर्ष काढले जातात.

नमुना निवडीचे उद्देश पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

- १) विस्तृत क्षेत्राचे संशोधन करण्यासाठी लागणारा वेळ व श्रम वाचविणे. उदाहरणार्थ, गुजरातमधील हिंदू-मुस्लिम दंगलीचा समाजावर पडलेला प्रभाव अभ्यासण्यासाठी संपूर्ण गुजरातमधील समाजाचा अभ्यास करण्याऐवजी त्यातील काही एककांचा अभ्यास केला तर वेळ, पैसा व श्रम वाचविता येऊ शकतील.
- २) कमी वेळात तुलनात्मक स्वरूपाचे परिणाम प्राप्त. उदाहरणार्थ, एखादी घटना घडत असताना व्यक्तीचे मतप्रवाह जाणून घेणे व याच व्यक्तीचे मतप्रवाह काही महिन्यांनंतर पुन्हा जाणून घेतल्यास मतप्रवाहात नियमितपणे भिन्नता आढळून येते. त्यामुळे समग्राचा अभ्यास करताना लागणारा वेळ पाहता चूकीचा निष्कर्ष निघू शकतो.
- ३) विश्वसनिय माहिती मिळविण्याकरता नमुना पध्दती उपयुक्त ठरते. जर शास्त्रोक्त पध्दतीने नमुना निवडण्यात आला तर काढण्यात आलेले निष्कर्ष अचूक ठरू शकतात. तसेच नमुन्याची पूर्ण तपासणी देखील करता येऊ शकते. समग्राचा अभ्यास करताना तशी तपासणी करणे अवघड जाते. त्यामुळे नमुन्यावरून काढलेले निष्कर्ष विश्वसनीय स्वरूपाचे ठरू शकते.
- ४) नमुना पध्दतीतून अधिकाधिक माहिती मिळवणे शक्य होते. नमुना पध्दतीत ठराविक स्वरूपाची माहिती मिळविली जात असल्याने नमुन्याचे सूक्ष्म निरीक्षण करून अधिकाधिक माहिती काळजीपूर्वक व सखोल स्वरूपात मिळविणे शक्य होऊ शकते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील सर्व कारागृहातील कैद्यांचा अभ्यास करण्याऐवजी त्यातील नमुना निवडून अभ्यास केल्यास कारागृहाबद्दल व त्यातील कैद्यांच्या समग्र स्वरूपाबद्दल माहिती मिळविता येणे शक्य होऊ शकते.

नमुना निवडीचे विशेष किंवा वैशिष्ट्ये :

नमुना निवडीचा अर्थ व महत्त्व अधिक स्पष्ट होण्यासाठी त्याची काही विशेष/वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. नमुना हा संपूर्ण सामग्रीचा एक प्रतिनिधी अंश असतो.
२. नमुना हा संशोधन विषयाला अनुकूल असतो.
३. नमुन्याचे स्वरूप समग्र्याच्या तुलनेने छोटे असावे.
४. संपूर्ण समुहाचा एक भाग म्हणजे नमुना
५. नमुन्याच्या ठिकाणी निश्चित किंवा शुध्दता अधिक असते.
६. संशोधनाचा निष्कर्ष काढण्यासाठी नमुना पुरेसा ठरतो.
७. दैनंदिन जीवनातील शितावरून भाताची परीक्षा किंवा रोग्याची नाडी तपासून रोगाचे निदान करणे इ.
८. सामाजिक संशोधनात अविभाज्य घटक म्हणून नमुना पध्दत विचारात घेतली जाते.

४.३.१ ब) नमुना निवडीचे आधार : (Basis Of Sampling)

आधार नमुना निवडीचे मुलभूत आधार पुढीलप्रमाणे

१) समग्र्याची एकरूपता किंवा सजातीयता :

जेव्हा समग्र्यातील विभिन्न एककात मोठ्या प्रमाणावर साम्य असते, तेव्हा नमुना निवडणे शक्य असते. संशोधनासाठी संशोधकाने एकूण क्षेत्रापैकी व घटकांपैकी विशिष्ट प्रतिशत प्रमाणात निवडलेल्या घटकांची सजातीयता एकच असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, एकाच शालेय वर्गात भिन्न भिन्न प्रकारचे विद्यार्थी असले तरी त्यांच्या ठिकाणी काही ना काही मौलिक एकरूपता दिसून येते. म्हणून थोड्या विद्यार्थ्यांच्या आधारावर निष्कर्ष काढून ते संपूर्ण वर्गाला लागू करतात. जेव्हा संशोधन विशिष्ट उद्दिष्टासाठी केले जाते. तेव्हा संशोधनाचा उद्देश पूर्ण होण्यासाठी माहिती व तथ्यांची निवड करताना सजातीय तथ्य विचारात घेतली पाहिजे. तथ्यामध्ये वेगळेपणा नसावा.

२) प्रतिनिधी निवडण्याची शक्यता : नमुन्याचे दुसरे आधारभूत तत्व म्हणजे अध्ययन विषयाचे स्वरूप लक्षात घेऊन काही विशिष्ट गुणाच्या आधारावर समग्र्याचे वर्गीकरण करून प्रत्येक वर्गातून प्रतिनिधीक स्वरूपात एकांक घेतले जातात. संपूर्ण समूहाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या घटकांवर संशोधकाने लक्ष पुरविले पाहिजे.

३) नमुन्यातील पर्याप्तता : नमुना हा शंभर टक्के शुध्द असावा ही एक आदर्शात्मक कल्पना झाली. प्रत्यक्षात इतका शुध्द नमुना सामाजिक संशोधनात मिळविणे शक्य नसते. व म्हणून संशोधनकर्त्याचा असा प्रयत्न असावा की नमुन्यात जास्तीत जास्त शुध्दता राहिल, पण सामाजिक घटक इतके जटील व गुंतागुंतीचे असतात की अभ्यासकाला सरासरीवरच अवलंबून रहावे लागते. तेव्हा अभ्यासकाने त्या दृष्टीने प्रयत्न करावा.

थोडक्यात, सजातीयता, प्रतिनिधिकता व पर्याप्तता यांच्या आधारे नमुना निवड योग्य होण्याची शक्यता असते. नमुना निवड जितकी सार्थ तितके त्यातून प्राप्त होणारे निष्कर्ष अधिक विश्वसनीय असतात. कारण हे निष्कर्ष सर्व समूहालाच लागू होणारे असतात. समुहातील सर्व घटकांचा अभ्यास करणे केवळ अशक्य असल्याने नमुना निवड करावी लागते.

४.३.१ क) नमुना निवड पध्दतीचे फायदे : (Advantages Of Sampling Method)

आधुनिक समाज हा अत्यंत विशाल, व गुंतागुंतीचा जटील आहे. त्यामुळे जनगणना पध्दतीने संपूर्ण समग्रचे अध्ययन करणे शक्य नसते. म्हणून नमुना निवड पध्दतीचा वापर करणे सोयीचे होते. नमुना निवड पध्दतीचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) वेळ, श्रम व पैसा यांची बचत : नमुना पध्दतीने संपूर्ण समाजाचे म्हणजे समग्रचे अध्ययन करावे लागत नाही. त्यामुळे वेळ, श्रम आणि पैसा यांची बचत होते. नमुना निवड पध्दतीचा हाच फार मोठा फायदा आहे.

२) सखोल व चिकित्सक अभ्यास : नमुना चाचणीमध्ये काही निवडक घटकांचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे अध्ययनाचे क्षेत्र हे मर्यादित होते. साहजिकच त्यावर अधिक लक्ष देणे अभ्यासकाला शक्य होते. प्रतिनिधिक एककांची संख्या मर्यादित असल्यामुळे त्याचा अधिक सखोल व सविस्तर अभ्यास करता येतो. नमुना घटकांचे संपूर्ण, सूक्ष्म व सखोल परीक्षण करता येऊ शकते.

३) विश्वसनीय निष्कर्ष : नमुना पध्दतीत अभ्यास घटकांची संख्या कमी असल्यामुळे प्रत्येक घटकाचा सूक्ष्म अभ्यास करता येतो. त्याच्या उत्तराची सत्यता पडताळता येते. जनगणना पध्दतीच्या तुलनेत नमुना निवड पध्दतीद्वारे निवडलेली तथ्ये ही अधिक विश्वसनीय असतात. आणि विश्वसनीय तथ्यांच्या आधारावर काढलेले निष्कर्ष देखील विश्वसनीयच राहणार.

४) तथ्यांची काळजीपूर्वक छाननी : अभ्यासक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे तथ्यांची छाननी अत्यंत काळजीपूर्वक करता येतात. तथ्यांची पुनःपुन्हा तपासणी करून त्यांचे शास्त्रीय व सूक्ष्म विश्लेषण आवश्यक असते. अनुभवजन्य तथ्ये नमुना निवड पध्दतीचे महत्व वाढले.

५) सुलभ प्रशासन : नमुना पध्दतीत फक्त काही एककांचा अभ्यास करावा लागतो. एककांची संख्या कमी असल्यामुळे संशोधन व्यवस्था करणे सुलभ होते. कार्यकर्त्यांची त्यांच्यावरील नियंत्रण कमी व मोजका संपर्क आणि त्याचे संपूर्ण सर्व्हेक्षण ह्या सर्वबाबतीत सुविधा होते.

६) घटकांशी सुसंवाद : कोणत्याही संशोधनाचे यश हे त्याच्या अभ्यासाशी संबंधित असणाऱ्या घटकांशी अभ्यासक कितपत सुसंवाद साधतो यावर अवलंबून असतो. अनेक संशोधकांना त्यामुळेच यश प्राप्त होते. नमुन्यात मर्यादित घटक असतात. त्यामुळे प्रत्येक घटकाशी संबंध प्रस्थापित करता येते. एवढेच नव्हे तर आपल्या कामाबद्दल त्यांच्या मनात आत्मीयता निर्माण करणे शक्य होते. साहजिकच हे लोक अगदी

प्रामाणिकपणा प्रतिसाद देतात. अर्थात त्यांच्याशी सुसंवाद प्रस्थापित केल्याशिवाय अभ्यास पूर्णपणे यशस्वी होणे शक्य नसते.

थोडक्यात समग्र चाचणी पध्दतीत लागणारा वेळ व त्यात येणाऱ्या अडचणी यांचा विचार करता नमुना चाचणी पध्दती ही एक स्वाभाविक निवड होते. अर्थात नमुना निवड पध्दती पूर्णतः निर्दोष आहे असे म्हणता येत नाही. त्यात काही अंशी मर्यादाही असतात.

नमुना चाचणी पध्दतीतील मर्यादा :

- १) पूर्वग्रहाचा ठसा
- २) प्रातिनिधीकतेचा अभ्यास
- ३) संख्याशास्त्रीय पध्दतीच्या मर्यादा
- ४) लहान चूकीचे विपरीत परिणाम
- ५) दोषपूर्ण प्रतिनिधी निवड
- ६) अल्पविश्वसनीयता
- ७) परिवर्तनशीलता

स्वयंअध्ययन प्रश्न. १

अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) समग्र म्हणजे काय ?
- २) नमुना म्हणजे काय ?
- ३) नमुना पध्दतीचा उपयोग प्रथम कोणी केला ?
- ४) नमुना पध्दतीची सुरुवात कोणत्या शतकात झाली ?

ब) योग्य पर्याय निवडून गाळलेल्या जागा भरा.

१) विस्तृत आकाराच्या समूहाला लघु प्रतिनिधी म्हणजे नमुना अशी व्याख्या यांनी केली आहे.

अ) बूम व सेव्हानिक ब) मॅक आयलर व पेज

क) गुड व हॅट ड) गिलिन आणि शिलीन

२) नमुना निवड पध्दतीची सुरुवात या शतकात झाली.

अ) १९ व्या ब) १८ व्या

क) १७ व्या

ड) २० व्या

नमुना निवडीचे प्रकार :

नमुना निवडीचे दोन प्रकार पाडले जातात.

१) संभाव्यता नमुना निवड

२) गैरसंभाव्यता नमुना निवड

या दोन्ही प्रकारातील महत्वाच्या उपप्रकारांचे स्पष्टीकरण आपण इथे पाहणार आहोत.

४.३.२ संभाव्यता नमुना निवड : (Probability Sampling)

जेव्हा एककाची निवड करण्यासाठी संभाव्यता ही समान असते. आणि प्रत्येक एककाला नमुना निवड होण्याची संधी प्राप्त होते. अशा नमुना निवडीस संभाव्यता नमुना निवड असे म्हणातात. या पध्दतीला प्रमाणशीर निवड असेही म्हटले जाते. म्हणजेच कोणत्या घटकाचा नमुन्यात समावेश करावा व कोणत्या घटकाचा टाळावे हे संशोधकाच्या हातात न राहता नमुन्याची निवड विशिष्ट अशा नियमानुसारच केली जाते. त्यामुळे नमुना निवडीवर संशोधकाच्या मनाचा, स्वभावाचा परिणाम होत नाही. व निवडलेला प्रत्येक घटक समग्राचे प्रतिनिधित्व करतो.

संभाव्यता नमुना निवडीचे पुढील काही महत्वाचे प्रकार आहेत. त्यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

१) साधा यादृच्छिक नमुना :

१) लॉटरी पध्दत

२) टिपेटस् टेबल

२) स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड

३) व्यवस्थाबध्द नमुना निवड

४) एककपुंज नमुना निवड

५) बहुस्तरिय नमुना निवड

६) बाह्यवस्थीय नमुना निवड

या संभाव्यता नमुना निवडीचे सविस्तर स्पष्टीकरण पाहूया.

४.३.२ अ) साधा सरळ यादृच्छिक नमुना निवड : (Simple Random Sampling)

या नमुना निवडीत एककाची निवड संशोधकाच्या किंवा कोणत्याही व्यक्तीच्या हातात नसते. त्यामुळे पक्षपात होण्याची भीती नसते. हा साधा यादृच्छिक नमुना संपूर्णपणे दैवावर अवलंबून असतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला शास्त्रशुध्द रीतीने निवड होण्याची संधी प्राप्त होते. समग्रातील प्रत्येक घटकास नमुना निवडीत

अंतर्भूत होण्याची संधी निर्माण होते. व नमुना यादृच्छिक स्वरूपाचा बनतो. म्हणून पॉर्टेन म्हणतात, “समग्रातील सर्व घटकांना नमुना निवडीत समाविष्ट होण्याची ज्या पध्दतीत समान संधीची खात्री असते त्या पध्दतीला यादृच्छिक नमुना निवड असे म्हणतात.”

सरल यादृच्छिक नमुना निवडीचे पुढील दोन प्रमुख प्रकार आहेत.

अ) लॉटरी पध्दती : (Lottery Method)

नमुना निवडीचा हा एक साधा प्रकार आहे. यात समग्रातील प्रत्येक घटकास विशिष्ट क्रमांक देऊन हे क्रमांक वेगवेगळ्या कागदावर नोंदविले जातात. (१,२,३,४..... याप्रमाणे) क्रमांक लिहिले जाणारे कागद हे एकाच आकाराचे, एकाच रंगाचे असतात. त्याची घडी एकसारखी घातलेली असते. नंतर या चिट्ठ्या एखाद्या भांड्यात किंवा पिशवीत अगर पेटीत टाकून त्या एकमेकात मिसळल्या जातात. त्यानंतर त्या भांड्यातून आपल्याला हवा असलेला तितका नमुना डोळे बंद करून काढण्यात येतो. त्यामुळे प्रत्येक घटकाची नमुन्यात समावेश होण्याची संभाव्यता समान स्वरूपात राहते.

ब) टिपेटस् टेबल पध्दती : (Tippets Table)

श्री. एस. एस. सी. टिपेट यांनी तयार केलेल्या पध्दतीत चार अंकी संख्या असलेली १०४०० आकड्यांची यादी तयार केली. त्यातील पहिले चाळीस चार अंकी अंक खाली दिले आहेत.

५६२४ २९५२ ६६४१ ३९९२ ७७९२ ७९७९ ५९११ ३१७०
४१६७ ९५२४ १५४५ १३९६ ७१०३ ५३५६ १३०० २६९३
२३७० ७४८३ ३४०८ २७६२ ३५६३ १०८९ ६३१३ ७६११
०५६० ५२४६ १११२ ६१०७ ६००८ ८१२६ ४४३३ ८७७६
२७५४ ९१४३ १४०५ ९०२५ ७००२ ६१११ ८८१६ ६४४६

वरील दिलेल्या चार अंकी अंकातून नमुना निवड करण्याची पध्दत सोपी आहे. तसेच संशोधकाची इच्छा व त्याचा कल अशा व्यक्तीनिष्ठ विचारांनाही इथे थारा मिळत नाही. या पध्दतीचा वापर पुढीलप्रमाणे केला जातो.

१) समग्राची संख्या ६००० आहे व त्यातून २० घटक निवडायचे आहेत.

२) प्रत्येक घटकाला १ ते ६००० असे अंक दिले जातात.

३) यानंतर टिपेट यांनी चार अंकी संख्या नमूद केलेल्या पुस्तकाचे कोणतेही पान उघडले जाते. व त्यातील ६००० पेक्षा कमी असलेले कोणतेही पहिले २० घटक निवडले जातात. वरील उदाहरणात ज्या नंबरला खूण केली आहे त्यांचा यात समावेश केला जातो. हे वरील उदाहरणातून दिसून येते.

४.३.२ ब) स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड : (Stratified Random Sampling)

ही पध्दती म्हणजे यादृच्छिक नमुना चाचणी व सहेतूक नमुना यांचे मिश्रण आहे. या पध्दतीत समग्राचे वर्गीकरण विविध गटात केले जाते. समग्रातील विविध घटकांच्या गुणधर्मात जेव्हा भिन्नता असते. तेव्हा या पध्दतीचा उपयोग होतो.

सर्व समग्राचे वर्गीकरण केल्यानंतर विविध गट केले जातात. विविध गटातील असणारे घटक यादृच्छिक पध्दतीने निवडले जातात. तेव्हा स्तरीत नमुना निवडीत यादृच्छिकता आहेच. उदाहरणार्थ, उद्योगधंद्यातील कामगारांच्या व्यवस्थापनेतील सहभागासंबंधीच्या प्रतिक्रिया कोणत्या आहेत ते पहायचे आहे. येथे उद्योगधंद्यातील कामगारांचे समग्रांचे - विविध गटात वर्गीकरण होते. उदाहरणार्थ:- कुशल कामगार, अर्ध कुशल, अकुशल, सुशिक्षित, अशिक्षित असे गट स्त्री पुरुष यांच्यात करता येते.

यादृच्छिक नमुना चाचणीचे पुढील तीन प्रकार पडतात.

- १) समप्रमाणि सरल यादृच्छिक नमुना निवड
- २) विषमप्रमाणी स्तरित नमुना निवड
- ३) भारांकित स्तरित नमुना निवड

स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती काळजीपूर्वक हाताळले पाहिजेत. यासाठी सतत प्रयत्नांची गरज आहे.

४.३.२ क) व्यवस्थाबद्ध नमुना निवड : (Systematic Random Sampling)

सरल यादृच्छिक नमुना निवडीचा हा थोडासा वेगळा प्रकार आहे. या पध्दतीने नमुना निवड करताना सर्व एककांची क्रमवार रचना केली जाते. प्रत्येक एककास निर्धारित क्रमाने ओळखले जाते. उदाहरणार्थ, एखाद्या मोहल्ल्यात राहणाऱ्या व्यक्तींची यादी केली. व्यक्तीच्या नावातील पहिले मुळाक्षर घेऊन व्यक्तीचा स्थिती क्रम लावला. व प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या स्थिती क्रमानुसार अंक किंवा नंबर दिले. अशारीतीने क्रमांकाची जी यादी बनते तिला आपण समग्राची चौकट (Frame Of Population) म्हणू शकतो. समजा त्या मोहल्ल्यात १००० व्यक्ती असतील व १०० व्यक्ती निवडायच्या असतील, यासाठी प्रथम आपण व्यक्तीक्रमांकामधून १ ते १० मधील कोणताही एक आकडा योगायोग पध्दतीने घेऊ. समजा ६ हा आकडा निवडला गेला तर ६ नंतर दहाच्या अंतराने आकडे घेत जायचे, जसे- ६, १६, २६, ३६, ४६.....९७६, ९८६, ९९६. अशा प्रकारे १००० आकाराच्या समग्रात ६ पासून सुरुवात करून नंतर शंभर एकक निवड्यात येईपर्यंत दहा दहाच्या अंतराने जे आकडे येतील तेवढे घेतल्यास त्या आकड्यांचा संकेत दिल्या गेलेल्या व्यक्ती हाच आपल्या इच्छित नमुना राहिल. अशा पध्दतीने नमुना निवडण्याच्या पध्दतीस व्यवस्थाबद्ध - नमुना - निवड म्हणतात.

व्यवस्थाबद्ध नमुना निवड ही पहिला आकडा पूर्णतः यादृच्छिक पध्दतीने निवडला असेल तरच संभाव्यता निवड ठरू शकेल. मात्र पहिल्या यादृच्छिक पध्दतीने आकडा निवडल्यावर इतर आकड्यांना

(वरील उदाहरणात ६,१६,२६ किंवा २०,३०,४० इ.) निवडले जाण्याची काहीच शक्यता रहात नाही. ही या पध्दतीची प्रमुख मर्यादा आहे.

४.३.२ ड) एककपुंज नमुना निवड : (Cluster Sampling)

विशाल प्रदेशात विखुरलेल्या मोठ्या लोकसंख्येतून स्तरित किंवा सरल यादृच्छिक पध्दतीने नमुना निवडणे अवघड असते. या दोन्ही पध्दतीने निवडण्यात आलेल्या नमुन्यातील एकक दूरवर पसरले जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे त्यांच्या मुलाखतीसाठी दूरवर प्रवास करावा लागतो. त्यासाठी पैसा व वेळ यांचा अपव्यय होतो. दुसरे म्हणजे दूरवर पसरलेल्या उत्तरदात्यांना वेगवेगळ्या मुलाखतकारांनी विचारलेल्या प्रश्नांमध्ये व उत्तरदात्यांनी दिलेल्या उत्तरदात्यांच्या नोंदीत सारखेपणा रहात नाही. शिवाय क्षेत्र-कार्यकर्त्यांवर देखरेख ठेवणे कठीण होते. यामुळे व्यापक प्रमाणात केल्या जाणाऱ्या सर्वेक्षणात एकक पुंज नमुना - निवड पध्दतीचा वापर केला जातो.

या पध्दतीत प्रथम समग्रातून विशाल स्वरूपाचे गट तयार केले जातात. हे गट भौगोलिक किंवा सामाजिक घटकांच्या आधारे पाडले जातात. या मोठ्या गटातून सरल यादृच्छिक किंवा स्तरीत-यादृच्छिक पध्दतीने नमुना येतो. या नमुन्यात जे गट समाविष्ट होतात त्यांच्यातून यादृच्छिक पध्दतीने नमुना निवडण्यात येतो. अशा प्रकारे निवडलेल्या नमुन्यास एकक-पुंज नमुना-निवड म्हणतात.

समजा संशोधन कर्त्यास महाराष्ट्र राज्यातील पदवीपूर्ण महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करायचा आहे. यासाठी एककपुंज नमुना-निवड पध्दतीने नमुना निवडण्यासाठी संशोधन कर्त्यास पुढील पायऱ्यांचा अवलंब करावा लागेल.

१) प्रथम महाराष्ट्र राज्यातील सर्व विद्यापीठांची यादी तयार करणे व यादृच्छिक पध्दतीने या यादीतून काही विद्यापीठांची निवड करणे.

२) निवडण्यात आलेल्या प्रत्येक विद्यापीठाच्या अखत्यारीत येणाऱ्या महाविद्यालयांची यादी तयार करणे. व यादृच्छिक पध्दतीने या एकंदर महाविद्यालयामधून काही महाविद्यालयांची निवड करणे.

३) निवडण्यात आलेल्या सर्व महाविद्यालयातील पदवीपूर्ण विद्यार्थ्यांची यादी तयार करणे. या यादीत समजा ५००० विद्यार्थी असले व अभ्यास करणाऱ्याला दोनशेच विद्यार्थ्यांचे अध्ययन करावयाचे असले तर सरल यादृच्छिक वा स्तरित यादृच्छिक पध्दतींचा उपयोग करून ५००० पैकी २०० विद्यार्थ्यांची निवड करणे.

अशा रीतीने नमुना निवड पध्दतीत संशोधनकर्ता विशाल अशा नमुना - गटांमधून छोट्या नमुना - गटांकडे वळतो व शेवटी एककांच्या अपेक्षित, नमुन्यापर्यंत पोहोचतो. या पध्दतीत वेगवेगळ्या पदातून जावे लागते. म्हणून याला बहुपदास (Multi Stage) नमुना निवड म्हणतात.

या पध्दतीतील महत्वाचा दोष म्हणजे समग्रातून एककाची निवड करताना समग्रातील एककांच्या सर्व संभाव्य जोड्यांना त्या समग्राचा नमुना म्हणून निवडले जाण्याची समान संधी मिळत नाही. त्यामुळे

यादृच्छिक नमुना विश्लेषणात ज्याप्रमाणे सर्वात जास्त संभाव्य नमुना-मूल्य (Sample Value) हेच समग्राचे मूल्य असल्याचे आढळून येते. तसे ते एककपूज नमुना-निवडीत आढळत नाही.

एककपूज-नमुना पध्दतीत काही दोष असले तरी बचत हा विशेष फायदा असल्यामुळे विशाल स्वरूपाचा सर्व्हेक्षणत पूज नमुना निवड पध्दतीचा वापर केला जातो.

४.३.२ इ) बहुस्तरीय नमुना निवड : निवड : (Multi Stage Sampling Method)

ज्यावेळेस संशोधन क्षेत्र विस्तारित असेल, समग्राचा आकार मोठा असतो अशा वेळेस संशोधन क्षेत्राला अनेक सजातीय क्षेत्रात विभाजित केले जाते. त्यापैकी हवी तेवढी उपक्षेत्र निवडून निवडलेल्या उपक्षेत्रापैकी प्रत्येक उपक्षेत्र हव्या तेवढ्या गटात विभागून त्यापैकी काही गट निवडण्यात येतात. या लहान क्षेत्रातील यादृच्छिक निवड पध्दतीने निवडून घेतलेल्या प्रत्येक घटकाला अभ्यासाचे एकक म्हणून निवडले जाते. उदाहरणार्थ, भारतातील ग्रामपंचायत व्यवस्थेचा अभ्यास करायचा असेल तर अभ्यासकरिता भारताची विभागणी उत्तर-दक्षिण, पूर्व-पश्चिम अशी केली जाते. प्रत्येक क्षेत्रातून एक राज्य निवडण्यात येते. जसे पंजाब, राजस्थान, आसाम, आंध्र प्रदेश. प्रत्येक राज्यातून एक जिल्हा, प्रत्येक जिल्ह्यातून एक तालुका व प्रत्येक तालुक्यातून तीन गावांची निवड करण्यात येते. ही निवड केल्यामुळे भारतातील विभिन्न प्रांतातील पंचायतीच्या कार्यप्रणालीची तुलना करता येणे शक्य होऊ शकते.

येथे एक बाब महत्वाची असते ती म्हणजे प्रत्येक अवस्थेवर नमुना निवड यादृच्छिक पध्दतीने होणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे अनेक स्तरावर नमुना यादृच्छिक पध्दतीने लागू केली जात असल्याने या पध्दतीस बहुस्तरीय नमुना निवड पध्दती असे संबोधले जाते.

४.३.२ ई) बह्यवस्थीय नमुना निवड : (Multiphase Sampling)

बऱ्याचदा नमुन्यातील काही एककांना काही प्रश्न जास्त विस्तारपूर्वक विचारणे व बाकीची माहिती पूर्ण नमुन्यातूनच गोळा करणे जास्त सोयीचे व उपयुक्त असते. या पध्दतीस बह्यवस्थीय नमुना-निवड म्हणतात.

निवडण्यात आलेल्या नमुन्यातील सर्व एककापासून आपणास जी मुलभूत माहिती प्राप्त होते ती नमुन्यातील उपविभागांच्या काही लक्षणांशी ताडून पाहता येते. व अशाप्रकारे नमुन्याचा प्रतिनिधीकपणा आपणास पारखता येतो. आणखी एक महत्वाची बाब म्हणजे, यामुळे उपनमुन्याचे स्तरीकरण करण्याचे कार्य सुकर होते. कारण नमुना-चाचणीच्या पहिल्या अवस्थेत आपण जी माहिती प्राप्त करतो ती उपनमुना (Sub-Sample) पाडण्यापूर्वीच संकलित करता येते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न : २

अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) नमुना निवड पध्दतीचे कोणते दोन प्रकार आहेत?
- २) संभाव्यता नमुना निवड म्हणजे काय?

३) संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे उपप्रकार कोणते ?

४) समग्रातून एककांची नमुन्यात समाविष्ट होण्याची शक्यता कोणत्या पध्दतीत सांगता येते ?

ब) योग्य पर्याय निवडून गाळलेल्या जागा भरा.

१) संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीव्दारे निवडलेला नमुना असतो.

अ) योग्य ब) अयोग्य क) प्रतिनिधीक ड) अचूक

२) नमुना निवडीच्या या प्रकारात एककांची निवड करणे सर्वस्वी शोधकर्त्याच्या स्वाधीन असते.

अ) लॉटरी पध्दती ब) टिकट पध्दती क) सरल यादृच्छिक पध्दती ड) ग्रीड पध्दती

३) या नमुना निवड पध्दतीत एककाची नमुन्यामध्ये समाविष्ट होण्याची शक्यता दैवावर अवलंबून असते.

अ) ग्रीड ब) लॉटरी क) कोटा ड) सहेतूक

४.३.३ गैरसंभाव्यता नमुना निवड : (Non-Probability Sampling)

गैरसंभाव्यता नमुना निवडीत संशोधक आपल्या मतानुसार नमुन्याची निवड करतो. समग्रातील कोणत्या घटकाचा नमुन्यात अंतर्भाव करायचा हे संपूर्णतः संशोधकाच्या स्वाधीन असते. मात्र नमुना निवडीत समग्रातील प्रत्येक एककाची नमुन्यात समाविष्ट होण्याची संभाव्यता काय असेल याचा आपणास काहीच अंदाज लावता येत नाही. म्हणजेच प्रत्येक एककास नमुन्यात समाविष्ट होण्याची संधी काही ना काही प्रमाणात तरी राहिल, याची काहीच शाश्वती या प्रकारच्या नमुना निवडीत नसते. सदर नमुना हा समग्राचा प्रतिनिधी ठरू शकत नाही. ही नमुना निवड सोपी, सोयीची, वेळ, पैसा, श्रम वाचवणारी असली तरी सदर नमुन्यावरून काढण्यात आलेले निष्कर्ष अचूक असतीलच हे सांगता येत नाही. या नमुना निवडीचा वापर गुणात्मक स्वरूपाचा अन्वेषणात्मक, विश्लेषणांतर्गत करण्यात येतो.

गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचे पुढील महत्वाचे प्रकार आहेत. त्यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

१) सोयीस्कर नमुना निवड

२) सहेतूक नमुना निवड

३) कोटा नमुना निवड

४) स्नोबॉल नमुना निवड

५) स्वेच्छिक नमुना निवड

या गैरसंभाव्यता नमुना निवडीच्या प्रकारांचे सविस्तर स्पष्टीकरण पाहूया.

४.३.३ अ) सोयीस्कर नमुना निवड : (Convenience Sampling)

सोयीस्कर नमुना निवड पध्दतीत संशोधक नमुन्याची निवड आपल्या सोयीनुसार करीत असतो. या पध्दतीत फारसे पूर्वनियोजन केले जात नाही. संशोधनकर्ता अक्षरशः त्याच्या हाताशी येतील, त्याला सोयीस्कर वाटतील अशा व्यक्तींची नमुन्यासाठी त्याने निर्धारित केलेल्या संख्येपर्यंत निवड करीत जातो. उदाहरणार्थ, विशिष्ट वस्तूच्या जाहिरातीचा लोकांवर काय परिणाम झाला हे जाणून घेण्यासाठी १०० व्यक्तींची मुलाखत घ्यायची असे संशोधनकर्त्याने ठरविले तर रस्त्याच्या एका बाजूने चालताना त्याला जेवढ्या माहिती देण्यास इच्छुक व्यक्ती भेटतील त्यांचीच तो नमुना म्हणून निवड करेल व निवड झालेल्या व्यक्तींची संख्या निर्धारित मर्यादेपर्यंत पोहोचली की थांबेल. किंवा एखाद्या नाटकाच्या प्रयोगाविषयी प्रेक्षकांची मते जाणून घेताना नाट्यगृहात प्रयोग पाहण्यासाठी आलेल्या प्रेक्षकांच्या मुलाखती संशोधक घेत असेल तर तो सोयीस्कर नमुना असेल. अर्थात त्यात कितपत माहिती मिळेल हे सांगता येऊ शकत नाही. म्हणून जेव्हा अन्वेषणात्मक संशोधन करावयाचे असेल, संशोधनाबाबत प्राथमिक माहिती जमा करायची असेल, गृहितकृत्य मांडणीकरता अंदाज घ्यायचा असेल, प्रश्नावली तयार करणेबाबत किंवा निरीक्षण कसे करावे यासंबंधी प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी या पध्दतीचा वापर करण्यात येतो.

अशा प्रकारे अध्ययनासाठी व्यक्तीचा जो नमुना निवडण्यात येईल त्यात नमुना-सरासरी व सामग्राची सरासरी यातील फरक किती असेल हे जाणून घेण्याचा काहीच मार्ग नसतो. संशोधनासाठी योग्य अशा एककांची निवड करीत असल्याने ते एकक इतरापेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. व त्यांचे सखोल अध्ययन करणे शक्य होऊ शकते. संशोधकाला समग्राबाबत सखोल माहिती असेल संशोधनाचे उद्दिष्ट स्पष्ट असेल तर प्रतिनिधीक पध्दतीने निवडून निष्कर्ष काढणे सोपे जाते. फक्त संशोधकाने आपली मते व पूर्वग्रह नमुना निवडीत येणार नाही याची काळजी घ्यावी लागेल.

४.३.३ ब) सहेतूक नमुना निवड : (Purposive Sampling Method)

संशोधक ज्यावेळेस विशेष उद्देशाने समग्रातून काही एककांना नमुना म्हणून निवडतो तेव्हा त्या निवडीस सहेतूक नमुना निवड म्हणतात. यात संशोधक आपले संशोधन डोळ्यासमोर ठेऊन त्या दृष्टीने संशोधन क्षेत्राची जाणून बुजून निवड करतो तेव्हा एकदा संशोधनाचे भौगोलिक क्षेत्र निश्चित करून संशोधक संशोधनाचा अभ्यास करतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या शहरात झालेल्या दंगलीचा अभ्यास करताना संशोधक समग्रातून केवळ असे एकक निवडेल की जेथे दंगलीची झळ पोहोचली आहे. जो प्रभाग दंगलग्रस्त आहे.

सहेतूक नमुना निवडीअंतर्गत संशोधक संशोधनासाठी योग्य अशा एककांची निवड करीत असल्याने ते एकक इतरापेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. व त्यांचे सखोल अध्ययन करणे शक्य होऊ शकते. फक्त संशोधकाने आपली मते व पूर्वग्रह नमुना निवडीत येणार नाहीत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

४.३.३ क) कोटा किंवा बहुहिस्सा नमुना निवड : (Quota Sampling)

कोटा नमुना निवड पध्दती ही गैरसंभाव्यता नमुना निवडीच्या पध्दतीपैकी अधिक शास्त्रशुद्ध पध्दत आहे. सामान्यपणे सार्वत्रिक निवडणूकांमधील मतदानावरील अध्ययनाच्या संदर्भात वापरल्या जाणाऱ्या नमुना निवडीच्या पध्दतीमध्ये कोटा नमुना-निवड पध्दतीचा सर्वात जास्त वापर केला जातो. या पध्दतीचा वापर करावयाचा असेल तर संशोधकाला समग्राबद्दलची माहिती असणे गरजेचे आहे. कारण समग्राचे प्रतिरूप ठरेल असा नमुना निवडणे हे या पध्दतीचे वैशिष्ट्य आहे. समग्र जेव्हा विविध स्तरात विभाजित असतो तेव्हा समग्राच्या स्तरांची निश्चिती करून त्या स्तरांचे समग्रात किती प्रमाण आहे व या प्रमाणानुसार किती घटक घ्यायचे हे ठरवून त्या प्रमाणात प्रत्येक स्तरातून घटक निवडण्यात येतात. सर्वसाधारणतः संशोधन विषयाच्या संबंधित घटक महत्वाचे वाटतात. त्याची निवड करून कोटा ठरवून दिला जातो. व त्यांच्याच मुलाखती घेण्यात येतात. म्हणूनच त्या पध्दतीस कोटा पध्दती असे म्हटले जाते. कोटा पध्दती ही सहेतूक नमुना व स्तरित नमुना यांचे मिश्रण आहे.

उदाहरणार्थ, एखाद्या शहरातील धार्मिक दंगलीचा अभ्यास कोटा नमुना पध्दतीने करायचा झाल्यास प्रथम त्या शहरात धर्माची संख्या किती आहे यावरून नमुना निवडताना कोटा ठरविण्यात येतो.

समजा समग्रात १५००० व्यक्ती आहेत त्यात १०००० पुरुष व ५००० स्त्रिया आहेत त्यासाठी कोटा ठरविताना २:१ असे पुरुष स्त्री प्रमाण ठरविण्यात येईल. त्यानंतर धर्माचे प्रमाण कसे आहे यावरून कोटा ठरविला जातो. समजा त्यात ८० टक्के हिंदू, १० टक्के मुस्लिम व १० टक्के इतर धर्मीय असतील तेव्हा समग्रातून वरीलप्रमाणे १० टक्के प्रमाण निश्चित करून कोटा निश्चित होऊ शकतो.

समजा एखाद्या संशोधकास बीड व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ऊसतोड कामगारांच्या शैक्षणिक दर्जाचा अभ्यास करावयाचा असेल तर सदर जिल्ह्यात एकूण ऊसतोड कामगार किती आहेत, त्यातील किती कामगारांपैकी कोणत्या तालुक्यात किती ऊसतोड कामगार आहेत, त्यांची माहिती शासकीय आकडेवारीद्वारे घेऊन त्या प्रमाणाआधारे कोटा ठरविण्यात येईल. व नंतर संशोधक आपल्या मताप्रमाणे घटकांची निवड करेल.

४.३.३ ड) स्नोबॉल नमुना निवड : (Snow Ball Sampling Method)

संशोधकाला ज्यावेळी संशोधनाचा समग्र माहित नसतो अशावेळी उत्तरदात्यापर्यंत पोहोचणे कठीण काम असते. म्हणून संशोधक त्याला उपलब्ध होतील, तेवढे उत्तरदाते (एकक) समोर ठेऊन संशोधन सुरु करतो. नंतर जसजसे उत्तरदाते उपलब्ध होतील तसतसा नमुना वाढत जातो. नमुन्याची निवड हळूहळू वाढत जात असल्याने त्याला स्नोबॉल नमुना निवड असे म्हणतात.

उदाहरणार्थ, पत्नीवर होणाऱ्या शारीरिक व मानसिक छळाबद्दल संशोधन करताना प्रथम त्याला परिचित असणारा नमुना प्राप्त होतो व नंतर त्यामध्ये एकेक छळाबाबतच्या प्रकारांची भर पडत जाते. कारण ही माहिती अत्यंत गुप्त स्वरूपाची असते. त्यामुळे संशोधक उत्तरदात्यांपर्यंत पोहोचणे कठीणच असते.

४.३.३ इ) स्वेच्छिक नमुना निवड : (Volunteer Sampling)

सामाजिक संशोधनात काही वेळेला संशोधनासाठी नमुन्याची निवड केली जात नाही. तर संशोधनाविषयी संबंधित व्यक्ती स्वतः त्या संशोधनाचे घटक बनून नमुन्यात एकक म्हणून सामील होतात. या संशोधनांतर्गत संशोधक लोकांना संशोधनासंबंधी माहिती देण्यास्तव आवाहन करतो. जर या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन व्यक्ती माहिती देण्यास आल्या तर त्या व्यक्तीची शहानिशा करून त्याने दिलेली माहिती संशोधनाकरता उपयोगाची असेल तर ती व्यक्ती आपोआपच त्या संशोधनाचा नमुना बनते. म्हणून या पध्दतीला स्वेच्छिक किंवा स्वयंचयतीत नमुना निवड असे संबोधले जाते.

साधारणपणे मोठा आकाराचा नमुना निवडण्यास तो समग्राचे योग्य प्रतिनिधित्व ठरू शकतो व त्यातून निघणारे निष्कर्ष अधिक विश्वासपूर्ण असतात. समजा एकक लहान क्षेत्रांतर्गत सामावलेले असतील तर नमुना मोठा घ्यावा लागतो. त्यामुळे अभ्यास करणे सोपे जाते. संशोधनात प्रश्नावलीचा उपयोग करावयाचा असेल तर नमुन्याचा आकार मोठा असला तरी चालतो. शेवटी या सर्व बाबींचा विचार करूनच नमुन्याचा आकार ठरविणे गरजेचे असते. विश्वसनीय नमुन्यावरच संशोधकाचे यश अवलंबून असते.

स्वयंअध्ययन प्रश्न :

अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) गैरसंभाव्यता नमुना निवड म्हणजे काय?
- २) गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे कोणते दोन प्रकार अधिक प्रचलित आहेत?
- ३) कोणत्या पध्दतीद्वारे निवडलेल्या नमुन्यातील चुकांबाबत कोणताच अंदाज बांधता येत नाही?
- ४) तुलनात्मकरित्या कोणती पध्दती अशास्त्रीय स्वरूपाची आहे?
- ५) गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती कोणत्या संशोधन आराखड्यासाठी अधिक उपयुक्त आहे?

ब) योग्य पर्याय निवडून गाळलेले शब्द भरा.

१) समग्रतून प्रत्येक एककाचा नमुन्यात समाविष्ट होण्याची संभाव्यता सांगता येत असेल तर त्यास पध्दती म्हणतात.

अ) संभाव्यता नमुना निवड

ब) गैरसंभाव्यता नमुना निवड

क) सरळ यादृच्छिक नमुना निवड ड) स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड

२) नमुना निवड पध्दतीत संशोधक नमुन्यासाठी आवश्यक असलेल्या संख्येपर्यंतच्या व्यक्तीची निवड स्वतःच्या इच्छेनुसार करतो.

अ) कोटा

ब) ग्रीड

क) सोयीस्कर

ड) स्वयंनिर्वाचित

४.४ सारांश :

सामाजिक संशोधन करत असताना काही संशोधनासाठी निवडण्यात आलेल्या विश्वाचा किंवा समग्राचा अभ्यास करणे शक्य नसते. अशा वेळी नमुना निवड पध्दती उपयोगी पडते. ज्यामुळे वेळ, श्रम व पैसा यांची बचत होते. विश्वसनीय माहिती मिळविणे उपयुक्त ठरते. नमुना निवडीच्या उद्देश, व वैशिष्ट्ये आणि मुलभूत आधारावरून हे लक्षात येते. समूहातील सर्व घटकांचा अभ्यास करणे केवळ अशक्य असल्यानेच नमुना निवड करावी लागते. नमुना निवडीचे फायदे पाहता हे लक्षात येते.

नमुना निवडीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. एक संभाव्यता नमुना निवड पध्दती आणि दुसरा गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती होय. नमुना निवड करण्यासाठी या दोन्ही पध्दतींचा वापर केला जातो. संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे सरळ यादृच्छिक नमुना स्तरीत यादृच्छिक नमुना हे प्रमुख उपप्रकार पडतात. त्याचबरोबर व्यवस्थाबध्द नमुना, एककपुंज नमुना, बहुस्तरीय नमुना, व बह्यवस्थीय नमुना निवड पध्दती हे संभाव्यता नमुना निवडीचे इतर प्रकार आहेत. आणि गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचे सोयीस्कर नमुना व सहेतूक नमुना निवड हे दोन प्रमुख उपप्रकार आहेत. त्याचबरोबर कोटा नमुना, स्नोबॉल नमुना व स्वेच्छिक नमुना निवड पध्दती हे गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचे इतर प्रकार आहेत.

सामाजिक संशोधनात वरील दोन्ही पध्दती वापरल्या जातात. संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीत प्रातिनिधीकता, अचूकता व विश्वसनियता असते. तर गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीत अचूकतेची क्षमा पातळी व बचत असते.

संभाव्यता नमुन्यावरून काढण्यात आलेले निष्कर्ष हे अधिकाधिक विश्वसनीय स्वरूपाचे असू शकतात. आणि गैरसंभाव्यता नमुना निवड सोपी, सोयीची, वेळ-पैसा-श्रम वाचवणारी असली तरी सदर नमुन्यावरून काढण्यात आलेले निष्कर्ष विश्वसनीय ठरत नाहीत परंतु या नमुना निवडीचा वापर गुणात्मक स्वरूपाचा अन्वेषणात्मक व विश्लेषणांतर्गत करण्यात येतो. अर्थात दोन्ही नमुना निवडीत काही मर्यादा असल्या तरी संशोधनासाठी फायदेशीरही आहेत.

४.५ स्वयंअध्ययन प्रश्नाची उत्तरे :

स्वयंअध्ययन प्रश्न : १

- अ) १) संशोधन विश्वातील एककांची एकूण संख्या म्हणजे समग्र होय.
- २) समग्रातील (समूहातील) एककांचा एक छोटासा गट म्हणजे नमुना होय.
- ३) प्रा. ए. एस. बाऊले या विचारवंताने नमुना पध्दतीचा प्रथम वापर केला.
- ४) नमुना पध्दतीची सुरवात १९ व्या शतकात झाली.

ब) १) विस्तृत आकाराच्या समूहाला लघु प्रतिनिधी म्हणजे नमुना अशी व्याख्या गुड व हॅट यांनी केली आहे.

२) नमुना निवड पध्दतीची सुरवात १९ व्या शतकात झाली.

स्वर्यअध्ययन प्रश्न : २

अ) १) संभाव्यता नमुना निवड व गैरसंभाव्यता नमुना निवड हे नमुना निवडीचे दोन प्रकार आहेत.

२) समग्रातील प्रत्येक एककाला नमुन्यात समाविष्ट होण्याची शक्यता संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या त्यावेळी सांगता येते तेव्हा या प्रकाराला संभाव्यता नमुना निवड पध्दती असे म्हणतात.

३) संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे प्रामुख्याने साधा / सरळ यादृच्छिक नमुना व सहेतूक नमुना निवड पध्दती असे दोन उपप्रकार आहेत.

४) समग्रातून एककाची नमुन्यात समाविष्ट होण्याची शक्यता संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीत सांगता येते.

ब) १) संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीद्वारे निवडलेला नमुना प्रातिनिधीक असतो.

२) नमुना निवडीचा सरळ यादृच्छिक नमुना निवड या प्रकारात एककांची निवड करणे सर्वस्वी शोधनकर्त्यांच्या स्वाधीन असते.

३) लॉटरी या नमुना निवड पध्दतीत एककाची नमुन्यामध्ये समाविष्ट होण्याची शक्यता दैवावर अवलंबून असते.

स्वर्यअध्ययन प्रश्न : ३

अ) १) समग्रातील प्रत्येक एककाची नमुन्यात समाविष्ट होण्याची शक्यता ज्या प्रकारात सांगता येत नाही त्यास गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती म्हणतात.

२) गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे प्रामुख्याने सोयीस्कर नमुना निवड व सहेतूक नमुना निवड हे दोन प्रकार अधिक प्रचलित आहेत.

३) गैरसंभाव्यता नमुना पध्दतीद्वारे निवडलेल्या नमुन्यातील चुकांबाबत काहीच अंदाज बांधता येत नाही.

४) तुलनात्मकरित्या गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती अशास्त्रीय स्वरूपाची आहे.

५) गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती ही अन्वेशणात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययनात अधिक उपयुक्त आहे.

ब) १) समग्रातून प्रत्येक एककाचा नमुन्यात समाविष्ट होण्याची संभाव्यता सांगता येत असेल तर त्यास गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती असे म्हणतात.

२) सोयीस्कर नमुना निवड या पध्दतीत संशोधक नमुन्यासाठी आवश्यक असलेल्या संख्येपर्यंतच्या व्यक्तीची निवड स्वतःच्या इच्छेनुसार करतो.

४.६ सरावासाठी प्रश्न :

अ) खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) नमुना म्हणजे काय ते सांगून या पध्दतीचे उद्देश, तत्वे व फायदे विशद करा.
- २) संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- ३) गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचे विविध उपप्रकार विशद करा.

ब) थोडक्यात टीपा लिहा.

- १) सरळ यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती
- २) सोयीस्कर व सहेतूक नमुना निवड पध्दती
- ३) स्तरीत यादृच्छिक नमुना निवड

४.७ क्षेत्रीय कार्य

तुमच्या महविद्यालयातील बी. ए. भाग - १ च्या विद्यार्थ्यांपैकी २५ विद्यार्थी लॉटरी पध्दतीने निवडा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) भांडारकर पु.ल., सामाजिक संशोधन पध्दती, महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर, १९७६.
- २) डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ, सामाजिक संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, १९८६.
- ३) Wilkinson & Bhandarkar, Methodology and Techniques & Social Research, Himalaya Pub., Bombay.
- ४) डॉ. दिलीप खैरनार, प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी, डायमंड पब्लि. नागपूर २०११.

